

KÂVYAMĀLĀ 18.

THE
AMARUS'ATAKA

OF
AMARUKA.

With the Commentary of Arjunavarmadeva.

EDITED BY

PANDIT DURGĀPRASĀD

AND

KĀSĪNĀTH PĀNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE "NIRNAYASĀGARA" PRESS.

BOMBAY.

1889.

Price 10 Annas.

(Registered according to Act XXV. of 1867.)

(All rights reserved by the Publisher.)

काव्यमाला. १८.

श्रीअमरुककविविरचितम्

अमरुशतकम् ।

अर्जुनवर्मदेवप्रणीतया रसिकसंजीवनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्यापुरवासिना परयोपाह-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथशर्मणा च
संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययम्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८८९

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणार्थिकरूपे सर्वथा जानकी दासजी इत्यस्यैवाधिकारः ।)

मूल्यं १० आणकाः ।

अमरुकाविः ।

अमरुशतक मण्डनमिश्रपत्न्या शारदाया प्रधानामुत्तरदानार्थं गतातोऽमरुकाख्यमही-
 पतदेह प्रविष्टेन श्रीशंकराचार्येण प्रणीतमिति बहूनां प्रवादः “भगवाञ्छंकराचार्यो दिग्विज-
 यच्छलेन कारभीरमगमत् । तत्र शृङ्गाररसवर्णनार्थं सम्यैऽन्याथत ‘शृङ्गारी चेत्कवि काव्ये
 जात रसमप्य जगत्’ इति वचनादमरुनाम्नो राज्ञो मृतस्य परत्वपु प्रवेशविद्यया शरीरे म-
 वेशं कृत्वा स्वीशतेन सह केलि विधाय प्रातस्तथा कारयामात् । पिशुनैः कापटिकोऽयमा-
 जन्मब्रह्मचापात्पुपहसितं शातरसमनं व्याचष्टे इति निबन्धन्ती” इति रविचन्द्र स्वकृताया
 अमरुशतकटीकाया प्रारम्भे लिलेख किं लेतत्सर्वं शंकरदिग्विजयानवलोकनमूलं प्रमाद-
 विलसितम् तथा हि माधवकविप्रणीते शंकरदिग्विजये नवमदशमसर्गयोः “कला क्रियन्ते वद-
 पुष्पधन्वनं निमात्मिका किं च पदं समाश्रिता । पूर्वं च पथे कथमन्यथा स्थिति कथं युतत्वा
 कथमेव पूर्ये ॥” इति श्रीशंकराचार्ये प्रति शारदाप्रश्ना । तत्र शारदाप्रश्नश्रवणानंतरं यद्य-
 स्यात् प्रधानामुत्तरं न दास्यामि तदा ममालपज्जता प्रतीयेत, उत्तरदाने तु स यासिती मम काम-
 शास्त्रचर्या धर्मज्ञयो भवेदिति निचार्यं प्रभोत्तरदाने मासमात्रमपि विधाय शिष्यं सह गगन-
 सुत्यापातानार्थं । गगने बन्धन्यमाण एव मृगयार्थमायातमद्वय्यामेव देवयोगाद्गतायां विलय-
 न्ताभिः प्रमदाभिः परितममरुकाख्यमहीपातं तरुमूले विलोक्य सनन्दनाख्यशिष्येण मह-
 त्प्रमत्त्य शिष्ये कृतरञ्जमात्मकलेवरं कुरुचन गिरिगह्वरे विधाय योगयुक्त्यामरुचन्द्रशरीरे
 प्रविवेश । प्रसुदितैर्मन्त्रिभिर्महिषीभिश्च समेतो नृपशरीरपारी राजधानीं च जगाम । तत्र
 च मनोहरतरुभिर्महीपतिपङ्कजाशीभिस्तालान्मोगानुपभुज्य कामतत्त्वं सम्यगभिज्ञाय ‘वा-
 त्स्यायनमोदितभूतजात तदीयभान्यं च विलोक्य सम्यक् । त्वव व्यधत्ताभिनयार्थं नर्भं नि-
 बन्धमेकं नृपनेपथारी ॥” इत्याख्याविका वर्तते एतेन श्रीशंकराचार्या वारस्यायनोपनामस-
 तानुकूलं कमपि निबन्धं रचयामास, तत्रैव च शारदाप्रधानामुत्तराण्यप्यन्तर्भावयाचकारेति
 प्रतीयेत न त्वमरुशतकनिर्माणमूलमात्रमपि शंकरदिग्विजये समुपलभ्यते नाप्यमरुशतके
 शारदाप्रभोत्तरानुरूपं किमप्यस्ति एव रविचन्द्रोत्तमप्यसंबन्धमेव यतस्तत्रैव षोडशे सग आ-
 चार्यस्य कास्मीरयाना तत्र च शारदासदाने तत्तद्देशवातिभिर्वादिभिर्विवादश्च सम्यग्यागत-
 किं तु शृङ्गाररसवर्णनार्थं सम्यैऽन्याथत इत्यादिरविचन्द्रोत्तं तत्र नोपलभ्यते तरमादेवविधा-
 निर्मूला जनधुतय कथं प्रमाणत्वेन स्वीकर्तुंमर्हा ? अथ यदि शारदाप्रभोत्तरदानार्थं नि-
 बन्धं प्रणीयामरुशतकमप्याचार्येणैव निरमायीति को विकल्पावकाश इत्युच्यते, तर्हि तन्निय-
 न्धनिमात्रं शारदाप्रभोत्तरदानार्थमात्मनः सर्वज्ञतानीतरशार्थं च, किं त्वमरुशतकप्रणयन-
 शृङ्गारख्यसन्निवर्षेण्यप्यज्ञीनार्थमिति महती विडम्बना यतिवरस्य तरमादस्य शतकस्य म-
 थनामरुदिवि कथिदस्य एव स च कदा कुत्र समुल्लस इति न ज्ञायते किं तु ध्वन्यात्वा-
 कस्य तृतीयोऽङ्गोते ‘सुतक्रेण हि प्रबधेष्विव रसवधाभिनिवेशनं इवरो दृश्यते । तथा
 धमरुस्य कवेसुतं स शृङ्गाररसस्य दिनं प्रबधायमाना प्रतिभा एव ।’ इत्यानं दवर्धना-
 चार्यं उच्यते उदात्तवाचं बहूनमरुशतकभोक्तान्तत्पलेषु तरमातिरमार्द्रायनवमस्तता-
 थाननाऽमरुकाविति ज्ञापते

शतमस्यास भूयस्पर्णा वतन्ते । तत्रास्माभि (१) अञ्जनमदेवता रसिसमजाग्निनी,
 (२) वेमभूपालकृता शङ्कारदीपिना, (३) रुद्रमदेवता, (४) रविचन्द्रकृता, (५) सूर्यदास
 कृता शङ्काररक्षिणी, (६) शेषरामकृष्णकृता रसिससजीवनी, (७) कर्तृनामरहिता, इति
 टीकासप्तमसादादितम् तत्रार्जुनवर्मदेव सुप्रसिद्धस्य मालवाधिपतेभाजनरेन्द्रस्यवय्य सुभ्रमर्म-
 सूनुरासीदिति तत्कृतटीकाप्रारम्भश्लोकेभ्य काव्यमालया ३ लेखे मुद्रितात्तदीयदानपत्रञ्च
 ज्ञायते तच्च दानपत्र १२७० मिते विक्रमाब्दे लिखितमिति गिन्नाब्दीयत्रयोदशशतकपूर्वा-
 धेऽर्जुनवर्म आसीदित्यपि सुव्यक्तम् अर्जुनवर्मदेवश्च टीकाया 'यदुक्तमुपाध्यायेन वाल्म-
 रस्त्यपरनाम्ना मदनेन' इति वदस्तत्तत्स्थलेषु मदनोपाध्यायप्रणीता बहुश्रुतान्प्रमाणान्
 नोपन्यस्तवान् दानपत्रसमाप्तौ 'रचितमिद—राजगुरुणा मदनेन' इत्यस्ति तस्मात्कस्यच-
 नाळकारनिबन्धस्य प्रणेता अर्जुनवर्मगुरुर्मदनोपाध्यायोऽपि तत्समय आसीन् तत्प्रणीतमन्थ-
 स्तु नाद्यापि दृक्पथ गत 'हरिहर गर्व परिहर कनिरानगनाद्गुशो मदन । मदन विमुद्रय
 वदन हरिहरचरित स्मरतीतम् ॥' इति प्राचीन पद्यमपि कदाचिदस्यैव मदनोपाध्यायस्य
 वर्णनपरं स्यात्

वेमभूपालस्तु शङ्कारदीपिनाप्रारम्भे इत्यमात्मानमवर्णयत्—

'अ योन्यमेलनवशात्प्रथम प्रवृद्ध मध्ये मनाग्व्यवहित च वृत्तोऽपि हेता ।
 प्राप्त दशमथ मनोरथलाभयोन्या पायाच्चिर रतिमनोभवयो सुख व ॥

आसीच्चतुर्था वयचक्रवर्ती वेमश्रितीशो जगदेकवीर ।

एकादशेति प्रतिभान्ति शङ्कां(?) येनावतास परमस्य पुस ॥

राज्य वेम सुचिरमक्रोत्प्राज्यहेमाद्रिदानो

भूमादेवैर्भुवमुहभुजो सुत शोपामभुङ्क्त ।

श्रीशैलामात्मभवति पथि प्राप्तपातालगतं

सोपानानि प्रथमपदवीमारुरुभुधकार ॥

माचथोगिपतिर्महे द्रमहिमा वेमश्रितीशाम(नु)जो

रामार्थं सदृशो बभूव सुशुभ्रंस्तस्य त्रयो न दना ।

नीर्यां जापति रेडिपोतकृपति श्रीशोमटीन्द्रस्ततो

नागदमापतिरिच्छुपात्तनपुषो वर्माभेनामा इव ॥

वेमाधिपो माचविभुध नन्दनी श्रीशोमटीन्द्रस्य शुणैस्तथयो ।

भूलेकमेनीदरज मवाञ्छया भूयोऽनतीणात्रिव रामलक्ष्मणी ॥

स वेमभूप सत्रासु त्रियास्वतिप्रगल्भो जगनोप्यगण्ड (?) ।

कदाचिदारथानगत कर्त्तव्या कायामृतास्वात्पर प्रमहान् ॥

अमरुत्तनिना रचिता शङ्काररमात्मिना शतशेकीम् ।

ध्रुत्वा विक्रमितचेता तदमिषाय प्रसाशता नेतुम् ॥

मृशेनासमाहृत्य प्रशिन्नान्परिच्य च ।

रिधते विदुषामिना टीका शङ्कारदीपिनाम् ॥'

काव्यमाला

अमरककविविरचितम्
अमरुगतकम् ।

महागजार्थमदंजुनवर्मदेवप्रणीतया रमिकुसुमप्रौढनीतमाख्यया व्याख्ययोपेतम् ।

देवी रनिर्विजयते शृगनामिचिप्रपञ्चवतीं पृथुपपोधरसीञ्चि पत्याः ।

भाति त्रिलोकविजयोपनतस्त्वकान्तप्रमान्तस्मान्मनिशापनकांलिकेव ॥

मूलास्तोत्सविनी सविभ्रमगतिमूर्च्छात्रिनभ्यम्नना

सक्रीं वरसि स्मिताद्रंमणिनिः सा पावनी पातु वः ।

यस्याः कर्णतट दृशावगमतां नृपं तदन्तःपथे

गत्वा द्रष्टुमिवेश्वर इति कृतापिष्ठानमाकुञ्चिने ॥

अमरककवित्वदमरकनादेन विनिदुता न सचरति ।

शृङ्गाभगितिरन्या धन्यानां भवणगुण्डेषु ॥

आपयन्तां विकारं कथमिह कुमुदानीव कारुण्यदीप्य-

त्सूर्यार्यप्रन्यव्यमननिपतितान्युत्तमानां मनांमि ।

आविर्भाव भजन्ते यदि न पुत्रगुरोर्मन्मयप्रौढिकागः

क्रीडापात्रः कलनाममरुनमुदवेः केऽप्यमी श्लोकपादाः ॥

क्षिप्तानुमः शुभद्वर्मनेन्द्रेन्द्रमूर्खोत्पन्ता जगति भोजनुत्पदीपः ।

प्रज्ञानवानमरुस्य कवेः प्रसारश्लोकाञ्छनं विशृणुतऽजुनवर्मदेवः ॥

अव्युत्ततिमतामन्तप्रयोचाय सचेतसाम् ।

काव्याभियेयालंकारलक्षण लिख्यते मनाक् ॥

तनादिमोष्यमाशक्तश्लोकः—

ज्यालुष्टिवद्धैटकामुत्तपाणिष्ट-

भेद्वन्नलांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः ।

त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकणपूर-

लोषभ्रमद्भ्रमरविभ्रममृत्कटाक्षः ॥ १ ॥

१. 'तर्जनीमध्यमामध्ये पुद्गेऽद्दुष्टेन पीड्यते । यस्मिन्नामिच्छारोगः स हस्तः कट-
सामुखः ॥' इति शृङ्गारदीपिका. २. 'मृदान्याः' इति शृङ्गादीपिकासमयः पाठः.

‘यद्गतागतिविभ्रान्तिवैशिश्येण विवर्तनम् । तारकाया कलाभिज्ञास्त कटाक्ष प्र-
 क्षते ॥’ सर्वमङ्गलाया कटाक्षस्त्वा पातु रक्षतु । निविशिष्ट । ज्याकृष्टीत्यादि । बाणास-
 नगुणाकर्षणेन रचितो य खटकामुखो नाम हस्तस्तस्य पृष्ठ तत्र परिस्फुरन्व्य करजनि-
 रणमलापस्तेन सवलित करम्वित । खटकामुखलक्षणं चैतत्—‘अस्या एव यदा मुष्टे-
 रूर्ध्वाङ्गुष्ठं प्रयुज्यते । हस्तक शिखरो नाम तदा ज्ञेय प्रयोचृमि ॥ शिखरस्यैव ह-
 स्तस्य यदाङ्गुष्ठनिपीडिता । प्रदेशिनी भवेद्भ्रमा कपित्यो जायत तदा ॥ उत्क्षिप्ता च यदा
 वभ्रानामिका सञ्जनीयसा । एतस्यैव कपित्यस्य तदा स्यात्खटकामुख ॥’ अथ कटाक्ष
 स्योपमानगर्भं विशेषणमाह—पुन किंविशिष्ट । मञ्जरितेत्यादि । मञ्जरी उद्विद्यमानमु-
 कुलसतति । सा सजातास्येति तारकादिभ्य इतच् । मञ्जरितो य पञ्च स एव कण
 पूस्तत्र लोभस्तेन भ्रमन्थो भ्रमरस्तस्य विभ्रमो विलासस्त विभ्रतोति द्विप् । इति
 तावद्वाक्यार्थं । रहस्यं चैतत्परमार्थसहृदया मन्यन्ते—य रसमुपनिबद्धमेव कवि प्रवृत्त
 स यद्यप्यकृत्रिमानुरागस्त्रीपुंसपरस्परानुरागकलोलित परा काटिमधिरोहति तथापि ना-
 यिकाया प्राधान्यम् । तत्प्राधान्यप्रकाशनपरश्चायमौचित्यात्कटाक्षमुख्यत्वेनाभाष्टदेवता
 शसनश्लोकोऽपि प्रथमं लिखितं ‘क्षितो हस्तावलम्ब’ इत्यादिश्लोकस्तु चरमम् । किं
 च धर्मार्थयोरुपरिवर्तमानस्य मोक्षार्थकचिदवर्वाचीनस्य पुरुषार्थविशेषस्य निधानमपत्येनैव
 पितृणामानृष्यहेतुभूता नितम्बिनीविहाय किमन्यदुपादेयम् । यदुक्तमुपाध्यायेन बालसर-
 स्वत्यपरनाम्ना मदनेन—‘ससारे यदुदेति किंचन फलं तत्कृच्छ्रसाध्यं नृणां किं त्वेतत्सु-
 खसाध्यमास्ति युगलं सम्यग्यदि ज्ञायते । यलक्ष्मीसमुपाजंनं पुलकिना रत्तस्वर गायता
 यत्कान्तारतिनिस्तरङ्गमनसामुत्पद्यते नन्दन ॥’ कामशास्त्रेऽप्युक्तम्—‘किं स्यात्परने-
 त्याशङ्का यस्मिन्कार्ये न जायते । न चार्थं सुखं चित्ति शिष्टास्तस्मिन्व्यवस्थिता ॥’
 परस्त्रीगतोऽप्ययं रस उपनिबध्यमानो न पातकाय । एवविधसविधानकै स्त्रीणां चारित्र्य-
 स्वण्डनं भवति तस्मात्प्रयत्नेनैता सरक्षणीया इत्युपदेशपर्यवसितत्वात् । अन्यथा वा
 तस्यायनो महर्षिस्तत्तदुपायं परस्त्रीसाधनं कथं प्रणीतवान् । उक्तं च—‘सहृदयं शा-
 स्त्रतो योगान्पारदारिद्र्यलक्षितान् । न याति च्छलनं कश्चित्स्वदारान्प्रति शास्त्रवित् ॥’
 यद्यपि धनुर्वेदे खटकामुखं प्रणीतोऽस्ति तथाप्यत्र नृत्यसंस्कार एवायं हस्तज्ञो देव्या ।
 एव च महान्विशेषः । लास्यलील्यैव देव्या दुरतिरमदैत्यकुलक्षयं कृत इति प्रभावाति-
 शयप्रतीतिः । ‘यतो हस्तस्ततो दृष्टिर्यतो दृष्टिस्ततो मनः’ इत्युक्तत्वात्खटकामुखे कटा-
 क्षनिवेशनं युक्तम् । सहृदयमयैश्च पुनरथ मूर्खताप्रभृतिपञ्चमुष्टीनां मध्ये केयं मुष्टिं क-
 शिपप्रमुखपञ्चयायेषु कश्चायं न्याय इत्यादिशरामनशास्त्रचर्चां नियते । वयं त्वेव
 श्रूम—यत्र शृङ्गाररसं कवि पुरुषायितप्रवृत्तनामिनीवदनमेव त्वां पातु नि-
 हरिदस्वन्दादिभिर्देवैर्वरिते देवताशमनमप्यपार्थक्यप्रायं प्रतिपादयति तद्ब्रह्म को
 नाम धनुर्विदमनिबद्धं पञ्चविधमुत्सहति इति । प्रहृन्नखाङ्गुणाणिपृष्ठरङ्गाक्षयोमञ्जरित

पठवरुणपूरध्रमराभ्या सहोपमानोपमेयभावः । तेन कोमलारुणपाणिनिर्मलनक्षान्तराद्विदितचपलापाङ्गचमत्कारेण चन्द्रचूडचित्तानुमोदननिरन्ध्रिनी देव्याः सीन्दर्य-
विभ्रमसपत्तिः प्रतिपादिता । देवीना हि लावण्यवर्णनाभिनिवेशस्तत्प्राणेश्वरप्रीतिप्र-
तिपादनाकाङ्क्षैव कवीनाम् । इतराकाङ्क्षया तु कलङ्किन एव ते स्युः । उपनि-
पदं च भ्रष्टशानेनैवविध एव सद्गामप्रस्तावे देव्यास्तत्तद्भङ्गिभिर्भगवता भर्गेण सह प्री-
तिप्रतिपादनाय बहुधा नर्म । यथा—‘दृष्टवास्तकदृष्टिः प्रथममथ तथा संमुखीनाभिमुख्ये
स्मेरा हासप्रगल्भे प्रियवचसि कृतश्रोत्रपेयाभिरोक्तिः । उद्युक्ता नर्मनर्मण्यवतु पशुपतेः
पूर्ववत्पार्वती व कुर्वाणा सर्वमीपद्विनिहितचरणालक्तकेव क्षतारिः ॥’ अत एवाश्विनाया
इति पदं न्यस्तम् । कोऽभिप्रायः । अन्येषां सर्वेषामपि मातृभगवतश्च नीलकण्ठस्य प्रि-
यायाः । अन्यथा कटाक्षादिवर्णनप्रस्तावे कोऽवकाशोऽश्विनादोना पदानामिति । सव-
लितोऽश्विनाया इत्यत्र, लोमध्रमङ्गमरेत्यादी चानुप्रासो नाम शब्दालंकारः । यदाह म-
द्वरुदटः—‘एकद्विव्यन्तरित व्यञ्जनमविवक्षितस्वर बहुश । आवर्त्ये निरन्तरमथवा
यदसावनुप्रासः ॥’ अत्र वीररसस्यानुगुणो विकटपदाना प्रकृत्यो न्यासोऽनुप्रासः । अल-
काराणा सामान्यलक्षणं चैतत्—‘काव्यशोभाकरान्धर्मानलकारान्प्रचक्षते ।’ ज्याहृटी-
त्यादी मञ्जरीत्यादी च यथाशक्तिसमासार्द्धादीया रीतिः । यदुक्तम्—‘द्वित्रिपदा पा-
ञ्चाली लाटीया पञ्च सप्त वा यावन् । शब्दाः समासन्तो भवति यथाशक्ति गौडीया ॥’
ये च दण्डिनाचार्येण—‘श्लेषः प्रमादः समता माधुर्यं सुसुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्व-
मौजःशान्तिसमाधयः ॥ इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥’ इति गुणाः प्र-
तिपादितास्ते चान् शब्दरसौचिता वाहुल्येन मविध्यन्ति । तस्माद्द्वैदर्भमार्गे सर्वथा
समास एव न स्यादिति न वाच्यम् । ओजसः समाससूयस्त्वात् । तर्ह्योजोगुण एव गौ-
डीयो मार्ग इति चेत्, गौडीये केवल यथाशक्ति समास एव वैदर्भे पुनः श्लेषप्रमादादयो-
ऽपीति । ननु गुणा अपि काव्यशोभाहेतवस्तत्तथ ‘काव्यशोभाकरान्’ इत्याद्यलकार-
लक्षण समानजातीयव्यवच्छेदकं स्यात् । उच्यते—नहि गुणाः कटककेयूरादिवदामर-
णत्वेनालनुर्वन्ति । किं तु शौर्यैर्दार्यैवत्प्रकर्षमादधते । उक्तं चानन्दवर्धनाचार्येण—‘उ-
पनुर्वन्ति तं सन्त येऽहद्वारेण जातुचित् । हारादिवदलकारास्तेऽनुप्रासोपमादय ॥ त-
मर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिन ते गुणाः स्मृताः । अज्ञाधितास्त्यलकारा मन्तव्याः कटका-
दिवत् ॥’ अर्थालंकारध्वान् कल्पितोपमा । यदुक्तम्—‘सा कल्पितोपमाख्या वैरुपमेय
विशेषणैर्युक्तम् । तादृग्भिस्तादृग्भिः स्यादुपमानं तथा यत्र ॥’ यथा—‘मुखमापूर्णरूपोल
मृगमदलिखितार्द्रपत्रमेतत्ते । भाति तसत्कलरुल सलाञ्छन चन्द्रनिम्बमिव ॥’ सामा-
न्यलक्षणं चैतत्—‘उपयो समानमेक गुणादिसिद्धं यथा यदेकत्र । अर्थेऽन्यत्र तथा त-
त्साध्यत इति सोपमा ज्ञेया ॥’ धृशालनारिरत्रोत्प्रेक्षा वैध्विक्तः । सा च न भवति ।
सिद्धोपमानसद्भाषामावात् । यदुक्तम्—‘अतिमारुप्यार्द्रम् विषाय सिद्धोपमानसद्भा-

वम् । आरोप्यते च तस्मिन्नतद्गुणादीति सोत्प्रेक्षा ॥' यथा—'चम्पकशिखराप्रमिद कुसु-
मसमूहच्छलेन मदनशिखी । अयमुच्चैरारूढ पश्यति पथिकान्दिघक्षुरिव ॥' यत्र समा-
वनमात्रेण 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' इत्यादिवदुपमानोपमेयभाव एव नास्ति तत्रातिशयो-
त्प्रेक्षाव्यवहार । महर्षद्रटमते हि चतस्रोऽलंकाराणां जातय—वास्तवमोपम्यमतिशय
श्लेष इति । अत्र यद्यपि दैत्यदलनोपक्रमे भ्रमङ्गलोचनलीहित्यादिविकाराभावादुप-
माया सौन्दर्यविभ्रमसंपात्तिं धर्यातिशयशालिनीं प्रतिपादयन्त्या 'उत्साहात्मा वीर स च
त्रिधा धर्मयुद्धदानेषु' इति वचनाद्युद्धवीररस गौडीरीतिव्यञ्जितोऽसि तत्परता । तथापि
न रसस्य प्राधान्यम्, किं तु त्रयस्त्रिंशत्कोटित्रिंशैरप्यशक्ये कर्मण्यध्यवसिताया देव्या
प्रभावातिशयमात्रात्मनो वाच्यार्थस्य । तेनोपमाया रसवदलनारत्वम् । यदुक्तम्—
'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राह तु रसादय । काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे
मति ॥' भ्रमरसाधर्म्यारोपणेन कवेरसित कटाक्षोऽभिप्रेत । वर्णयन्ति सितमसित
सितासित च कटाक्षम् । तत्र सितो यथा धनजयस्य—उज्जृम्भाननमुल्लसत्कुचतट
लालभ्रमङ्गलत स्वेदाम्भ लपिताद्दृष्टि विगलद्बीड सरोमाश्रया । धन्य काऽपि युवा
स यस्य वदने व्यापारिता साप्रत मुग्धे दुग्धमहाच्यिपेनपटलप्रत्या कटाक्षच्छटा ॥'
असितो यथा कस्यापि—'गत कालो यत्र प्रणयिनि माये प्रेमकुटिल कटाक्ष कालि-
न्दीलघुलहरितृप्ति प्रभवति । इदानीमस्माकं जरठकमठीपृष्ठकठिना मनोवृत्तिस्तत्कि
व्यसनिनि मुधैव क्षप्यसि ॥' सितासितो यथा—'अदृश्यन्त पुरस्तेन खेला खञ्जनप-
ङ्कय । अस्मर्यन्त विनि श्वस्य प्रियानयनविभ्रमा ॥' इति ॥

क्षितो हस्तावलग्न प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्त

गृह्णन्केशेष्वपास्तश्ररणनिपतितो नेक्षितः सभ्रमेण ।

आलिङ्गन्त्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभि

वामीषाद्रार्द्रापराध स दहतु दुरित शशभवो व शराग्निः ॥ २ ॥

स शशभव शराग्निर्बुष्माक दुरित दहतु हरतु । स व । य आर्द्रापराध वामीव त्रि-
पुरयुवतिभिर्षाष्पङ्गलज्जलायितलोचनेन्दीवराभि करव्यतिपत्त प्रेरित । बलात्कारेण
वज्राश्लमवलम्बमानस्ताडित । निरस्तश्च शिरोरुहेषु लगन् । पादप्रणतस्तु पर्याकुलतया
नावलोकितोऽपि । निर्मात्मितश्च परिष्वजमान इति । अत्र भगवत पिनाङ्गणैर्षाणा-
नलम्बस्मीकृतोद्भटदानवेद्रस्य प्रभावातिशयस्योत्तमो वीररसोऽङ्गीकृत । क्षितो हस्ताव-
लग्न इत्यादिना दनुजेन्द्रदयितानामीर्ष्यारूपो विप्रलम्भश्चकार, साश्रुनेत्रोत्पलाभिरित्य-
नेन प्राणेश्वरशोकात्मा करुणसंश्राद्धम् । न चानयोरन्योन्य विरोध । अन्यपरत्वात् ।
यथाहि महर्षीणामाश्रमप्यादिनगुलादीनाम् । यदुक्तम्—'त्रिविक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु
विरोधिनाम् । वाच्यानामभ्रभाव च प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥' विशेषतस्तु प्रस्तुतपरिपो-
पचारिणामर्ता । श्र्यान्त्यस्तादत्र विप्रलम्भश्चकार करुणमेव गुणाति । यदुक्तम्—

“प्रकृतिरमणीया पदार्था शोचनीयता प्राप्ता प्रागवस्थामात्रिभि सस्मर्यमाणैर्विलासि-
रधिनतर शोकावेशमुपज्वलयन्ति । यथा—‘अथ स रसनोत्कर्षो पीनस्तनगविमर्दन । ना-
भ्यूरुनघनस्पर्शा नावीविस्मयन कर ॥’ इति । इह हि यास्तत्तुपायपरिचर्याचतुरेण
कान्तेन कृपिता । प्रसादितास्ता एव इतुनराजरानीवल्लोचनाधिगमननुभूतान्यविपयतया
विपद्वषसनेऽपि माननीमानदर्शनं दर्शयन्त्यो दारुणदहनेन परिभूयन्त इति प्रतीते क-
णोऽपि प्रतिपद्भक्तस्त्रिपुरारिपोरभिनन्वयन्वोदयस्य वीर पुष्पाति । अत्रासूयाश्रुती व्य-
भिचारिसात्विकौ मार्वा प्ररुपेण रसता गतौ । यदुक्तम्—‘निर्वेदोऽथ तथा ग्लानि-
शङ्कासूयामदप्रमा । आलस्य चैव द्वेष च चिन्ता मोहः स्मृतिर्द्वैति ॥ त्रीन् चपलना
हर्ष आक्रोशो जडता तथा । गर्वो विषाद आत्सुक्य निद्रापस्मार एव च ॥ सुत विषोषो
हर्षश्चाप्यत्रहित्यमयोप्रता । मतिर्याधिस्तयोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ त्रासश्चैव विनर्कश्च
वित्रेया व्यभिचारिण । त्रस्त्रिंशदमा भावा प्रयान्ति रसमस्थितिम् ॥ स्तन्म स्वे-
दोऽथ रोमाञ्च स्वरमङ्गोऽत्र वेपथु । वैवर्ण्यमथु प्रलय इन्द्री सत्विजा स्मृता ॥’
अलकारश्च क्षितो हस्तावलम्ब इत्याद्यैरन्वयान्वयप्रतिपादितशरामितापराधनाभिन्नत्तान्ते-
नार्यश्लेषेणानुप्रासोपमा । अर्थश्लेषलक्षणम्—एकार्थवाचकानामेव शब्दाना यत्रानेको-
ऽर्थो सोऽर्थश्लेष’ इति । तेन ‘यत्रैकमनेकार्थैर्वीक्य रचितं पदं रतेनस्मिन् । अर्थे कुरुते
निधयमर्थश्लेष स विज्ञेय ॥’ इति मन्त्रद्वयेन वक्ष्यणं कृतं तच्छन्दश्लेषमेव प्राप्नोति ।
अनेकार्थानां हि शब्दानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य प्रयुक्तिनिवृत्ती । यथा—‘तत्रैव वि-
दुमच्छायो महामार्ग इवावर । करोति कस्य नो बाले पिपासाऽर्जित मन ॥’ अत्र हि
प्रवालशब्देन श्लेषो न भवति । अमत्रपदे यथा—‘तत्र तन्वि कुचवेतो मूधराविव रा
जत । अन्वोन्यमण्डलान्तो सधिहीनां करार्थिनी ॥’ अत्रापि परिणाहान्तरहस्त-
शब्दं श्लेषो न भवति । अर्थश्लेषे तु क्षितो हस्तावलम्ब इत्यादपु प्रेरितं करव्यतिपत्तं
इत्यादिभि पदै श्लेषो न निवर्तते । सन्नश्चायम् । यदुक्तम्—‘मिश्रालङ्काराणां तिल-
तण्डुलवद्यं तुग्धजलवद्वा । व्यक्ताव्यक्ताद्यत्वात्सन्नर उत्पद्यते द्वेषा ॥’ अत्रापि वाक्या-
र्थस्यैव प्राधान्यम्, सकारणस्य रसादेश्चाहत्वम् । तेन रसवदलङ्कारस्यैव पूर्वदेव । यत्र
प्राग्वीररसस्याहत्व प्रतिपादितं तद्विप्रलम्भनरुणापेन एव । आर्द्रशब्दो नवोद्भिन्नकिस-
ल्यादां प्रमिद्ध । अत्र तु स्वार्थे रखलङ्कितत्वाद्मूर्तत्वापरायस्य नूनन्तं लक्षणम् ।
तेन चातिटु सहत्व व्यङ्ग्यम् । अत एवाद्वापराय’ कामा बहिगमानत्वेन प्रतिपादितं ।
सनापातिशयननरत्वात् । लक्षणा चैव शक्ति । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—‘मुह्यार्थवापे
तत्रैव हृदिदोऽथ प्रपौननात् । अन्वोऽर्थो लक्ष्यते यत्ता लक्षणा रौपिना त्रिया ॥’
इयमत्र च विदग्धवक्तोरिति स्पृष्टणीया कवानाम् । वाचनलाक्षिणव्यङ्ग्यानां श-
ब्दानामभिप्राय लक्षणा व्यक्तिरिति तिस्रो वृत्तयः । अथा अपि तावन्त एव वाच्य-
स्यव्यङ्ग्या इति । आशदानोऽगुणान्तमियत्र ‘आयो दोऽनासाविहरणे’ इत्यात्मनेपदम् ।
तेन व्यादानं मुक्तप्रमाणं वर्तत इति दोषो नाशङ्कनाम् । गृह्यन्वेषोऽप्यत्र त्रियाया-

द्विपुरयुवतय एव कर्मत्वेनावधार्याः, न तु केशाः । यथा—'गृहीत इव केशेषु-
इति । आलिङ्गन्योऽवधूत इत्यत्र चरणनिपतितौऽपि दृष्टिमात्रेणापि न सभाव्यते स क-
थमालिङ्गितुमिच्छतीत्यर्थः । कस्यांचित्कृते कृत्वा(?) प्रतिपादितमुन्मादितः कामातुर-
स्तस्यालिङ्गनमुचितमिति समाधानम् । अस्य कवेस्तावदन्यः कोऽपि प्रबन्धो न द-
द्यते । तद्गूनमनयोः श्लोकयोः सकीर्णरसोपनिबन्धोऽनेन दाशितः । अग्रे सर्वत्र शृङ्गा-
ररसस्यैवोपनिबन्धनीयत्वात् । सकीर्णरसोपनिबन्धस्तु निरूपो रसरुवीनाम् । किं चा-
र्माणां श्लोकानां तावती रसोपकरणसामग्री यावती प्रबन्धेषु भवति । अत एवोक्तं भर-
तटीकाकारैः—'अमरुककवेरेकः श्लोकः प्रबन्धशतायते' इति ॥

आलोलामलकावलीं विदुलितां विभ्रञ्चलत्कुण्डलं

किञ्चिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैः स्वेदाम्मसः शीकरैः ।

तन्व्या यत्सुरतान्ततान्तनयनं वक्रं रतिव्यत्यये

तत्त्वां पातु चिराय किं हरिहरस्कन्दादिभिर्देवतैः ॥ ३ ॥

तल्लशाह्वयाः पुरुषायितसभोगमध्ये खेदात्सलोचनं मुखं त्वामनेककाल प्रायताम् ।
किं वैदृष्टशितिकृष्णपम्पुखप्रमुखैर्नाकिभिः । अपि तु न किमपि । नहि ते रसातिरेको-
न्मत्तपुरुषायितसरन्धविदग्धनितम्पिनोवदनचन्द्रविरहदहनदन्दद्व्यमान रक्षितु क्षमन्ते ।
एतेनानुरागविह्वला तरुणी त्वामिलापोचितमानुगुण्येन सपादयत्वित्यर्थः । यदुक्तम्—
'पातु वो दयितामुखम्' इति सांमुख्ये ।' किं कुर्वाणम् । चञ्चलां चूर्णनुन्तलमाला वि-
लुप्तरचनाविशेषां दधानम् । पुनश्च वीर्यम् । कम्पमानकर्णाभरणम् । भूयः कथम् ।
स्तोत्रोत्पुसर्तातलत्रम् । कैः । सूक्ष्मसूक्ष्मैः भ्रमसात्त्विकसकीर्णैर्जलविन्दुभिः । अनुशया-
क्षेपोऽलंकारः । 'मुखेर्द्वा तत्र सत्यस्मिन्नितरेण त्रिमिन्दुना ।' परमत्र वाक्यार्थस्य न
प्राधान्यम् । किं तु रसरसैव । नापि रसवदलकारव्यवहारः । अपि तु रसोऽलंकार्य । अ-
लंकारश्च यथार्थ एव । 'नायकस्य सतताभ्यासात्परिभ्रममुपलभ्य रागस्य चानुपशममनु-
मता च तेन समवपान्य पुरुषायिनेन साहायकं दद्यात् ।' इति वात्स्यायनः । अत्र प्र-
गल्भा नायिका । 'यौवनान्धा स्मरौन्मत्ता प्रगल्भा दयिताह्वये । रिन्दीयमानेरानन्दाद्-
तारम्भेऽप्यन्तेन ॥' परित्यक्तप्रीटा धेयम् । यदुक्तम्—'एवमन्येऽपि परित्यक्तप्रीटा-
यन्त्रणा वैदग्ध्यप्रागल्भ्यप्रायाः प्रगल्भा व्यवहारा वेदितव्याः ।' सभोगशृङ्गारो रसः ।
यदुक्तम्—'अनुपूर्वा निषेवेने यप्राग्देन्य विलगिर्ना । दर्शनस्पर्शनादीनि स सभोगो
मुदान्वितः ॥' शृङ्गारस्य सामान्यलक्षणमेतत्—'रम्यदेशकप्यारालभेयभोगादिशेषाः ।
प्रमोदशमा गतिः शेषं गृह्णाग्न्यान्वयस्योः ॥ प्रदृष्यमाणः शृङ्गारो मधुगद्गतिर्बोधितः ।
अभोगो निप्रदे गद्य सभोगधेनि स त्रिधा ॥' रम्यदेशक सामान्यलक्षणमेतत्—'विभा-

१. 'यैराम्मगां जालर्षे' इति शृङ्गारदीशिका. २. 'हरिहरस्कन्दादिभिर्देवतैः' इति
शृङ्गारदीशिका.

वैरुमार्विध सात्विरेव्यमिचारिणि । आतोऽमानः स्वायत्न म्भादिभावो रसः स्मृत ॥
 स च व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यमावेन भाव्यभावकभेदेन वा चयोमागमकोऽभ्रलक्ष्यन्म वनिर्गन्तः ।
 यदुक्तं ध्वनिहृता—‘उत्पापः शब्दो वा तमर्गमुपसर्जनाद्दत्तमार्गो । व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः
 स ध्वनिरिति सूत्रिभिः कथित ॥’ अस्मि ध्वनिः । स सात्विक्क्षितवाच्यो विवक्षितान्य-
 परवाच्यश्चेति द्विविधः । ‘अर्थान्तरे मुक्त्वात्मन्यन्व वा निरम्बुतम् । अविवक्षितवा-
 च्यस्य ध्वनेर्वाच्य द्विधा भवन् ॥ असुलक्ष्यत्रमद्योन्व क्रमेण द्योगितोऽपरः । विवक्षि-
 ताभिनेयस्य ध्वनेर्गत्मा द्विधा भवः ॥ रसमात्रतदामासनावद्यान्वादिगन्तमः । ध्वनेर्ग-
 त्मादिभावेन भासमानो व्यवस्थित ॥ [क्रमेण परिपाठ्या च स्वानुस्वानामसन्निभः ।
 शब्दार्थशक्तिमूलत्वाद्द्विधा स्रोति व्यवस्थितः ॥’ यदाह भरत—‘बहवोऽर्था विभाव्यन्ते
 वागर्थाभिनयाश्रया । अनेन उष्मात्तेनाय विभाव इति सुम्भुतः ॥ वागइत्यन्वित्वाभिनय-
 स्मादर्थो विभाव्यते । वागदोषाद्सुक्तः स्रोऽनुभाव इति स्मृत ॥’ विविधमाभिमुख्येन
 रस चरन्तीति व्यभिचारिणः । विभावंल्लेखनोद्यानादिभिरालम्ब्यनोद्घापनकारणं स्यादी
 रसादिर्गो भावो जनितोऽनुभावेः रसाक्षत्रमुपाक्षेपादिभिः सहकारिभिरुपचिरो रसः ।
 यदाह भरत—‘सर्वथा नास्त्वेव हृदयद्वारिणः नान्यस्य स प्रकारो यत्र प्रतीयमानमर्ग-
 सम्यग्दर्शनमाग्य तदिदं वाच्यगृहस्य परम्’ इति ॥

परपुरुषप्रथमानुगागिणी कामपि नाविका रहः सहचरी प्राह—

अलमवलितैः प्रेमाद्राद्रिमुहूर्मुकुलोत्तैः
 लणमभिमुसैलेजालोलैर्निभेपपराङ्मुखैः ।
 हृदयनिहितं भावाकृतं वमदिरिवेक्षणैः

कथय मुच्यती कोऽस्य मुग्धे त्वयाद्य विनोक्तयते ॥ १ ॥

हे मुग्धे, कथय क एष पुन्यराशिर्भवत्या वीर्येने । यत्र । अथ । कोऽस्मिप्रायः । अ-
 यप्राङ्कोऽप्येव स्त्रया नावलोकिन इति । के । ईक्षणं । भावभेदाद्दृष्टवचनम् । किं कुर्व-
 द्भिरिव । उद्विगद्भिरिव । किं तव । हृदयनिहितं भावाकृतमभिलाषोचितं मरुत्प्रविशेपम् ।
 वयसर्था हि नागिराश्विगसाचन लज्जसहन बहदागमिच्छाप हृदये धारयन्ति । यश्च
 येनाध्यागो भवति स तमुद्विगतीति युक्तमेव । पुनः किंविद्वैः । अलमवलितैर्गर्भाष्ट-
 वनिरर्थान् । मन्वरातिर्गम्भीरिति भावः । यत्र कथित्वेनापि लोभेन स्वानमदनुकाम
 इतरेण कार्यशाहृष्टात्कारिणे प्रेरे इत्याद्यने न च प्राङ्गलो गच्छति तयेक्षणान्तरि हि
 स्फागोत्सुगान् मून्वा प्रियदर्शनरसपानोद्युक्तानि साध्वत्वेन प्रसन्न साचारिण्यन्ने । पुन
 किंमूर्तः । प्रेमाद्राद्रि प्रीतिस्त्रिग्विधस्य । यदाह भरतान्भरतः स्यादिमात्रप्रीतानामुपक्रमे—
 ‘व्याघ्रोऽहं श्रेष्ठमपुरा स्मिन्वर्तमानिभाषिणी । अथाह ब्रह्मना दृष्टिः त्रिग्वेप रतिभावना ॥’
 पुनः कीदृशं । मुहूर्मुकुलोत्तैर्निदर्शनलवविशेषानुभवैरेण वाग्वागमर्थान्मीलितैः । यत्र क-

श्चिदभिलषित वस्तु चिरप्राप्यमास्वाद्य नितान्तसीहित्येन मान्यमाप्नोति । न तु निमोति तैरेव । निमेषपराङ्मुखैरित्यत्रानुपपद्यमानत्वात् । पुनस्तपातिरेकेण क्षणमभिमुर्त्तं । न तु चिरम् । यत्तद्वपातरलं । कोऽभिप्राय । आभिमुख्ये प्रियस्यानुरागरूपचेष्टाविशेषात्(प) किञ्चिदुपलभ्य लज्जालोलानि जातानीत्युभयानुराग । नहि निरनुरागे पुंसि नाधिकाना दृश्यो लज्जामनुभवन्ति । पुन किंभूते । दर्शनरसान्तरायनातयेण निमेषपराङ्मुखे । अनुमन्त्रवेद्याश्चैवविधा दृश्य । यथास्मत्पूर्वजरूपवर्णने नाचिराजस्य—‘सत्रासा इव सालसा इव लसद्गर्वा इवार्द्रा इव व्याजिह्वा इव लज्जिता इव परिभ्रान्ता इवार्ता इव । त्वद्रूपे निपतन्ति कुत्र न जगद्देवप्रभो सुभ्रुवा वातावर्तननर्तितोत्पलदलद्रोणि द्रुहो दृश्य ॥’ त्वयेति पद न गुणमर्थमात्रम् । किं त्वर्यान्तरसत्रमितवाच्यम् । क एवविध पुण्यराशिरस्ति यस्त्वया जगदेनस्पृहणीयसौन्दर्यसपदानेनाभ्युपायेनाशभ्यापहारचित्तत्वानिर्विकारया सस्पृष्टमवलोक्यते । अत एव सुकृतीति । मुग्धे इति पदस्य पुनरयमभिप्राय —यदित्य मुग्धा त्व यदेवममित जन स्वच्छन्दमवलोकयसि । एव हि लोके सूक्ष्मेद्वितशैरुपलक्षिष्यसे । तस्मात्प्रच्छन्नमास्व अहमेव ते समीहित सपादयिष्यामीति । अत्र कविनि- यद्भवत्तुप्रीडोक्ति निष्पन्नोऽर्थशक्तिव्यङ्ग्यः । यदेवममवलोकयसि तत्त्वमस्मिन्ननुरक्तैत्यनु- नुमानालम्भार प्रथमानुरागदर्शनार्त्तमममोगशृङ्गारस्याहम् । यदुक्तम्—अर्थशक्तेरल- कारो यत्राप्यन्य प्रकाशने । अनुमानोपमाव्यङ्ग्य स प्रकाशोऽपरो ध्वने ॥ ध्वन्यारम भूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशित । रूपनादिरलम्भारवर्गा याति यथार्थताम् ॥’ यथा— ‘लाभ्यमान्तिपरिपूरितदिबुद्धेऽस्मिन्मेरेऽधुना तव मुखे तग्लायताक्षि । क्षोभ यदेति न मनागपि तेन मये सुव्यक्तमेव जटाराशिर्य पयोधि ॥’ अत्र मुख चन्द्र एवेति रूपम् । अनुमानस्योदाहरण चैतत्—‘वचनमुपचारगर्भे दूराद्दृग्गामासन सरलम् । इदमद्य मयि यथा ते तथासि नूनं प्रिये कृपिता ॥’ परमेश वाच्योऽलम्भार । अत एवोक्तम्—‘शरीरकरण येषां वाच्यतेन व्यस्यितम् । तेऽलम्भारा परां छाया यागित ध्वन्यहतां गता ॥’ नाट्यालम्भारस्तु हासो नाम । ‘हेनाकस्तु सशृङ्गारो भावो- ऽक्षिभूविद्यामहृत् ॥’ इय स्वस्त्री न भवति । नाप्यनुक्तं पुरुषो वत्ता । षोडश सुकृती त्वनुपपद्यमानत्वात् । दूती चात्र निगद्यार्थः । यदुक्तम्—‘निगद्यार्थं परिमितायां पत्र- हारिणी स्वयदृती भावाद्दूती मूकदृती बालदूती चेति दूतीविशेषः । नायकस्य नापि- वायाद्य यथामर्त्तानामर्थमुपगम्य स्वबुद्ध्या नायकं पारिणी निगद्यार्था । सा प्रायेण सं- स्तुतभाषण्योर्नायकनायिकयोर्प्रसूता । संस्तुतमभाषण्योरपि कृतुरादनुष्णामिमां युतां परस्परद्वेदि । प्रथमानुरागलक्षणं धेवत्—‘तग्लमुता सं न वीक्षते । प्रेक्षिता भावो इति ॥’ इत्युक्तम् । अस्मात्पुनोऽहमन्गापदेनो प्रकाशार्था । प्रमत्त प्रच्छन्न नायकम विधातं च वक्ष्ये । शृष्टा च विगम्यमितमप्यत्ताक्षरमात्रसिक्तार्थं मन्दम- न्दनोमुगी कथयति । तस्मिन्ने चिर एवावगन्तिन-दीपि । द्वे रिपया पश्यतु मानितं मन्दताना परितो ममुताविशरणमापते । तं च देवं न मुञ्चति । य

किंचिद्गुणं विहसितं करोति । तत्र कथामवस्थानार्थमनुवध्नाति । बालस्याद्गदस्य चु-
म्बनमालिङ्गनं च करोति । परिचाग्निराग्निलोकं च रचयति । परिजनानवष्टभ्य ता-
स्ताथ लीला दर्शयति । तन्मित्रेषु विश्वसिति । वचनं तेषां बहुमन्यते करोति च । त-
त्परिचारकं सह प्रीतिं सकथां शूनं चारमते । स्वकर्मसु चैतान्ग्रमविष्णुरिव निपुत्रे ।
तेषु च नाग्रसकथामन्यस्य कथयस्त्वहिता तां शृणोति । धार्मिकस्या प्रोत्साहिता
नाग्रस्योदवासिनं प्रविशति । तामन्तरा कृत्वा तेन सह शूनं कीदामालापं चाग्रेजनिपु-
मिच्छति । अनलकृता दर्शनय परिहरति । कर्णपत्रमङ्गुलीयकं सन वा तेन याचिता
सु धीरमिव गात्रादवतारं सग्या हस्ते ददाति । तेन च दत्तं नित्यं धारयति । अन्वव-
रसकथामु विपण्या भवति । तद्विपक्षे सह न सद्यन्त इति । 'दृष्ट्वान्मावसुक्ताना-
यागविहितानि च । कन्धाराः सप्रयोगार्थं तास्तान्योगान्विचिन्तयेत् ॥' सा च
मुग्धा नापिक्ता । 'मुग्धा नववरां कामा रतीं वामा मृतुः कृषि ।' यत्र—'दृष्टेः साल-
मना विमर्शितं न शिशुर्बाढामु बद्धादग शोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितमस्मीसभोगवार्तास्त्रियि ।
एवामद्मपेनशदूमचुना नागोहति प्राग्रया बाला नूननयैवतयतिरगावष्टभ्यमाना
उर्ध्वः ॥' 'नर्मसङ्गोऽस्तु मातृना मूचिनाल्यस्रोऽर्धः' इत्यनेन नर्मसङ्गोऽः । यथा माल-
तीमावने मन्तरन्देन माधवस्य मालव्यामनुगमो लक्षितः—'गमनमलसु शून्या दृष्टिः शरी-
रमसोऽष्टव शक्तिमधिकं किं त्वेनस्यात्किमन्यदिनोऽप्यत्रा । अमर्शितं मुक्ते कदर्पाज्ञा वि-
कारि च यैवत लालितमपुत्रास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धारताम् ॥' प्रथमानुगागशौ-
कोऽप्येव त्रमाचिन्याप्रथमं लिखितः ॥

अङ्गुल्यग्रनग्नेन वाप्यमलिङ्गं विक्षिप्य विक्षिप्य किं

तूष्णीं रोद्रिपि कोपने बहुतरं फूल्कृत्य रोद्रिप्यमि ।

यस्यास्ते पिशुनोपदेशवचनमर्शानेऽतिमूर्ध्नि गते

निर्विण्णोऽनुनयं प्रति प्रियतमो मध्यस्यतामेप्यनि ॥ ९ ॥

कृपितनात्रिकाप्रसादने साम दान भेदः प्रणतिरपेक्षा रसान्तरं चेति पटुपायाः । त-
न्मध्येऽत्र भेद एव । इह हि नाग्रैरानुग्रहदयं शिक्षिता म्मो वनी वक्ष्यमाणप्रक्रोण
मानव्याजनाय नापिक्ता मीपयति । हे कोपने र्दृष्यावति, अङ्गुल्यग्रनग्नेन वाप्यमलिङ्गमप-
नीयापनीयं लाप्रवृत्तवानिरेन मानाभ्यावहृदसा किं स्रष्टार्यनिरुद्धगद रोद्रिपि । वि-
शुद्धोऽप्यर्थः । न तु हेतुप्रेरणार्थं । मानस्यस्य हेतोः स्वयं ज्ञानत्वात् । आत्मीयचरि-
तेन प्रचुरतरमुक्ते शब्द रोद्रिप्यमि । उन्मथान्त पण्डितोपग्रनजाना पिशुनाना शिक्षार-
पेनापिर्माने मर्शानेऽतिमूर्ध्नि विफलप्रसादनेपायनया निर्वेद यावत्प्रतीतो बहुमान प्रति
प्रियतम औदासीन्यं गमिष्यति । न त्वन्याद्विनाम् । उन्मथान्त पिशुनोपदेशेषु लभ्यामि ।
नन्यापगथगन्धोऽपि नाल्नाति भाव । विक्षिप्य विक्षिप्येति कोपनया वाप्यनान्तरेणु-
त्तम् । अत्र प्रियतमोऽप्य च निर्विण्ण इति नापिक्तायाः सविशेष भरोत्सादनवात्पणु-

क्तम् । न तु निर्वेदो व्यभिचारिभावः । तस्य श्चकारे निषिद्धत्वात् । श्चकारश्चात्र विप्र-
 लम्भ एव । यदुक्तम्—'विप्रलम्भस्तु विशेषो रुद्रविप्रलम्भयोर्द्विधा । मानप्रवासभेदेन
 मानो हि प्रणयेर्ययोः ॥ तत्र प्रणयमानः स्यात्कोपवश्यतया द्वयोः । स्त्रीणामीर्ष्याकृतो
 मानः स्यादन्यासद्भिनि प्रिये ॥ श्रुते चानुमिते दृष्टे श्रुतिस्तत्र सखीमुखात् । उत्स्वप्रा-
 यितभोगाङ्गुत्रस्खलनकरिपतः ॥ त्रिधानुमानिको दृष्टः साक्षादिन्द्रियगोचरः ।' न
 च निर्विण्णशब्देनैव निर्वेदव्यभिचारभावप्रतीतिः । रसादीना वाच्यत्वाभावात् । य-
 दुक्तम्—'तथा हि । वाच्यत्व तस्य शब्दनिवेदितत्वेन वा स्याद्विभावादिप्रतिपादनमु-
 खेन वा । पूर्वस्मिन्पक्षे स्वशब्दनिवेदितत्वाभावे रसादीनामप्रतीतत्वप्रसङ्गः । न च सर्वत्र
 तेषां स्वशब्दनिवेद्यत्वम् । यत्रापि तदस्ति तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुख्येनेषां
 प्रतीतिः । स्वशब्देन सा केवलमनूयते । न तु तत्कृतैव सा । विषयान्तरे तस्या अद-
 र्शनात् । न हि केवलश्चकारादिशब्दमात्रमात्रं विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये मना-
 गपि रसवत्वप्रतीतिः । केवल स्वामिधानमात्रादप्रतीतिः । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्याम-
 मिधेयसामर्थ्याक्षितत्वमेव रसादीनाम् । न स्वमिधेयत्व कथंचिदिति । एवमिधेयस्य रस-
 ध्वनेरुपनिबन्धक्षमा अमररुप्राया एव महारुचयः । यदुक्तमभिनवगुप्तपादैः—'प्रतीय-
 मानानुप्राणितत्राव्यनिर्माणनिपुणप्रतिभामाजनस्यैव महारुचिव्यपदेशः । अन्यथा व्यु-
 त्पत्यभ्यासयोर्मध्ये प्रधानभूतया प्रतिभयापि कविरेवोच्यते । यदुक्तम्—'प्रज्ञा नवनवो-
 ष्णवशास्त्रिणी प्रतिभा मता । तदनुप्राणनाजीवदूर्णनानिपुण' कविः ॥' अलङ्कारश्चात्राप्य-
 नुमानम् । यदुक्तम्—'यत्र बलीयः कारणमालोक्याभूतमेव भूतमिति । भावीति वा त-
 थान्यत्वेत्येत तदन्यदनुमानम् ॥' यथा—'बहति यथा मलयमरुद्यथा च हरितीभवन्ति
 विपनानि । प्रियमस्ति तर्षण न चिरादेष्यति तव वल्लभो नूनम् ॥' परमसी वाच्य ।
 वाच्यो व्यङ्ग्योऽप्यलङ्कारो रसस्याङ्ग भवतीत्याचार्याः । गुणस्तु प्रसाद एव । अत एवात्र
 यमनादयो निषिद्धाः । 'ध्वन्यात्मभूते श्चकारे यमनादिनसन्धनम् । शक्तावपि प्रमादित्वा
 विप्रलम्भे विशेषतः ॥'

दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवतैवेयं चिरं लालिता

दैवादद्य किल तमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् ।

मन्युर्दुःसह एव यात्युपशमं नो सान्त्वनादैः स्फुटं

हे निरिन्दिश विमुक्तपृष्ठकरुणं तावत्सर्गा रोदितु ॥ ६ ॥

अत्र नायक प्रति मानिन्याः सर्गाः । स्वयंकारणाः प्रणयो षट्मानो दत्तः । न
 पुनरिन्द्रियं मुग्धा षट्मानोत्सादनाय प्रत्याभयोस्तु जानाति । अन्यत्र भवतैवेयं चिरं ला-
 लिता । न पुनरनया लालनकारणं विचिन्तारब्धम् । अत्र एव दैवात्, न बुद्धिपूर्वक-
 मय पुनरनमस्या मय व्यर्थाय कृतवान् । य एतत् यस्याः स्वयं प्रणयं दर्शयति, स्वयं न

प्रेमातिरेकेण लालयति, न तस्या प्रतिमूल बुद्धिपूर्वकमात्मने । तत्रापि त्रिलोक्यप्रयोगः । कोऽर्थः । विप्रिय विप्रियमिति ध्रुयत न हि भवान्वस्तुतो विप्रिय करोतीति ज्ञातापराधेऽपि नायके नापिकाया धृत्युत्पादनम् । एव सति मन्युरव मानजनितो दुःखनिशेष एव दुःसहो न सामवार्दरुपशम याति । स्फुटमतत् । तस्मात् हे निर्विश निरनुमोक्ष, विमुक्त लक्षे शब्दत्वात्कण्ठो यस्मिन्सो विमुक्तकण्ठ स चासौ करुणो यथा भवत्येव तावत्सखी रोदितुः । विमुक्तकण्ठविषये करुणा यत्रति वा समासः । कोऽभिप्रायः । एव रोदितु यदि न प्राप्स्यति तदा मनुनाध्यातमस्या हृदय परिपाकोच्चासितपीजविदीर्णदाडिमफलन्यायेन स्फुटिष्यति । तस्मात्तुर्धे शब्द रोदितु देहि । पश्चाद्यथा जानासि तथा प्रसादय । अथ च यदि इदित्वा जावन्ती निर्वक्ष्यति तदा प्रसादनघटत इत्यसूया । विषमोऽलम्कारः । यदुक्तम्—‘कार्यस्य कारणस्य च यत्र विरोध परस्पर गुणयोः । तद्वद्विषययोरथवा सजायतेति तद्विषयम् । यथा—‘आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् । विरहस्त्वयैव चनितस्तापयतितरा शरीरे मे ॥’

वारवारमनुनीयमानामपि प्रौढैर्ध्यावशादशयित्वात्मानमन्वि मनस्विनी प्रति प्रधातसखी प्राह—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनत प्राणदयितो

निराहाराः सख्य सततरुदितोच्छूननयनाः ।

परित्यक्त सर्वं हसितपठित पञ्जरशुक्लै-

स्तवावस्था चेय विमृज कठिने मानमधुना ॥ ७ ॥

हे कठिने, बहिः प्राणदयित आस्ते । किं कुर्वन् । शन्यतासूचकचिन्तासतानसमुचितचेष्टानुभावेनावनतो भूमिं लिखन् । अकृते प्रमादे द्वार न मुवतानर्थः । तथा च वर्तन्तेऽनशना सख्यः । पुनः कीदृश्यः । निगन्तरवाष्पेणोच्छने लोकोक्त्या उच्छ्रुसिते न यने यासा ता सततरुदितोच्छूननयना । अत्र नायिकाया अमहत्चिन्तनमव हेतुः । किं च पञ्जरशुक्लैरपि हसितपठित परित्यक्तम् । तथापि तवावस्था चयम् । निरुद्धनाम्पा रुणितनेत्राध्यायमाननिश्वासात्तदर्थ्यमानाधरम्भुरणादिमन्युचथाभिरपृष्या तयैव तिष्ठसीत्यर्थः । तस्मान्मान परित्यज । कदा । अधुनापि । अपिशब्दोऽध्याहार्यः । एतावतीगपि दशा हुजनोपहसनीया प्राप्ता मान न मुञ्चसाति प्रतीयमानत्वात् । यस्या कृते सख्योऽपि पञ्जरशुक्ल अयाहार हसितपठित च परित्यजति सा स्व कथमिव प्रियाय न प्रति भाषसः । प्रियोऽपि यस्यास्तव प्राणदयितस्तदलमतिमानेनेति भावार्थः । अत एव कठिने इति सशेषनम् । अत्रार्थशक्त्युद्भव सहोचिरलम्कारः । नायिकायानाहारादिक कुर्वन्त्यां सर्वेऽपि कुवन्ति, निवर्तमानाया च निवर्तन्त इति प्रजातः । सुप्तिव्यङ्ग्यमात्रमात्र कर्मलसाराभ्यामेवोद्भासितम् । अत्र न लिखताति, अपि तु लिखानति प्रसादनपर्यन्तम् । आस्ते इति, न त्वामित इति । भूमिमिति, न भूमाश्रितः । बहिः बुद्धिपूर्वक

किंचिल्लिखतीति तिङ्मुखिमत्तीनां व्यङ्ग्यम् । हनितपठितमिनात्र 'सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इत्येकवचनम् । अत्र श्लोके स्वया तस्यापराधः सोऽव्य इति ङापि नोक्तम् । एतच्च वक्तुं कौशलम् । अपराधस्मारणे हि मानिनो प्रतिनायिकां स्मरति । ततश्चाधिकं कुप्यति । न चैवंविधः प्रसाधननिर्बन्धः पूर्वमस्यां केवलेन दाक्षिण्येन अपि तु लोकोत्तरेण प्रेम्णा च । उक्तम्—'अक्खड्ढि पिआ हिअए अण्ण महिल्लभ्रणं रमन्तस्स । दिडे सरिसम्मि गुणेऽसरिसम्मि गुणे अईसन्ते' ॥

अनेकनायिकाक्रमनीयनायकव्यर्त्ताकविलीयमानविलासां वरवाणिनीं विदग्धवचयस्या वक्ति—

नार्यो मुग्धशठा हरन्ति रमणं तिष्ठन्ति नो वारिता-

स्तर्त्तिकं ताम्यसि किं च रोदिपि मुधा तासां प्रियं मा कृथाः ।

कान्तः कैलिरुचिर्मुवा सहृदयस्तादृक्पतिः कातरे

किं नो बर्बरकर्कशैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते ॥ ८ ॥

अङ्गनास्तावद्दहिर्मुग्धा अन्तःशठास्तत्र रमणमपहरन्ति । निपिद्धा अपि न निवर्तन्ते । तर्त्तिकमिति मुधा ताम्यसि कस्माच्च रोदिपि । उभयमपि व्यर्थमित्यर्थः । एव हि तासाममोऽप्सतं भवति । अत एव तासां प्रियं मा कृथा इति । तां हि किं समयोचितमित्याह—कान्त इत्यादि । हे कातरे, किं न विक्रीयते । लक्षणया अनन्याधीनः किं न क्रियते । अनन्याधीन हि वस्तु विक्रेतुं याति । कोऽसौ । पतिः । किंविशिष्टः । कान्तः सुन्दरः । श्रीदारसिकः । तरणः सहृदयस्तादृगनिर्वचनीयचेतनः । किं कृत्वा । आक्रम्य । मुग्धशठाभ्य एव नायिकाभ्य आच्छिद्येत्यर्थः । कैः । प्रियशतैः । किंविशिष्टैः । बर्बरकर्कशैः सोऽहण्ठनमैर्निरनुशोशैः । यदुक्तं गोवर्धनाचार्येण—'अन्यमुखे दुर्वोदो यः प्रियवदने स एव परिहासः । इतरेन्धनजन्मा यो धूमः सोऽगुरुसमुद्भवो धूपः । अत एव धेलिरुचिर्न चासंभावितो वश्यतां याति । यतस्तादृजसहृदयः । 'दक्षिणोऽस्यां सहृदयः' । अपमानितश्च नार्यो विरज्यते । स पुनस्तदृष्ट इति मया स्वयं मानमुत्सृज्य संगमयितुं कथं युज्यते पतिरिति लाघववलाभाभीष्टत्वेन कातरे इति संबोधनम् । प्रशंसामनोशानुनयप्रवर्तिका चैयमुक्तिः । यः कान्त इत्यादि गुणस्पृहणीयो वारिताभिरप्यङ्गनाभिरपह्रियते स स्वयापराधोचितनिग्रहस्थानीयेन बर्बरकर्कश्येन विक्रेयकोटिमाननीयते । तस्माद्युवतिषु धन्या त्वमिति प्रतीयमानत्वात्परिचृत्तिरलंकारः । बर्बरकर्कशं दत्त्वा पतिरपह्रियतामिति पर्यवसितत्वात् । यदुक्तम्—'युगपदानादाने अन्योन्यं वस्तुनो, क्रियेते

१. 'आस्सल्लनि प्रिया हृदये अन्य महिलाजनं रममाणस्य । एते सहसो गुणे अमरतो गुणे अहृदयमाने ॥' इति गाथासप्तशतीटीकायां (१।४४) छाया. २. 'बर्बरकर्कशैः परपत्तिनैः' इति शृङ्गारदीपिका.

यद् । ऋचिदुपचयेते वा प्रसिद्धित् सेति परिवृत्ति ॥' यथा—'दत्त्वा दर्शनमेते म-
त्पाणा वरतनु त्वया क्रीता । किं त्वपहरसि मनो यद्दासि रणरणम्मेतदसन् ॥

कोपात्कोमललोलाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढ

नीत्वा वासनिकेतन दयितया साय सखीना पुर ।

भूयोऽप्येवमिति स्तलन्मृदुगिरा ससूच्य दुश्चेष्टित

धन्यो हन्यत एव निहृतिपर प्रेयान् रुदत्वा हमन् ॥ ९ ॥

हन्यते व्रीडाकमलादिना ताड्यते । कोऽसौ । प्रेयान् । कादृश । धन्य एव । नृणा ।
दयितया । किं कुर्वता । रुदत्वा । किं कुर्वन् । निहृतिपरतो हसन् । नाह तत्र गत इत्या-
दिवचनेन गानोपशम लक्षायत्वा स्मयमान । किं कृत्वा हन्यते । वासनिकेतन नीत्वा ।
वासनिकेतनमेव किं कृत्वा नात । कोपात्कोमललोलाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढम् । वा-
हुलतिकाया टोलत्व सात्त्विको भाव । लतिकेयनेन दु महविरहक्लेशकार्यम् । अत
एव बन्धनव्याजादीस्तुक्तयेन स्वयप्रहाक्षेप । ब । पुर । कासाम् । सखीनाम् । कदा ।
सायम् । यदि मानमेव घृत्वाद्यतनीमपि तानि प्रतिपालयिष्यामि तदा मा कदाचिदल
(य)मन्यत्र वस्त्वर्थात्सौस्तुक्त्यप्रतिपादक सायशब्दप्रयोग । अत एव लज्जापरित्याग
सोतक सखीना पुर इत्युक्तम् । पुन किं कृत्वा । व्यलोम ससूच्य । कथमिति । भूयो-
ऽप्येवमिति । अर्थादिदानांतनोऽपराध सोढ इति लभ्यत । भूयोऽप्येव करिष्यसीति
वाच्ये यदर्धोक्तं तत्र रोपसात्त्विकसर्त्रीर्णसभ्रमहेतुको वास्तम्म कारणम् । अत
एव स्तलन्मृदुगिरा । अहो अन्यदेव किमपि दयिताया प्रभुत्व यत्समनालमेव निग्रह-
प्रसादी । नहि बाहुलतिकाबन्धन विहाय कथिदन्य प्रसादाऽस्ति । अन कविर्वक्ता ।
ईर्ष्यामानात्मकविप्रलम्भारम्भ समोगशृङ्गारपर्यवसितो रस । अत्रालकारो रसनिवाहणै-
कतानहृदयेन कविनायन्त न निर्वाह नीत । यदाह ध्वनिवार —'अत्र हि बाहुलतापा
शेनेति रूपमाक्षितमानर्थ्युद् च पर रसपुष्टये ।' अथारा प्रगल्भा नायिका ॥

कथिदेशान्तरगमनोपक्रम विहाय यथापूर्वमवस्थित केनचिदगमनकारण पृष्ट प्राह—

याता किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मरुते

नो कार्या नितरा लुशासि कथयत्येव सबाष्पे मायि ।

लज्जामन्यरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा

दृष्ट्वा मा हसितेन माविमरणोत्साहस्तया सूचित ॥ १० ॥

माविन्यावश्ये । नि सदेह इति यावत् । मरणे उत्साहस्तया सूचित । केन हसि-
तेन । अर्थाद्दिलक्ष्यज मनः । किं कृत्वा । मा दृष्ट्वा । केन । चक्षुषा । न तु चक्षुर्न्याम् ।

एष निर्देशहृदयो मामेवविधा विहाय जिगमिपतात्सूयाजन्यावधीरणव्यञ्जनमत्रैवच
 नमिति वचनध्वनि । किं विशिष्टेन लज्जामन्यरतारणेण । अत्र मा त्यक्त्वा देशांतरम
 सां याति तदलमनुपादेयया मयेति लघुत्वसंभावनजन्या लज्जा । पुन किं विशिष्टेन ।
 निपतत्पीताश्रुणा निपतत्सत् पीतमपहृतमश्रु येन । प्राणैर्हि दुःस्वनिस्तारकामो न वा-
 ष्यमुखजति । इ सति । मयि सनाधे एव कथयति सति । एव त्रिम् । हे सुन्दरि याता
 सन्तो भूय किं न मिलन्ति । अपि तु मिलन्ति । तस्मात्त्वया मत्कृते चिन्ता न
 कार्या । यतो नितरा कृशासि । नह्येवविधे कार्श्ये सचिन्ता वा वर्तितु शक्यते । कार्श्ये
 तत्कालमापृच्छमानप्राणेश्वरविरहसमावनासभवमव । प्रिय सनाधे स्वय निपतत्पाता
 श्रुणा चक्षुषेन्वशाष्वा यदनुवृत्ति परिजहार तत्र 'त्यक्तथात्मा वा च लोमानुवृत्ति'
 इति न्यायेन प्राणनिरपेक्षतेव कारणम् । अथवा अमङ्गलमूचनमश्रु प्रस्थानकाले न प्रका
 द्यत इत प्रीत्यतिशय । यथा—'अद्यापि तन्मनसि सप्रतिवर्तते मे राज्ञां मयि भुतवति
 क्षितिपालपुत्र्या । जीवेति मङ्गलवच परिहृत्य कोपात्कण कृत वनरूपमनालपन्त्या ॥'
 भविष्यत्प्रवासात्मको विप्रलम्भ । उत्तरात्कार । यदुक्तम्—'उत्तरवचनध्वनादुभयन
 यत्र पूर्ववचनानाम् । क्रियते तदुत्तर स्यात्प्रश्नादप्युत्तर यत्र ॥' उपायाक्षेपश्च । यदु-
 क्तम्—दुष्कर जीवितोपायमुपन्यस्योपरुध्यते । पर्यु प्रस्थानामन्यादुरुपायाक्षेपमो
 दशम् ॥'

सखाभिर्मान शिक्षिताप कृतप्रियसगमा काचिनायिना ता प्रति प्राह—

तद्द्वजाभिमुख मुख विनमित दृष्टि कृता पादयो

स्तस्यालापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया ।

पाणिभ्या च तिरस्कृत. सपुलक स्वेदोद्गमो गण्डयो

सख्य किं करवाणि यान्ति शतधा यैस्त्वञ्जुके सधय ॥११॥

हे सख्य , किं करवाणि । अपि तु न त्रिमपि । क्विपये, यत्त्वञ्जुके सधय शतधा
 याति । इत्तीत्यर । यतो मानाभिव्यक्तये किं किं न मया कृतमित्याह—तस्य प्रियस्य
 वजाभिमुख सत्त्वमुख विनमित नम्राकृतम् । दृष्टि स्वपादयो यस्ता । अत्र तद्द्वजा
 मिमुख मुख विनमित दृष्टि कृता पादयोरिति वाक्यद्वयेनार्पि दिदक्षारसस्यैव निषेधो
 वाद्भव्य । अभिमुखमुखतया तद्दर्शनाभिलाषिणी दृष्टिनिवारितत्यर्थे । न तु प्रथमशक्ये
 विवक्षारसनिषेध शङ्कीय । द्वितीयशक्ये तद्दर्शनोत्सुका दृष्टि कृता पादयोरिति
 तच्छब्दसहितपदस्यान्वेषणीयत्वात् तृतीयशक्ये विवक्षारससूचकचिदतिरस्काराच ।
 यद्वा मुखविनमनेनैव दृष्ट पादगमने सिद्धे दृष्टि कृता पादयोरिति यदुक्त तेन प्रेषान
 पादैनार्पि नावलोकित इत्यर्थे । पादयोरित्यत्र मन्थपदाभावेन मलापु वचनच्छल
 व्यज्यते । तत्यादयोर्दृष्टि कृतन्यप्रापि प्रतीतिसमवात् । न केवलमतदेव कृतम्, तद्द्वय

नश्रवणकर्तुक्चपले श्रोत्रे च कर्णकण्ठयन्व्यपदेशेनाकुञ्चिते । अपर च स्वविवक्षारस-
सूचकः कपोलयोः सरोमाञ्चः स्वेदोद्गमो हस्ताभ्यामाच्छादितः । अत्रेदं प्रकर्षण(?)
प्रियविषये प्रीतिप्रकर्ष एव । मानाय नायिकया प्रयत्ने क्रियमाणेऽप्यवयवानां प्रियसगमो-
त्सुकत्वात् । अत्राप्युत्तर एवालंकारः । यथा—‘भग मानमन्यथा मे मौनं भ्रुकुटिं वि-
धातुमदमसहा । शक्नोमि तस्य पुरतः सखि न खलु पराङ्मुखी भवितुम् ॥’ यत्नाक्षेपश्च ।
यदुक्तम्—‘यत्नाक्षेपः स यत्नस्य कृतस्थानिष्ठवस्तुनि । विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्यो-
पदर्शनात् ॥’ यथा—‘गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रिय मतिप्रवैषिणी । निर्गच्छति
मुखाद्वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥’

प्रहरविरतौ मध्ये बाह्वस्ततोऽपि परेण वा

किमुत सकले याते वाहि प्रिय त्वमिहैष्यसि ।

इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य गियासतो

हरति गमनं बालालापैः सबाष्पगलज्जलैः ॥ १२ ॥

वासरशतप्राप्यं देशं प्रियस्य जिवमियोः प्रस्थानं मुग्धा निगेषति । कैः । अधुगलजल-
रालापैः । कथम् । इत्यमुना प्रकारेण । हे प्रिय, प्रथमप्रहरावसाने त्वमिहागमिष्यसि ।
अथवा मध्याह्ने । उत त्वितस्मादापि परेण । तृतीयप्रहरेणेत्यर्थः । अत्र ‘विवक्षातः का-
रकाणि भवन्ति’ इति कारणे तृतीया । यथा—‘समेन धावति’, ‘विपमेण धावति’ इत्यादी ।
अपिशब्दस्यायमभिप्रायः—हे निष्करुण, मध्याहादप्यनन्तरं बहिः स्थातुं न युज्यत
इति । अत्र सप्तम्यन्तानां पदानामन्तरेऽस्य पदस्य तृतीयान्तत्वेनोपक्रममद्भो न दोष
एव । अर्थस्यान्यथा प्रतीतेः । पददोष एवास्य रसकवेः काप्यस्तु । यदुक्तमुपाध्यायेन—
‘पदविह्वलता कापि स्पृहणीया भवति रसकनीन्द्राणाम् । धनजघनस्तनमण्डलभारालस-
कामिनीनां च ॥’ अनेनापि प्रथेन यदा नायकोऽनभ्युपगमनसूचकं मौनमेव जग्राह,
तदा नायिका पुनराह—अनन्तरमाहोस्तिरत्सर्वस्मिन्नेव दिनेऽतिक्रान्ते । अत्र माग्धेन
नर्मस्पर्शिन्यां विरहासहिष्णुतायां तात्पर्यम् । अत एव रात्रौ व्यतीयायामुदिते त्वदा-
गमिष्यतीति प्रयोगो न कृतः । विरहासहिष्णुतात्मकविप्रलम्भरसोत्कर्षहेतुर्जाति-
रलंकारः ॥

धीरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निशीथे ध्वनिं

दीर्घेच्छ्वाससुदश्रुणा विरहिणीं बालां चिरं ध्यायता ।

१. ‘परेऽथवा’ इति शङ्कारदीपिका. २. ‘वार्क्यः सबाष्पगलज्जलैः’ इति शङ्कारदी-
पिकासंमतं पाठः. ‘सबाष्पाणि च तानि जलज्जलानि च तैः । सबाष्पगद्गदित्यर्थः ।’
इति तद्व्याख्यानम्.

अध्वन्येन विमुक्तकण्ठमाखिला रात्रिं तथा क्रन्दितं

ग्रामीणैः पुनरध्वगस्य वसतिर्ग्रामे निषिद्धा यथा ॥ १३ ॥

अर्धरात्रे निर्भरमम्भोधरस्य वर्षतः स्तनितमाकर्ष्य दीर्घोत्कटश्वासमुत्कटवाण्या-
म्युना विरहिणीं गुग्धा विरहातिवाहनोपायेष्वनभिज्ञतया शङ्कनीया गह्वरलोहमनिश त-
देकतानेन स्मरता पथिरेन समस्तामपि रात्रिमसकोचितकण्ठस्वर तथा रुदित यथा
ग्रामनिवासिभिर्भूय पान्यस्य वासो ग्रामे निवारित इति । यदि मार्गो बहति तदा प्रच-
लति । यदि च लोको जाग्रद्भवति तदा वाङ्मिथुनेनापि क्रियतीमपि विरहव्यथामति-
वाहयति । निशीथे उभयस्याप्यभावादप्रतिविधानस्तपस्वी पान्थः शब्दान्तरामावात्से-
वल नीरदनानादमेव दुःश्रव श्रुत्वा मुक्तश्वासोऽनुद्यमयोत्क्रमश्रुपात विधाय क्रन्दितुमे-
वारन्धवान् । मेघवृष्टिर्दृष्टिप्रतिबन्धनो बाध्पयोगश्चेत्यपर गमननिरोधे कारणद्वयम् । वा-
रिधरस्य, न तु वारिमुच । वारिमुच इत्यनेन हि पदेन अमात्सलिलक्षयोऽपि समाव्यते ।
न तु वारिधरस्येत्यनेन । अत एव सान्द्रसलिलसपदाध्माततया धीर वारि रिरत इति ।
वाला पूर्वाननुभूतविरहव्यथाम् । अखिलत्व क्रन्दनावपयाया पश्चिमाया एव रात्रे । न
तु सकलरात्र्यभिप्रायेण । अर्धरात्र एव मघध्वने श्रुतत्वात् । ग्रामाणां प्रायो नायिका-
नुरागविदग्धवशोक्तिविरहवेदनानर्मभङ्गिध्वनभिज्ञा भवन्ति । पर तैरप्यध्वगस्य वसति
ग्रामे निषिद्धा । 'ग्रामाद्यस्त्रर्त्रा' । 'आयनेपीनोषिय, फटस्तलघा प्रयणादानाम्' इति
स्वस्थाने ईनादेश । प्रवासात्मको विप्रलम्भ । कविर्वक्ता । अत्र न तथालम्भार क-
श्चिदुद्भावनायामवनरति । अस्मिन्वाक्ये तथाविधा अलम्भारा, प्रायशो न दृश्यन्ते ।
प्राणात्मनेन रसेनेव चमत्कार परा कोटिमधिरोहति । यदुक्तमुपाध्यायेन—'स्वभाव-
मणीयानां पदाधानामलम्भिया । प्रत्युताच्छादकत्वेन न प्ररुपाय जायते' ॥

कश्चित्तरत्नालमागतो मानिनीं प्रत्याह—

रुतो दूरादेव स्मितमधुरमभ्युद्गमविधिः

शिरस्याज्ञा न्यस्ता प्रैतिवचनवत्यानतिमति ।

न दृष्टे, शीथिल्यं मिलन इति चेतो दहति मे

निगूढान्त.कोपो कठिनहृदये सद्यतिरियम् ॥ १४ ॥

हे कठिनहृदये, इय निगूढान्त-कोपो तत्रानारगुस्तिर्मम चेतो दहति । कथं सद्यति ।
इत्यमुना प्रारारेण । प्राय ईर्ष्यास्मितेनापि यन्माधुर्यं तत्रिमपि नायिकाया रामणीयत्वं सो-
तयति । अभ्युद्गमविधिरित्यत्र विधिश्चन्दस्यायमाभिप्राय — पङ्क्त्या भवन्ति । आचार्यो म-

१. 'प्रतिवचनमप्यालम्भिन च' इति शब्दरदीपिका. २. 'दृष्टि शीथिल्यं भजत इति'
इति शब्दरदीपिका. ३. 'कोपो' इति शब्दरदीपिका.

त्विविवाहो राजा प्रियः स्नातक इति । श्रौताचारवनामागमनोचितमेतत् । न पुनः प्रणयोचितम् । गिरस्याज्ञा न्यस्ता, न तु हृदये । सापि पाषाणमारवदतिदुर्वहा । अतिदुर्वह वस्तु मस्तके धार्यते । अत एवानतिमतीति शिरोविशेषणम् । मिलने दृष्टेर्न शैथिल्यम् । मनसो मिलने तु शैथिल्यमेव । अयं न दृष्टेः शैथिल्यं न । अमुना प्रशारेण त्वया दूरादेव स्मितमधुर यथा भवत्येवमभ्युत्थानं कृतम् । इदं क्रियतामित्यादिनायंनियोग आजा । सापि प्रियवचनवती मे आनम्रगिरसि प्रतीया । अन्यच्च तव दृष्टैर्मम दृष्टया सह मिलने शैथिल्यं नास्तीत्येतावत्सदृतिस्वरूपम् दूरादेवाभ्युत्थानं कृतो न तु प्रत्यासर्त्ता । शरीरसपर्शसमावनायामप्यमहनत्वात् । यं पूर्वं मम तथा वशीभूत आमीत्तर्ह्येव प्रियतमस्यान्याङ्गनासङ्गिनोऽप्यनुगतिं करोमि प्राणाश्च धारयामीत्यात्मन्यसमावना । अभ्युत्थानोऽपि तस्या नास्ति, अपि तु साटोपत्वम् । तर्वादासीन्यमात्रेऽपि मम चेतो दह्यते तस्मात्तानामान्याङ्गनासङ्गसमावना । तस्मात्प्रियुनविनृम्भितमेतत् । यच्च मम हृदये दह्यमानेऽपि तव हृदयस्य काठिन्यं तत्र निगूढान्तं कौपता हेतुः । अन्तर्निखातकर्त्तृशपदार्थं हि कौमलमपि कठिनं भवति । मिलन इत्यत्र यद्यपि गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति तथापि स्थिरस्ति । अनुमानालम्भारः । यथा—‘वचनमुपचारगर्भ-’ इत्यादि प्रपदांशतन् । आर्दार्यं प्रदर्श्यं सदे(?)त्यनेर्नार्दार्यं नाश्यालम्भारः । यथा—‘अदृष्टिआर्दे दिअह सजल काडण मेहवावारम् । गहए वि मण्णुदु उखे मरिमो पाअन्तमुत्तस्स ॥’

काचित्प्रणयकलहान्तरिता सहचरीं प्रत्याह—

कथमपि सखि क्रीडाकोपाद्भजेति मयोदिते

काठिनहृदयः शैथ्यां त्यक्त्वा वन्द्याङ्ग एव सः ।

इति सरभस ध्वस्तप्रेम्णि व्यपेतघृणे स्पृहां

पुनरपि हतव्रीडं चेतः करोति करोमि किम् ॥ १५ ॥

हे सखि, किं करोमि । अपि तु न किमपि । यत् पुनरपि मे निष्पन्नमन्तं करणं तस्मिन्प्रियतमे स्पृहां करोति । किंविशिष्टे । यतो व्यपेतघृणे निःशङ्के । पुनरपि कीदृशे । सरभसमपर्यालोचितमपास्तप्रेम्णि । तस्मादिति कस्मात् । यत् स कर्त्तृशहृदयो पलात्कारेण गत एव । कः सति । कथमपि प्रणयरोषाद्गच्छेति मयोक्ते सति । कथमपिशब्दस्यापमभिप्रायः—‘नीड्यापि कोपं न करोमि । नीडाकोपेऽपि मां नृदाक्षिदसौ र्भवनस्य गच्छेत् । शय्या त्यक्त्वा गतः, न तु माम् । उपनतेऽप्यमङ्गले न कश्चिदात्मनः स्वयममङ्गलं शसतीत्याशयः । पलाङ्गतोऽपि किं स्वभावेन गन्तुं शक्नोति । अत एव सरभस ध्वस्तप्रेम्णि । व्यपेतघृणेऽयं मया विना न जीविष्यतीति जानत्यप्युपेक्षितवति । किं करोमि । इति कर्त्तव्यतामो-

१. ‘अतिदुःखिताया दिवसं सजलं कृत्वा मेहन्यापारम् । गुरुनेऽपि मन्णुदुःखे स्मराम पादान्तगुप्तस्य ॥’ इति च्छाया.
२. ‘त्यक्त्वा शय्या’ इति शृङ्गारदीपिका.
३. ‘सरभसध्वस्त-’ इति शृङ्गारदीपिका.

न्तर वाचनया गम्यते तावता शब्दस्याभिधेय व्यापार इति चेत्, प्रष्टव्या यूयम् 'जा-
 क्षण, पुत्रस्त जात कन्या ते गाभणी' इत्यादौ त्वपशोनादीनामपि [न] वाच्यत्वम् ।
 कस्माच्च लक्षणा । लक्षणोपेऽप्यर्थ दीर्घदायाभिधाव्यापारेर्भव प्रतीतिसिद्धे । जाया च
 पतिश्च दपती । उत्तरपदाभिधारे जायाशब्दस्य जभावो दभावश्च निपात्यते । दुर्गसिंहा-
 चायस्तु जदशब्दी जायासमानार्थाविति मन्यते । शुभादयस्तु श्दहारिणा भवनेषु भव-
 न्त्येव । यदुक्तम्—'दृक्षागुणदोगमेपकुटुलावत्रगुद्धविधिशुभशारिकाप्रलापनम्' इ-
 त्यादि । दाडिमजीजमेव पद्मरागसदृश भवति न तु फलमित्याशङ्का यदि भवति तदा
 'दाडिममृपाजीजेन' इति युक्तं पाठ । वागन्धनमित्यत्र कारणे कार्यापचार । तेन
 मुखनन्धनमित्यर्थ । अन्याऽपि य परममादाटन करोति तस्य नन्धन विधीयत इत्यु-
 क्तिलेश । ननिर्वृता । लज्जया व्यभिचारिभावेन पुष्ट समोगश्द्वार । पद्मरागशब्दे
 दाडिमजीजध्रान्तिरिति ध्रान्तिमानलकार । यदुक्तम्—वस्तुविशेष पश्यत्रवगच्छदन्व
 मेव तत्सदृशम् । नि सदृह यस्मि प्रतिपत्ता ध्रान्तिमानस इति ॥ यथा— पाटयति त्रयि
 वसुधा त्रिविधाध्वरधूमशालिनो वसुभ । पश्यन्तो दूयन्ते पनसमयाशङ्किनो हसा ॥'

काविन्मात्रिनी मन्पूषतायेन नायन प्रति सौलुष्यमभिधरे—

अज्ञानेन पराङ्मुखी परिभवादाश्लिष्य मा दु खिता
 किं लब्ध शठ दुर्नयेन नयता सौभाग्यमेता दशाम् ।
 पश्यैतद्वयिताकुचव्यतिकरोन्मृष्टाङ्गरागारुण
 वक्षस्ते मैलतैलपङ्कशमलैर्वणीपदैरङ्कितम् ॥ १७ ॥

हे त्रितय, तया किमुपाजितम्, अपि तु न त्रिमपि । किं कुर्वता । मदालिङ्गनरूपेण
 दुर्नयेनात्मन सौभाग्यमेतामयोग्यामवस्था प्रापयता । किं कृत्वा । अन्याङ्गनासगमलक्ष-
 णात्परिभाहु खितामनमिमुषीमाश्लिष्य । केन । अज्ञानेन । कोऽर्था । यस्या त्वमनुरक्तस्त-
 द्भ्रमेण । कोटशी सौभाग्यदुरवस्थेत्याह—पश्यैतद्वयितादि । वर्तते । किं तत् । तव वक्ष ।
 कीदृशम् । मैलतैलपङ्कशमलैर्वणीपदैरङ्कितं लाञ्छितम् । किं विशिष्टं पूर्यमासीत् । दयिता-
 कुचव्यतिकरोन्मृष्टाङ्गरागारुणम् । वक्षस्तेनयोर्व्यतिकरेण सवन्धेन प्राञ्छितो याऽङ्गरा-
 गस्तेनारुणम् । अत्र दयिताया आनामज्ञो दुर्नयसदृशः । तेन च तथा च निम्नो
 ऽसीति व्यङ्ग्यम् । पश्यैतित्रियाया वाक्यार्था एव नम न तु वक्ष । नहि वक्षस्ते पश्य
 लुप्तैर्भवति । अपि तु वक्षस्त्वमिति । इयं च नाश्रिता ऋतुस्त्रानोन्मुखी । अथवा
 तैलपङ्कादिप्रयाग श्द्वारापनिबन्धे तत्रभवता छन्दसानामेव सुखम् । तस्मिन्नेवावसरे
 नायनेन नूनमयाङ्गनासद् कृत । इष्यमानानामत्रो विप्रलम्भ । आलिङ्गनेन स्पर्श
 नात्मन समोगोऽपि किं न स्यादिति भव न । परस्परानुभवाभावात् । न चैत्र प्रती
 तिरपि नास्तीति वाच्यम् । पराङ्मुखत्वमपि नान्योऽप्यमिति प्रताते । यगोत्तरचरिते

१ व्यतिकरासत्ताद् इति श्द्वारादीणिता २ मम तैलपङ्कमलिनं इति श्द्वारा-
 दीणिता

सीताया वन प्रेषिताया शम्भून् हत्वा प्रतिनिवर्तमानो यानि दयितया सह पूर्वं निषेवि
तानि गोदावरीपरिसरस्थानानि तानि दृष्ट्वा मूर्च्छितो भागीरथीप्रभात्राददृश्यसीतामगमि
न्दस्पर्शमासाद्य साहादोच्छ्वसो राम — 'हन्त भो क्रमेतत् । आश्चर्योतन नु हृत्चिन्दन
पञ्चाना निष्पीडितेन्दुररवन्दलज्जो नु सेर । आतसज्जीविततरो परितर्पणो मे सर्जा-
वनौपधिरसो नु हृदि प्रसिक्त ॥ स्पर्शं पुरा परिचितो नियतं स एष सतीजनश्च मनस
परिमोहनश्च । सतापजं सपदि यं प्रतिहत्य मोहमानन्दनेन जडतां पुनगतनोति ॥'
उक्तं च—'अभ्यासादभिमानाद्य तथा सप्रत्ययादपि । विषयेभ्यश्च तत्त्वज्ञां विदुः प्रीतिं
चतुर्विधाम् ॥ प्रीतिं साभ्यासिनी ज्ञेया मृगयादिषु कर्मसु । अनभ्यस्तेष्वपि पुरा कर्म-
स्वविषयात्मिका ॥ सन्त्वाजायते प्रीतियां सा स्यादाभिमानिकी । नान्योऽयमिति यत्र
स्यात्प्रीतिः प्रीतिभारणम् ॥ तत्त्वज्ञं कथ्यते सापि प्रीतिः सप्रत्ययात्मिका । प्रत्यक्षा
लोकतः मिद्धा स्यात्प्रीतिविषयात्मिका । प्रधानफलभूता सा तदर्थान्धेतरा अपि ॥'

एकत्रासनसंस्थिति परिहृता प्रत्युद्गमाद्भ्रत-

स्तौम्बूलाहरणच्छलेन रमसाश्लेषोऽपि सविधित ।

आन्नापोऽपि न मिश्रित परिजन व्यापारयन्त्यान्तिके

वान्त प्रत्युपचारतश्चतुरया कोप. कृतार्थाकृत. ॥ १८ ॥

गृह्यागतं प्रियं प्रति विदग्धयानुदृतिरूपाटुपचारादेव कोपश्चरितार्थता नीत । यतो
दूरादेवाभ्युत्थानादेकस्मिन्पीठे उपवेशनं त्यक्तम् । ताम्बूलस्य वीटिकाया आहरणं तद्वा-
जेन रमसालिङ्गनमपि सम्यग्विधितम् । सखीप्रभृतिपरिजनं सविधे नियुञ्जानया वाङ्मि-
श्रणमपि न कृतम् । मालिन्यमलङ्कारः । यदुक्तम्—'तन्मीलितमिति यस्मिन्समानचि-
ह्नेन कोपहर्षादि । अपरेण तिरस्त्रियते निव्यनागन्तुना वापि ॥' यथा—'मदिगमदभर-
पाटलकपोततल्लोचनेषु वदनेषु । कोपो मनस्विनीनां न लक्ष्यते फामिभिः प्रभवन् ॥'
सावहित्वादरा नायिका प्रगल्भा ॥

दृष्ट्वाकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देवस्या नयने निर्माल्य विहितक्रीडानुबन्धच्छल ।

ईषेद्वक्रितं धरः संपुठकः प्रेमोच्छसन्मानसा-

मन्तर्हामलसत्त्वपोऽफठका घूर्तोऽपरा चुम्बति ॥ १९ ॥

एनामनोपविष्टे द्वे प्रियतमे दृष्ट्वा पृष्ठदेशं मप्रयत्नमागम्यं तस्या लोचने प्रीडानुबन्ध-
ज्जानेन मुद्रयित्वा दक्षिणो नायक इतरा चुम्बति । कथमुत सन् । यथा द्वितीये न

१ 'सगति' इति श्वाहारदोषिणा २. 'ताम्बूलानयनच्छलेन' इति श्वाहारदोषिणा
३ 'मगते' इति श्वाहारदोषिणा. ४. 'विधाय' इति श्वाहारदोषिणा ५. 'निर्गम्यकृत'
इति श्वाहारदोषिणा ६. 'संपुठकप्रभो' इति श्वाहारदोषिणा

नागतीति मनाद्गमितप्रीतः । पुन उदृष्टम् । सोमाश्च । ता विविशिशम् । प्री-गुणधे-
 तमम् । पुनः सादृशान् । मत्कारणेनेव रक्षितेयन्तनिभूतहामरसद्रष्टमग्न्याम् । यस्या
 नेधे मुष्टिने मा व्येष्टा । तस्यामपि नारस्य प्रीतिरस्येव । यत्र —‘दक्षिणास्या मह
 दयः’ इति वचनात्पूर्वस्यामपि नायिनाया हृदयेन सट् च्यवदरति । तस्माद्विदित्तादानु-
 मन्धच्छड इति योऽथ छलशब्द स चुम्बितनायिकापेक्षैव नारसे न पुनर्वाग्मन्वेनेन
 श्रान्तुम्भवेन प्रथमा प्रथमेव समाविता, द्वितीयास्या च नेत्रमुद्रणाचुम्बितात्मकस्य स-
 मायानाप्रकारस्य वैदित्यात्सुपुटन्त्याश्च विविशिश प्राति । नूनननारिनाया च विविशिश्री-
 तिप्रतिपादनादेव पूर्वस्था दाक्षिण्यमात्रात्प्रचार एवेत्येतेन । द्वारोपि नारिस्यो प्रियतमे
 इत्युक्तत्वात् । विशेषोऽडृशान् । यदुक्तम्—‘प्रथान्यन्तुर्वाशो युगपन्मोन्दनश्च कुर्यात् ।
 उत्तमशक्य कर्ता विनेयोऽर्मा विशेषाऽन्य ॥’

चरणपतनप्रत्याग्न्यानप्रमादपराङ्मुखे

निभूतकितमाचारेत्युक्ते रूपा परुषीचृते ।

ब्रजति रमणे निःश्वस्याञ्चैः स्तनापिनहस्तया

नयनमलिच्छच्छेद्या दृष्टिः मन्वीषु निपातिता ॥ २० ॥

यथाचित्कलहान्तगिता, मन्वीषु दृष्टिर्नम्या । साऽत्रा । नयनमलिच्छच्छेद्या । वि-
 विशिशया । उच्चैति श्वस्य स्तनापिनहिनहस्तया । इ मति । दृष्टिने गच्छति मति । कुतो
 हेतोरिच्छतीत्याह—चरणपतनस्य यदिराकण तेनाऽन्वयसादे । पुन कीदृशे । नि-
 गृह्यच्छेद्येतिव्यामिहेते । पुनरपि विविशिशे । कुधा कर्कशता यावर्भाते । ‘अपमा-
 नितश्च नार्या विरज्यते य स उच्छ्रय’ इति वचनादन्यत्र गच्छतो नायकस्य द-
 क्षिणत्वम् । स्तनापिनहस्तयेति हृदयसनापमूर्धनधेयाविशेष । नयनमलिच्छच्छेद्येति
 मन्वीषेय प्रतिनिगानमूर्चिना दीना दृष्टि । यदुक्तम्—‘अथमोत्तगुण उजनाग
 च्छाविश । मन्दसचारिणा दृष्टिर्दृष्टेति पन्कीर्ते ॥’

साऽस्या गाढतरावनद्भवमनप्रान्ता किमपि पुन-

मुग्धाक्षी स्वपितीति तत्पग्निनं स्वैरं प्रिये पृच्छति ।

मानः स्वप्नमपीह नारयति मामित्याहितक्रोशया

पर्यस्य स्वपनच्छेपेन शयने दत्तोऽवकाशस्तया ॥ २१ ॥

तथा नायिका शयने शय्याग्रामरकाशो दत्त । अर्थाद्विरम्य । किं कृत्वा । परि-
 श्रय । तेन । स्वपनच्छेपेन । आहितक्रोशेय आहित । शोभो यथा । यथामिति । हे मान ,

१ ‘प्रत्याग्न्यानान्’ इति श्दशारदापिका. २. ‘उच्छ्रय’ इति श्दशारदापिका.
 ३. ‘स्तनाहित’ इति श्दशारदापिका. ४. ‘किञ्चा’ इति श्दशारदापिका. ५. ‘श्वरद्व’
 इति श्दशारदापिका. ६. ‘मुनिमपीह गृह्यति ममेत्यागीपित’ इति श्दशारदापिका

निद्रातुमप्यत्र स्थाने निरेषति । क्व सति । प्रिये पर्यनुयुञ्जाने सति । वम् । प्रियाया परि
जनम् । वयम् । स्वैरम् । 'मन्दस्वच्छन्दयो स्वैरम्' इति वचनान्मन्थरमित्यर्थः । द्वि-
कर्मकत्वेन पुनरिति पृच्छति सति । इतीति किम् । किं पुनर्विद्वलाक्षी वटिसूत्रेण निद्रि-
नियमितसिचयान्ता निद्रायते । अत्र गाढतरनितम्बवध्वाञ्चलग्रहनाभ्यसूयागर्भो रम्भा
स्तम्भामिरामोरुक्ताण्डस्पर्शर्लाव्यपर्यवसायी भणितेरुल्लेखः । इयं च साङ्गमहैरलसचेष्टा-
विशेषैर्लम्बितपक्षमलोचनाञ्चला मदनमदविह्वलतामनुभवन्त्यासीत् । न पुनर्वास्तवीं नि-
द्राम् । यदि वा मृषा सुतिरियम् । यदुक्तम्—'सापि भावजिज्ञासार्थिनी नायकस्यागम-
नकाले मृषा सुप्ता स्यात् ।' अत एव मन्दमपि प्रियस्य प्रश्ववचनमश्रीपीत् । मात-
स्वप्नमपीति मातश्चन्द्रीणामुक्तिमात्रे । सूक्ष्मोऽलङ्कारः । यदुक्तम्— इक्षिताकार-
क्षयोऽर्थः साक्ष्यात्सूक्ष्म इति स्मृतः । यथा—'कदा नौ सगमो भावीत्याकीर्णं वस्तुम-
क्षमम् । अवैत्य कान्तमवला लीलापद्म न्यमीलयत् ॥' काश्चा गाढतरेत्यादि सभोगनर्म ।
यथा—'सीलोऽथ विभ्रसूरे धरिणो धरसामिअस्त घेत्तूण । णेच्छन्तस्स वि पाए धुवइ
हसन्ती हसन्तस्स ॥' एते च नर्मभेदाः । वैदग्ध्यश्रोडित नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मरुम् ।
हासेनैव सशृङ्गारभयेन विहित त्रिधा ॥ आत्मोपक्षेपसभोगमाने शृङ्गार्यपि त्रिधा ।
शुद्धमद्रमय द्वेषा त्रेधा चाग्नेपचेष्टितैः ॥ सर्वे सहासमित्येव नर्माद्यदशधोदितम् ।
मातस्वप्नमपीत्यादिना आत्मोपक्षेपनर्म । यथा—'मध्याह्न गमय त्यज भ्रमजल स्थित्वा
पय पीयता मा शून्येति विमुञ्च पान्यविवश शीत प्रपामण्डप । तामेव स्मर घस्मर-
स्मरशरजस्ता निजप्रेयसीं त्वच्चित्तं तु न रञ्जयन्ति पथिक प्रायः प्रपापालिका ॥'

एकस्मिन्शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया

सद्यः कोपपैराद्भुल ग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।

आवेगादवधीरित प्रियतमस्तूर्ण्णीं स्थितस्तैत्क्षणा-

न्मा भून्ल्लान इवेत्यमन्दवलितग्रीव पुनर्वाक्षितः ॥ २२ ॥

यथाचिन्मुग्धया प्रियतमस्तत्कालमेव पराद्भुल यथा भवन्वेवमवज्ञातः । किं कुर्वन्नपि ।
चाटूनि कुर्वन्नपि लालनवान्यानि ध्रुवाणोऽपि । तथाभूतोऽपि कस्मादवधीरितः । आवे-
गात् । तस्य लक्षणम्—'आवेगः सभ्रमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शब्दनामाभियोगो प्रासा-
त्पासूपदिग्भस्वरितपदगतित्वर्षेऽपि णिडताह । उत्पातात्सस्तताद्वाद्ग्रहितहितकृते शोक-
दर्शानुभावा यद्भूमाकुलाक्ष करिजमनुभयस्तम्भस्यापसारा ॥' अत्र सपत्नीनामग्र-
हणमेवाहितम् तच्छत आवेगः । निरिनिश्रया । ग्लपितया । घ सति । एकस्या शय्यायां
सपत्नीनामाचारणे सति एकस्मिन्शयने प्रस्तुतायां रतिप्रवृत्त्या विपक्षस्त्रीनामग्रहद्वारा

१ 'मालोक एव सूर्य गृहिणा गृहस्वामिना गृहीत्वा । अनिच्छतोऽपि पादौ धावति
हमती हमन ॥' इति ऋषाया २ 'पराद्भुल ग्लपितया' इति शृङ्गारदीपिका.
३ 'तत्क्षण' इति शृङ्गारदीपिका ४ 'मुग्ध' इति शृङ्गारदीपिका

न, अपि तु विपश्चरमपीतानमहे भूतविद्यस्य मृद् इव महे । अत्र एव नादिकाया
 आदौ । सुग्धाश्च स्तोत्रेषुपुनारि कोप परिहरन्त्यानि । न केचनमवपीरितः, अदयो-
 रपहेतोस्तुष्णीं स्थितः सन्मा भून्म्यान इवेति कुतमेव वेगविकल्पकं यथा मन्वेव
 पुनरवलोकिनः । अश्लोकवन्नावस्तोदयः । यदुक्तम्—‘भावस्य शान्तिरदयः नधिः
 स्वन्मा तथा ।’ उपायश्चात्र शब्दनि कुर्वन्मपीत्यनेन तान् । यदुक्तम्—‘नरः कन्मासु
 कुन्दो वावाल्वाटुकारकः । अर्मेस्तुनोऽपि नातोपा चित्तनाशेव विन्दति ॥’ यथास्म-
 र्त्वंमन्य वाकरनिरावारनानो मुद्देवत्व—‘शने कृतगतमि मन्मुचिनः प्रभूना पाद-
 प्रहार इति सुन्दरि नास्ति ह्येव । उच्यन्तेरपुलकापुरकन्काप्रेश्चिपने तत्र एव ननु
 ना व्यपामे ॥’ तस्मान्मन्वेतौतौजामात्र च । म्यन इवेत्यत्रेवकारेण म्यानसदृशेणैव
 मा मूर्ध्नि प्रन्वितिरः । इध्यानाता मन्वितन्मूर्ध्वो दर्शनात्मा मनेगश्रहः ।
 ‘मूर्ध्निप्रियहृच्छठः’ इत्यनेन शब्दो नादकः । यथा—‘शब्दान्तराः काश्चान्तरानिनाकथं
 सहता यदाऽप्यनेव प्रारिपितमुजप्रन्धिरनवः । तदेत वाचने धृनधुनन्वद्दुवचोविने-
 पादूर्न्ना किमपि न सखी मे गच्छति ॥’ मृदुकीरा सुग्धा नादिका ॥

एकस्मिन्शयने पराङ्मुखतया वीचोत्तरं तान्यतो-

रैन्योन्यं हृदयस्थितेषुप्यनुनये मरुततोगौरवम् ।

दंपत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-

र्भ्रो मानकलिः सैहानरभमं व्यावृत्तकण्ठप्रहः ॥ २३ ॥

दंपत्योः प्रपदमानकन्दो मन् । किञ्चिद्विद्यः । सहानरभमं यथा मन्वेव व्यावृत्तः
 कण्ठाशेषो यत्र स तथा । भ्रमे मानकलेहे कण्ठप्रहः किञ्च निवृत्त भानोदिति हेतो-
 र्बोद्धन इति मङ्गविशिष्टस्यैव मानकलेरिदं विरोधात् । केवळे मानकलेहे कण्ठप्रहस्त-
 नुपमत्वात् । केन क्रमेण मन् इत्याह—एकस्मिन्शयने । एकस्मिन्शयने त्वरा
 किञ्चिन्वेव कृतानिनादिकलहप्रधानामग्नान्मुत्तरानि यत्र तद्वीचोत्तरं यथा मन्वेव
 ताम्यतोः । उत्तरव्यय एव कथं जात इत्याह—पराङ्मुखतया । पुनः कथंमृतयोः । पर-
 सर चित्तस्थितेणैव प्रसादनकारे गौरव सरङ्गोः । स्व स्व लाघवमासद्भानामेगि-
 त्तर्कः । अथ च मानमहेहेदुर्भे विरोधमाह—पुनः कौटुम्भोः । म्त्रोक्तलोक लोचना-
 श्लेषविधेनेन सप्रतमानदृष्टपोरिति । प्रपदमानात्मकविद्यन्मन्पूर्वकं स्मरन्नात्मा समो-
 ग । ‘एकत्रानननत्पानि-’ इत्यरम्यासु श्लोकं यावत्पद्येकेषु कविर्वत्ता ॥

१. ‘अन्योन्यस्य हृदि स्थिते’ इति श्रुतारसीयिका. २. ‘सहानरभमं व्यावृत्तकण्ठ-
 प्रहम्’ इति श्रुतारसीयिका.

कस्मात्त्वमद्य विमना इव लक्ष्यसे इत्यादि केनचित्पृष्टं कश्चिन्नायक कान्ताप्रणयमानचेष्टामाचष्टे—

पश्यामो मयि किं प्रपद्यत इति स्थैर्यं मया लम्बितं

किं मा नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।

इत्यन्योन्यविलसद्दृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे

सव्याजं हसितं मया धृतिहरो बाष्पस्तु मुक्तस्तया ॥ २४ ॥

पश्यामस्तावदिय मयि स्वयं कीदृशीमालपनादिप्रतिपत्तिमुपक्रमत इत्यपेक्षया मया निर्व्यापारेण स्थितम् । एष निश्चयनं कृतव कस्मान्मा न भापत इति मनसि विभाव्यतया कोपं स्वीकृत । इत्यमुना प्रकारेणान्योन्यस्य या विलक्षा दृष्टिस्तत्र चतुर यत्कोपप्रसादरूपाया अवस्थाया मध्य तस्मिन्मया सप्रतिपत्तिप्रवृत्तेन किमपि मिथ्यैवोद्भाव्य हसितम् । तथा पुनर्धृतिहरो बाष्पस्तु । धृतिं हतवान् । 'पचादिभ्यश्च' इत्यच् । अधृतिं सूचितवानित्यर्थः । नहि बाष्पं प्रथममुत्पद्य धृतिं जहार । अपि त्वधृतिस्मनन्तर-मुत्पन्नो नायकस्य धृतिं हतवानिति चेत्, भवम् । मानिनीमानस्य प्रत्युत्ताधुमोक्षान्तत्वात् । 'पश्याम' इत्यत्र 'पश्येयम्' इति पाठो युक्तः । मयीत्येव वचनव्यपदेशात् । 'किं मां नालपतीति' इत्यत्रेतिशब्दोऽस्थाननिवेशिनः । शठशब्दानन्तरं प्रयोजनीयत्वात् । 'अन्योन्यविलसद्दृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे' इत्यत्रावस्थान्तरं चतुरताधिकरणं भवितुमशक्तं तस्मिन्मया मयि पुनः लक्षयति । ता विलक्षां दृष्टिं तदेवावस्थान्तरं जानाति न पुनरन्यथाऽपीति दृष्टेरनिर्वचनीयत्वं चात्र प्रयोजनम् । प्रणयबहुमानलालिता मुग्धा नायिका ॥

कस्यापि विरम्भसमावित्तस्याप्रे नाकरो रक्ति—

परिमन्त्रणे माने मुक्ताशशानि तस्याः वरधृते

मयि क्षीणोपाये प्रणिपतनमात्रैकशरणे ।

तया पश्मप्रान्तध्वजपुटनिरुद्धेन सहमा

प्रमादो बाष्पेण स्तनतटविशीर्णेन शयितः ॥ २५ ॥

तया प्रमादः कथितः । अनुमानेन प्रतिपादित इत्यर्थः । तत्र । बाष्पेण । विविचि-
शेन । पश्मप्रान्तध्वजपुटनिरुद्धेन । पश्मप्रान्तध्वजं ध्वजं तयोः पुं तत्र निरुद्धेन । अव्य-
यान्तमनेशान्तरात्प्रतिपत्तयः इत्येव । न तु नि शेषो इत्येव । अत्र एव शोढमनस्य श-
सहसा स्तनतटविशीर्णेन । अद्यमभिप्रायः—इदो दृष्ट्वासा नायिकाशरणावधृष्टयो
जातः । पश्मप्रान्तध्वजपुटनिरुद्धेन सहमा । अत्र दृष्ट्वासायां बाष्पशरणेन स्तनतटविशी-
रणात् । पश्मप्रान्तध्वजपुटनिरुद्धेन इत्येव मन्थारणा धर्मः । पुटशब्दोऽधुनिशेषप्रधान-

१. 'मुक्ताशशानि' इति शब्दोऽस्ति । २. 'तस्य पश्मप्रान्तध्वजपुट' इति शब्दोऽस्ति ।

प्रतिपादकः । तटशब्दः स्तनयोः परिणाहं द्योतयति, विशीर्णशब्दस्तु काठिन्यम् । अन्यथा कथं वाष्पः कणशो विशीर्णतां व्रजेत् । अनुनयेन मानो गत उत स्वयमिन्याह— तस्याः परिम्लाने माने अपराघातिशयात्पूर्वमनुनीयमानापि प्रसादं कथमपि न चकार पथाद्यथा कश्चित्तीव्रं रुदन्निवारितोऽपि न निवर्तते किं तु परिथ्रान्तः स्वयमेव, तथा तस्या मानः स्वयं शिथिलो धमूव । अत एव विपादद्योतकं मुखशशिनि करधृत इति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामेन तथा करधृत इत्यर्थः । परिम्लानता कुसुमादिषु प्रसिद्धा भूर्ते माने स्वलद्रातिः स्वसंपद्वं शैथिल्य लक्षयति । व्यङ्ग्यं चात्र चमत्कारेण केवल-मनुमेयं गूढमेव । यथा—‘मुख विकसितस्मितं वशितवक्त्रिम प्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरास्तसंस्था मतिः । उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसवन्धोदुरं पतेन्दुवदनातर्ता तरु-णिमोद्गमो मोदते ॥’ न केवलमेवं सति, अन्वच मयि क्षोणोपाये । ननु पण्णामुपायानां मध्ये प्रणतिरस्त्येव । तत्कथं ‘क्षोणोपाये’ इत्युक्त्वा ‘प्रणिपनमात्रैकरणणे’ इत्युक्तम् । गुक्तमेवैतत् । परमिदं प्रणिपनमुपायतया नारच्चम्, किं त्वनन्यगतिकत्वेन । अत एव मात्राच्यन्त्ययः, शरणशब्दप्रयोगश्च । मुखशशिनीति काव्यालंकारो रूपकम् । नाव्या-लंकारः कोपकालुष्येऽपि माधुर्यम् । यदुक्तम्—‘यीवने सत्वजाः स्त्रीणामलंकारास्तु विशतिः ।’ भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिर्द्वांसिर्माधुर्यं प्रागल्भ्यमौदार्यं धैर्यमि-त्यलंकाराः सप्त । ‘लीला विलासो विच्छित्तिविभ्रमः किलकिञ्चितम् । गोदायितं कुट्टमितं विव्योको ललितं विहृतम् ॥’ इति स्वाभाविका दश । अनुल्लणलं माधुर्यम् । यथा— ‘सरसिजमनुविद्ध शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति । इयमधिक-मनोहा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डन नाकृतीनाम् ॥

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रच्छेपमुद्राङ्कितं

किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।

इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टु मया

साश्छिष्टा रमसेन तत्सुखवशात्तस्याश्च तद्विस्मृतम् ॥ २६ ॥

सा मया परिरक्ष्या । किं कृत्वा । क्व तदित्युदीर्य । क्व तत्सान्द्रविलेपनम्, अपि तु न क्वापीत्यर्थः । किं कर्तुम् । वेगेन संप्रमार्ष्टु तदेव विलेपन स्वहृदयलभ प्रोच्छिद्यम् । विले-पनप्रोच्छेदनमेव केवलमधिकलालादिता, न तु प्रीत्येवाह—रमसेन हर्षविशेषेण । क्व सति । तथा इत्युक्ते सति । इति क्रिम् । क्रिमिति चरणप्रणामसंरन्धच्छयना हृदयमपद्-यने । किंविशिष्टं वक्षः । तस्या यद्दनधील्लण्डादिविलेपनं स्तनयुगं तस्य प्रकृष्टमालिङ्गन तेन विलेपनमयी मुद्रा तथा लाञ्छितम् । अन्यदपि यन्मुद्रालाञ्छितं निधानादिक भवति तत्प्रयत्नेन गोपाय्यते । व्यतिकरव्याजेनेति व्याजशब्दस्यायमीर्ष्याद्योतकोऽभि-

१. ‘स्तनतट’ इति श्रद्धारदीपिका. २. ‘गोपायने’ इति श्रद्धारदीपिका. ३. ‘त-न्या च’ इति श्रद्धारदीपिका.

प्रायः । तत्प्रियतमास्तनविलेपनलाञ्छितस्य वक्षसो रक्षणं तत्र महत्प्रयोजनम्, चरणा
नतिव्यतिरिक्तस्तु मिथ्यारम्भ इति । यद्यपि तस्या इति पदस्य स्तनयुगपदेन सह सव
न्धस्तथापि वक्षःपदेन सह सन्धविधायको भिन्नविभक्तिर्निर्देश उचितः । तस्यात आ-
धीन तव हृदयमिति प्रतीतेः । आश्रित्यापि मानं तस्याज न वेत्याह—तस्याश्च परिरम्भ
सुखवशात्तद्विलेपनं विस्मृतम् । चशब्दस्तुल्यकालताप्रतिपादनार्थः । यदैवाल्लिखिता तदैव
कोपकारणं विस्मृतवतीति प्रीतिप्रसन्नम् । अत्र कोपस्य शान्तिरित्यत्र भावशान्तिः । ईर्ष्या-
मानात्मकविप्रलम्भारम्भपर्यवसितः समोहः । नायको वक्ता पूर्ववत् । पिहितमलकारः ।
यदुक्तम्—‘यत्रातिप्रसन्नतया गुणं समानाधिकरणमसमानम् । अर्थान्तरं विदध्यादाविर्भू-
तमपि तत्पिहितम् ॥’ ‘व्यक्तागा वितथो घृष्ट’ इत्यनेन घृष्टो नायकः । माननमं चेतवः ।
यथा—‘तदवितथमवादार्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिमुक्तं यदुज्ज्वलं दधानं । मदधि-
वसति मा गा कामिना मण्डनधर्मजति हि सफलत्ववन्भालोक्नेन ॥

त्वमुग्धाक्षि विनैदं कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्दीटिकासस्पृशि ।

शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो

निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ २७ ॥

अलीकवचनानामुपन्यासो यत्र तथया भवत्येव वयस्याजनं शनकैरगतं । किं-
विशिष्टः । शय्योपांतेत्यादिः । कान्तशय्योपान्ते [निविष्टः] या सखी नायिका तस्या
नेत्रोत्सवेन प्रमुदितः । कः सति । कञ्चुलिकाया वीटिकासस्पृशि प्रियतमे इत्यभिधायिनि
सति । इतीति स्मि । हे विद्वलाक्ष, त्वं कञ्चुलिकामन्तरेणैव रमणीया शोभां दधासि ।
अत्र मदनालमलाचना दृष्ट्वा प्राम्यतरभङ्गोभणितिप्रक्रमेण रिरसु कामी मुग्धाक्षीति
समुपुषे । सत्या कञ्चुलिकायामद्रसैन्दर्यस्य प्रत्युत्पिधानं भवतीति विनैवेत्येवकारस्य
तात्पर्यम् । कञ्चुलिका चेयं दाक्षिणात्यचौलिकारूपैव । तस्या एव प्रथमपदार्थे वीटिका-
व्यपदेशः । अन्यत्र केषांनान्यवमादयः । भवतीष्वप्युपविष्टास्वयमेवविधे चेतत इति
सत्प्रकृतस्मिताया नायिकाया सखीजनं प्रत्यवलोक्नमानमेव नेत्रोत्सवः । ननु स्पर्श-
गुणन नयननिमोलनं नायिकानां प्रसिद्धम् । यदाह कालिदासः—‘मधु द्विरेषं कुरुमैर-
पात्रे पथी प्रिया स्वामनुवर्तमानः । श्रेणं च स्पर्शनमीलितार्क्षीं मृगीमरुण्णयत कृष्ण-
सारः ॥’ इत्यादिषु त्रियकसंभोगेऽपि तदवश्यायम् । तत्रथमत्र विरस्वरदृष्टिता व्या-
भ्यायते । अत्राच्यते—नहिं सशाममेव नायिकानां स्पर्शमुत्वनं लानननिमालनं स्पृह-
पात्रम् । प्रान्नायिकानामेवापवर्ण्यमानत्वात् । ता हि सुरतारम्भ एवाचेतना भवन्ति ।
इयं च मध्या नायिका । मुग्धाक्षीति मदनालमलाचनेति कान्तं प्रथमभियोगित्वात् ।

१ ‘वेणिना’ इति शृङ्गारदीपिका २ कथं इति शृङ्गारदीपिका ३ ‘नम’
‘तनी’ इति तद्वाच्यं हिन्दाभाषाशब्दाः ।

यदुक्तम्—एवमपरेऽपि व्रीदानुपहता स्वयमनभियोगकारिणो मव्याव्यवहारा भवन्ति । यथा 'स्वेदाग्नि कणिकाचिनऽपि वदने जातेऽपि रामाद्रमे विस्रम्भेऽपि गुर्गं पयोधरमरो लम्पेऽपि वृद्धि गते । दुर्वारस्मरनिर्भरेऽपि हृदये नैत्रामियुक्त प्रियस्तन्वद्दया दृष्टेश-
कर्षणघनाशेषामृते लुब्धया ॥' सद्भाववद्द सहचरीणा परस्परस्तीमाग्यसाक्षात्कारेणा-
ह्लादा भवतीत्यालीजन आनन्दत । कविर्वक्ता । विनय कञ्चुलिफया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यनेन विभावनालकार । यदुक्तम्—'सिध विभावनाख्या यस्यामुपलभ्यमान-
मभिधेयम् । अभिधीयते यत स्यात्तत्कारणमन्तरेणापि ॥' अनार्थज्ञत्वाक्षितो रि-
सालक्षणोऽर्थ कविना सखीजनसव्याजगमनातिमत्रया स्वान्त्या भूयोऽपि व्यञ्जित । यदु-
क्तम्—'श-दार्थज्ञत्वाक्षितोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थ कविना पुन । यत्राविष्कृत्यते स्वोन्त्या
सान्ध्यवालकृतिध्वने ॥' यथा—अभ्या सेतेऽत्र वृद्धा परिणतवयसामप्रणीरन तातो
नि शेषागारमभ्रमशिशिलतनु कुम्भदासी तयान । अस्मिन्पापाहमेका कतिपयदिवस-
प्रोषितप्राणनाथा पान्यायेत्थ तरुण्या कथितमवसरव्याहतिव्यानपूर्वम् ॥' मनोहागिणीं
लक्ष्मीमित्यनेन शोभा नाम नाञ्चालकार —'एपोपमोगतारुण्यं शोभाहाना विभूषणम् ।'
यथा—'ता प्राङ्मुखीं तत्र निप्रेद्य बाला क्षण व्यलम्बन्त पुरो निपण्णा । भूतार्थशोभा-
द्वियमाणनेत्रा प्रसाधने सनिहितेऽपि नार्य ॥' मुग्धाक्षीत्यनेन कान्तिध—'मन्मथाप्या-
यिता छाया सैव कान्तिरिति स्मृता' ॥

यथा मान त्याजिता सती तत्कालमवलम्ब्यमनेर्ष्यातिरेकेण सवुज्यमाना गृहसि रमणे
रतिरमणरहस्यसर्वस्वमु-मुद्रयति न तथा नित्यमेवेत्यनुसथाय सखीभि प्रणयमान शिक्षिता
सती ता प्रति शचिदाह—

भ्रूमङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिक सोत्कण्ठमुद्धीक्षते

रह्यायामपि वाचि सस्मितमिद दग्धानन जायते ।

कार्कश्य गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते

दृष्टे निर्वहण मविष्यति कथ मानस्य तस्मिज्जने ॥ २८ ॥

लोचनगोचरे सति तस्मिज्जने मानस्य निर्वाह कथ मविष्यति अपि तु न कथमपि ।
तस्मिन्निस्सनिर्वनीयमत्कारे जने इत्यर्थान्तरमप्रमितलेन प्राणेश्वर इत्यर्थ । नहि
कृत्रिमरुपावैरपुतसिद्ध वस्तु निर्दोतु शक्यते । तदन क उपाया कि च वस्तिन्याह—
भ्रूमङ्ग इत्यादिना । एवमेव तावत्प्रियतम दृष्टि सोत्कण्ठमुद्धीक्षते । भ्रूमृष्टिर्नात्ये
नागिते पुनश्चिद सोत्कण्ठमुद्धीक्षत । यथा कश्चित्कश्चि बलात्कारेण रुध्यमान कथ-
कथमप्युद्धीय यनत्यो भवति तत्रैव गता रमते । अभिनातेऽपि वाचयमते ममद दग्ध
मुग्ध सस्मित भवति । धिक्कारे दग्धहतनादय शब्दा प्रयज्यते । अथ च तेन सार्धमा
रापनमन्तरेणाप्रयोजनमानन दग्धमत्र । काटिन्य गत इत्येव न, अपि तु नातिन्य
गमिते । तथाभूतेऽपि मनसि तनु पुलक तन्मति । अथ च प्रिय नाटिन्य गमिते

चेतमि तनु तनु स्वे (१) कृशेत्यर्थ । तस्मिन्दृष्टे मानस्य कथं निर्वाहो भविष्यति ।
कोऽथ — मया भ्रूमद्गादीनि दुष्कराणि कृतानि परतु न मानो निर्व्यृद्ध । तस्मात्त
पर मानार्थं यत्नमपि न करिष्यामीति प्रीतिप्ररूपा भविष्यत्या व्यज्यते । उत्तरयत्नाक्षे
पालकारौ ॥

सा पत्यु प्रथमेऽपराधसमये सख्योपदेश विना

नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिससूचनम् ।

स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितै पर्यस्तनेत्रोत्पला

बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलोदकैरश्रुभि ॥ २९ ॥

सा बाला भर्तृव्यलीरुप्रस्ताव केवल रादित्येव । कीदृशी । लम्बितपक्ष्मलोचने दीवरा ।
कैर्विशिष्टा । अश्रुभि । कथमूते । निर्मलरूपोत्थोर्ये मूल नेत्रयोरधोभागस्तत्र क्षरितं ।
पुन किंविशिष्टे । लुठल्लोलोदकै निमेषार्धत्रद्वविदुजालतया लुठत्पतनशीलत्वेन लोल
मुदक येषां तै । पुन कीदृशी । नैरन्तयण प्रथममेवोन्मृष्टकजलत्वात्स्वच्छे । अथ
वा ईष्यामानेऽप्यनुप यस्तवक्रोक्त्यादेनायिकाया स्वच्छतानुमापनं । उपचारेणाश्रु
भिरपि स्वच्छे । ननु किमिति रोदित्येवमुच्छुठनादिकमेव किमिति नारभत इत्याह—
नो जानाति । किं तद् । सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिससूचनम् सहैल भ्रूक्षेपादिभिरङ्गवल-
नादिभिरश्रुभणितिभिश्चापराधस्य सम्यगनुमानम् । तदव किमिति न वेत्तीत्याह—
सख्यापदेश विना सख्येनोपदेश अर्थात्सख्यास्त विना । अत्र तावत्कवि प्रायस्तदस्यो
वक्ता । सेति पद् च दूतीदूतप्रभृतिरुस्य रतिवासनालिङ्गितात् करणस्य वा वस्तुयुज्यत,
न तु तदस्वस्य । तस्मात् कान्तस्य प्रथमऽपराधसमय' इति पाठा युक्त । अथानुरक्त
एव वक्तास्तु । मवम् । पत्युरित्यनुपपत्त्वात् ॥

काचिदन्यनायिनानुरक्त नायक प्रति नूते—

भवतु विदित व्यर्थात्पैरल प्रिय गम्यता

तनुरपि न ते दोषोऽस्माक विधिस्तु पराङ्मुख ।

तव यदि तथारूढ प्रेम प्रपन्नमिमा दशा

प्रष्टतितरले का न पीडा गते हतजीविते ॥ ३० ॥

हे प्रिय भवतु अनुनयोपक्रमैरालापरास्ताम् । कोऽर्थ — शत तव स्वरूपम् । प्रसाद-
नप्रवृत्तस्यापि मर्यादारमयासक्तिशमिय च्छाया याव्याकारेण दाक्षिण्यमात्रमेतद् । अत
एव व्यथागर्षं पूर्यताम् । त्वदधीन मे जीवितमिन्यादीनामालापानामर्थस्य विगतत्वान-
धता । तस्माच्चरैव प्रतिभासते तत्रैव गम्यताम् । नहि प्रियस्य समाहितप्रतिबन्ध न्तु

१ 'प्राथम्यप्रणयागमसमय' इति शब्दार्थायिका २ 'लौकिक' इति शब्दार्-
दीपिका

युज्यते । अस्मिन्प्रेमवैशसे तत्र स्वल्पोऽपि दोषो नास्ति । अस्मान्मेव दैव वक्ष्यमाणम-
 रणाध्यस्तायन प्रतिभूलम् । अस्माकमिति बहुवचनमादासीन्न्यव्यञ्जकम् । अनेकार्थत्वाद-
 व्ययाना तुशन्दोऽवधारणार्थं । केन प्रकारेण विधि पराङ्मुख इत्याह—तत्र यदोत्या-
 दि । तत्र यद्यनिर्वचनीयेन प्रकारेण कोट प्राप्त प्रेम इमा प्रसादनसमयऽप्यन्यासक्तिश-
 मनलक्षणाभवस्या प्रपन्नमस्मादस्माक स्वभावगतवरे निन्द्यजीविते गते वा व्यया । अपि
 तु न साप । प्ररूपैप्राप्तस्य प्रेम्णो विपर्यासे त्वैवैव स्थिति । यथा रत्नावल्याम्—
 'समाहृता प्रीति प्रणयबहुमानादनुदिन व्यलीक वीक्ष्येद कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।
 प्रिया मुञ्चत्यथ स्फुटमसहना जीवितमहो प्रकृष्टस्य प्रेम्ण स्खलितमविपद्य हि भव-
 ति ॥' तनुरपि न ते दोष इत्यत्र तवैव गरीयादाप इति विपरीतलक्षणया निषेधे वि-
 धि । एव च त्वयि निरनुमोशेऽस्माक विधि पराङ्मुख इति प्रीत्यतिशय । तवेत्यर्था-
 न्तरसम्प्रमितत्वेन शठस्येत्यर्थ । वय त्वेदेकशरणा तस्मात्त्रा न पोत् । अपि तु तवैव ।
 प्रकृततरले इत्यनेन ससारस्यानित्यता प्रतिपाद्यते । वैराग्य च शृद्धारोपनिन्द्ये वय
 तावदनुचित मन्यामहे । ययोदाहृत दोषनिर्णय मम्मटालम्बन्याम्—'प्रसादे वर्तस्व
 प्रकृत्य मुद सत्यज रूप प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वच । निधान साख्याना
 क्षणमभिमुख स्थापय मुख न मुग्धे प्रत्येतु प्रभवति गत कालहरिण ॥' अत्र शृद्धार
 प्रतिभूलस्य शान्त्यस्थानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशिता निर्वेदध व्यभिचारी ।
 यद्यपि शुद्धताकिंकाणा जातिघोटिक(१)वैयाकरणानामेभान्तिकच्छान्दसाना च दन्त-
 कलहो न निवर्तिष्यते, यद्यपि च करणोय(२)सहृदया प्रस्रवणनिरोधवाधिता (३) इव
 नासासप्तोच करिष्यन्ति, तथापि परमार्थसहृदय कृतयोगक्षेमा पाठान्तरमभिदध्महे—
 'अकृतविफलं का न पीडा गते हतजीविते' इति नायकस्यान्यासक्तिलक्षणस्य नाधि-
 काया प्रीतिलक्षणस्यान्तरस्य प्रतीतिजननी भावो नामालंकार । यत्तुम्—'अभिधे
 यमभिदधान तदेव तदसदृशसकलदोषगुणम् । अर्थान्तरमवगमयति वाक्य तदसौ परो
 भाव ॥'

कार्वाचस्वैरिणा जरदभिसारिकया सापदेशमधिधीयते—

उरसि निहितस्तारो हार कृता जयने घने
 कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ ।

प्रियमभिसरस्येव मुग्धे त्वमाहतडिण्डिमा
 यदि किमधिकत्रासोत्कम्प दिश समुदीक्षसे ॥ ३१ ॥

हे मुग्धे, यदि त्वमित्य वादितपटहा प्रिय प्रत्याभमुख्येन गच्छसि, तदा अधिक
 त्रासोत्कम्पो यत्र तद्यथा भवत्येव ककुभ किमत्युत्कथरमोक्षस । एवमाहतडिण्डिमा ।
 एव कथयिताह—वक्षसि पारिल्लय मुञ्जादाम यस्तम् । शब्दायमाना मेखला नितम्ब

१ 'त्रासोत्कम्पा' इति शृद्धारदीपिका

निवेशिता । किंविशिष्टे । घने । प्रचुरपरिणाहिनीत्यर्थः । चरणी च शिक्षानरत्नमञ्जीरी ।
 हारश्चाकचस्यायमानतया प्रकाशकः, काञ्चीनूपुरी च सशब्दत्वेन । पादा रणन्मणिनूपु-
 रावित्त्रय यद्यपि बहुनीहिणैव प्रकाशमानात्मकोऽर्थः सघटते, तथाप्युरसि हारवज्रपणे
 काञ्चीवदाधाराधेयभावेनाप्रयोगादुपक्रममहो दूषणम् । ईषदूषणत्वाच्चादूषणप्रायम् । मुग्धे
 इत्यत्र मोहः । प्रियसगर्मात्सुक्यवती विह्वलर्तव । अन्यथोपलम्भकारणानि भङ्क्त्वा क्रिमिल्य-
 भिसरणमारभते । आहतद्विष्टमेत्यत्र लक्षणया सुप्रकाशकत्वमर्थः । अधिकत्रासोत्कम्प-
 मित्यत्र च संकल्पकल्पितेन प्रियसमागमेन सात्त्विक एव तावदुत्कम्प । त्रासेन पुनर-
 धिक इति । अथ चाहतद्विष्टमा यदि प्रियमभिसरति तदा क्रिमद्यापि दिशः समुदी-
 क्षसे । वेगेन गत्वा समीदितं साधयेति साभ्यसूय कार्यशिक्षा । विपमोऽलंकारः । यदु-
 क्तम्—‘विपम इति प्रथितोऽय वक्ता विघटयति कमपि सवन्धम् । यत्रार्थयोरसन्त
 परमतमाशङ्क्य तस्सत्वे ॥’ यथा—‘यो यस्य नैव विपयो न स त कुर्यादहो षलात्कारः ।
 सतत खलेषु भवतां क खलाः क च सञ्जनस्तुतयः ॥’ अभिसारिकाश्च प्रदोषेषु विवाहा-
 दिप्रकरणेषु मध्याह्नान्येषु मार्गेषु वसन्तोत्सवे उद्यानयात्रासु विदूरेषु चैवंविधेष्वन्ये-
 ष्वपि संविधानकेषु कामुक्मभिसरन्ति । यदुक्तम्—‘अटव्यामन्धकारे वा दून्ये वापि
 सुरालये । उद्याने वा सरित्कुञ्जे प्रदेसे गार्हितेऽथवा ॥ परदारेषु सकृतेः कर्तव्यो रति-
 मिद्वये । दूतीवशेण निधित्य स्वयं तत्र पुरा मजेत् ॥’ ततः प्राप्तां प्रियां शीघ्रं सेवेत
 गतिसोविदः । प्रेपयेदन्यमार्गेण स्वयमन्येन च मजेत् ॥ यथा न हायते कैश्चित्सुनिगूढो
 विचक्षणः ।’ अभिसारयन्ति च दूयो नायिकामनेकक्रीतुरुवासानाभिः । यदुक्तामीश्वरका-
 मिते—‘प्रागेव स्वमवनस्यां श्रूयात् अमुष्या श्रीढायां तव राजमवनस्थानानि रामणी-
 यरानि दर्शयिष्यामीति । काले च योजयेत् । षट्तिः प्रवालकुटिमि ते दर्शयिष्यामि ।
 मणिमूर्तिकां वृक्षशटिकां मृद्धीकामण्डपिकां चित्रकर्माणि यन्त्राणि म्नीहामृगान्-’
 इत्यादि । मवननर्म चेतत् । यथा रत्नायल्यामालेख्यदर्शनावसरे—‘जाणिदो मण एमो
 सज्यो वुत्तन्तो सम चित्तफलण्ण । ता गदुभ देवोण कट्टस्मं ।’ इत्यादि ॥

वाचित्प्रोथितमर्तुका विरहातिमोदेन प्रतिविधानमाकाहुन्ती वर्षारम्भषलादक
 प्रत्याह—

मलयमरुतां प्राता वाता विरसितमङ्गिका-

परिमलभरो मग्नो म्रौप्मस्त्वमुत्सहसे यदि ।

घन घटयितुं तं निःस्नेहं य एव निवर्तने

प्रभवति गवां किं नशिलघ्नं स एव धनंनयः ॥ ३२ ॥

दे घन, चैर्प्रायाधन्दनसर्गाता वदन्ति स्म । निरापकालोऽपि पर्यवसितः । नि-

१. ‘सातो मया एव मरो वृत्तान्तः सम चित्तफलणेन । तद्गता देव्य कर्पाप्य्यामि ।’
 इति पद्यात् ।

विशिष्टः । दलितकौमलविचकितानां परिमलभरो याँस्मस्तथा । उभयोरप्युद्दीपनवि-
भावयोः सुगन्धित्वोक्तिः । ताभ्यामपि प्रियो न मेलितः । अतएव वाता इति भद्र इति
चाक्षमत्वोक्तिः । लोके ह्यप्रयोजके वायुरिति व्यपदिश्यते परिधान्ते च भद्र इति ।
उमात्राक्षिप्य मेघमुत्तेजयति—यदि परं त प्रियमुद्दीपनविभावोद्भवेऽपि स्वस्यावस्थत्या-
त्यक्तानुरागं मेलयितु त्वमुद्यच्छते । मेघागमे हि यथाकथञ्चिद्दूरदेशान्तरादप्यागत्य पा-
न्याः कान्तामि. सह संगच्छन्ते । अमुमेवार्थमाख्यानेन द्रष्टव्यति—य एव गवां निवर्तने
प्रयानयने क्षमते स एव धनंजयः । किमस्माकं व्रुटितम् । कोऽर्थः—वय जीवाम एव ।
धनजयपदमुचितम् । गोसमूहस्यापि धनशब्देन प्रसिद्धत्वात् । आख्यानकृत्वाख्यान्त-
पतितत्वात्किं नश्छत्रमिति न गर्भितं नाम दूषणमापते । क्वचिदेवविधस्य दोषस्यापि
गुणप्रतीतेः । यथा काश्मीरकविहृणस्य—‘कृत्वा नूपुरमूकता चरणयोः सयम्य नीमि-
र्णानुदाध्वनिपण्डितान्परिजने किञ्चिच्च निद्रायति । कस्मात्कुप्यसि यावदस्मि चलिता
तावद्विधिप्रेरित. काश्मीरीकुचकुम्भविभ्रमघरः शीताशुभ्युद्गतः ॥’ इत्यत्र कस्मात्कुप्य-
सीति । अत्र हि सनेतप्राप्तस्य कामुकस्य वैगनस्यमपनेतुं स्वविलम्बकारणमुदाहरन्ती
स्वैरिणो वाक्यस्यान्तरेव प्रसन्नजनक कस्मात्कुप्यसीत्यवोचत् । तथा प्रोषितमर्तृकापि
मेधात्समाव्यमानेऽपि प्रियसमागमे सकल्पितसर्माहितसिद्धिरसमाप्तेऽपि वाक्ये किं न-
श्छत्रमिति सतोपव्यञ्जक पदमुक्तवती ॥

चाचिदेकप्रामप्रवासेन मन्दमन्दोद्दीपितमन्मथानलज्वालाभिभूततनुव्याधिब्यपदेशेन
मानमन्गुमनुभवन्ती सपलनायिनासक्त नायक प्रति सोलुण्ठकरुणोपन्यासमाचष्टे—

प्रातःप्रातरुपागतेन जनिता निर्निद्रता चक्षुषो-

मन्दाया मम गौरवं व्यपगतं प्रोत्पादितं लाघवम् ।

किं तद्यत्र कृतं त्वया भरणभीर्मुक्ता मया गम्यतां

दुःखं तिष्ठसि यच्च पथ्यमधुना कर्तारिम तच्छोप्यसि ॥ ३३ ॥

यद्यपि मानविषयस्वार्थस्यात्र मुख्यता तथापि सविधानकवशेन रुक्मिण्य एवार्थ आदी
प्रतिपाद्यते—प्रतिप्रमातमागतस्त्वम् । रोगिणो हि विशेषविशेषपरिहानमिष्टजन. प्रभात
एवागत करोति । मम चक्षुषोर्निद्रा निवारिता । त्रिविधियाया. मन्दायाः सहज ।
दिवास्यापो हि निषिद्ध. सव्याधेः । हर्षो हि मीलनोन्मीलनपरिहानार्थमवन कार्यमिति
विशेषण चक्षुषोरिति प्रसिद्धं युक्तम् (?) । अन्यथा जनिता निर्निद्रितेनेतावनेन पूरने ।
उचितप्रतिविधानेन यत्र पारस्वश्यं व्यपगतम् । अन्तर्मूतनारितार्थत्वे व्यपग[मि]तमि-
त्यर्थः । अन्यथा नायककर्तृकयोर्निद्रानिरोधलाघवेत्यादनवाक्ययोस्तथा गौरव स्वमेव
व्यपगतमिति प्रयोक्तु न युज्यते । स्फूर्तिमत्त्वं प्ररुषेणोत्पादितम् । अथवा वि षटुना,

१. 'गौरवव्यपनपादुत्पादित' इति श्वाहारीपिना. २. 'किं मुग्धेन कृतं त्वया रम-
कम्' इति श्वाहारीपिना.

किं तत्समयोचितं न कृतं त्वया । अपि तु सर्वं कृतम् । अत एव मृत्युभयं परित्यक्तं मया । अतःपरं निःसंशयं जीविष्यामीत्यर्थः । इदानीं गम्यताम् । यतः कृच्छ्रमास्ते भवान् । यद्येदानीं मुद्गरसप्रायं पथ्यं करिष्यामि तदाकर्णयिष्यसि । कोऽर्थः—पथ्यं श्रुतिविषयमेवास्तु, न तु दृष्टिविषयम् । दृष्टिविषये किल भवदीयकार्यसङ्कोचकेशकारिणो वेला लगिष्यति । अथ प्रातःप्रातरुपागतोऽसि, न तु रात्रौ । तदा हि कदाचित्संगमावकाशोऽपि सम्भवति । अन्यद्यान्याङ्गनासङ्गसंसीन्यधरक्षतादीन्यपि प्रातर्दृश्यन्ते । तानि चाक्षिदुःखमुत्पादयन्ति । अत एव जनिता निर्निद्रता चक्षुषोः । अन्यथा विरहवेदनाजागरितसकलरात्रोर्देवा कदाचिन्निद्रापि मुहूर्तं घटते । कचाकर्षणतादृकरणादक्षमाया मम बहुमानो व्यपगमितः । तुच्छता तु प्ररूपेण जनिता । अथ वा किं तद्यत्त्वया विरुद्धं न कृतम् । अत एव मया मरणे निश्चयः कृतः । तदितः स्थानाद्गम्यताम् । यतोऽत्र दुःखं तिष्ठामि । तत्रैव ते सुखमित्यर्थः । यद्येदानीं प्राणपरित्यागलक्षणमुचितं करिष्यामि तदवश्यं श्रोष्यसि । न तु कर्णपिधानादिना शोकावेगं सूचयिष्यसि । तत्रैव समीहितत्वात् । कर्तास्मीत्यत्र लुटि उत्तमैकवचनम् । मन्दाशब्दशक्त्युद्भव उपमालंकारः । यथा सरागा वराक्रीति संभाव्यते तथा त्वयाहं सभावितेति प्रतीतेः । यदुक्तम्—‘ननु शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं प्रकाशते स यदि ध्वनेः प्रकार उच्यते तदानीं श्लेषस्य विषयोऽप्येत एव स्यात् । नापहत इत्याह—‘आक्षिप्त एवालंकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते । यस्मिन्नुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः ॥

कस्यांचिदनुक्तः कश्चिन्स्वयं सवितर्कमनुसंधत्ते । विसम्भवात्रस्य वा प्रतिविधानप्रत्याशया कस्याप्यग्रे निवेदयति—

सा वाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।

साक्रान्ता जवनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यनुक्तम् ॥ ३४ ॥

सा अनिर्वचनीया मुग्धा, वयं च तदप्राप्तिपर्यन्तमुत्तया अप्रगल्भमनसः । अथ च यत्रैव बाल्यं तत्रैवाप्रगल्भमनसस्तत्र गुण्यते । सा स्त्री, वयं च तां विना स्यातुं न शक्नुम इति गन्धर्वाः । अथ च यत्रैव स्त्रीन् तत्रैव कातराः मुग्धिर्न भवति । सा पीन चोर्ध्वान्मद्य एतद्विष स्तनगुणल विभक्ति, वयं च तद्भावाल्लिङ्गमप्राप्नुवन्तः मग्नेदाः । अथ च य एव गुरुपदार्थमार वहति स एव मग्नेदो दृश्यते । ‘मग्’ इति पाठे स्तनभारं विभर्तीत्यर्थः । अथ पाठे धरभारमित्यनुभवात्तत्राहः । भारार्थं माशादुक्तः । पूर्वत्र तु पाठे पीनोन्नतिमत्त्वेन भार आक्षिप्यते इति । सा महता नितम्बभोगाक्रान्ता, वयं च तां तस्याभारार्थीनाम्भमाग्निनी ह्मन्तो जटिल्या गन्तुं न शक्माः । अथ च य एव महता भारेणाक्रान्तो भवति स एव गन्तुं न शक्नोति । एवं गन्तव्यजनावर्त्मामर्शोर्ध्वान्मग्नेदाः ।

सकृत् इत्याद्यर्थमेतत् । असंगतिरलंकारः । यदुक्तम्—“विस्पष्टं समकालं कारणमन्यत्र
कार्यमन्यत्र । यस्यामुपलभ्येते विज्ञेयामंगतिः संगम् ॥” दोषरित्यत्र विपरीतलक्षणया
गुणरित्यर्थः । अत एवानिर्वचनीयताद्योतकः सर्वत्र साशब्दः । अथ च तस्या एव दोषी
या यथाकथंचिदागत्य संकेते मया सह न संगच्छत इत्यभिप्रायः । अन्यच्च सा पाला
चेद्यादिशेषानुमेयानुरागापि प्रच्छन्नचाराद्ययोग्यतया संगमोपाय न जानातीत्युभयानुरागः ।
एकानुरागे हि शृङ्गारभास एव स्यात् । यथा पालरामायणस्योन्मत्तदशाननाङ्गे । तत्र
हि मुलभाने कञ्चरितनस्यापि रावणस्य यदप्राप्तावुन्मादो जातस्तस्याः प्राणेश्वररामचन्द्र-
कचेतसो जानक्याः स्पृहणीयतातिशयः प्रतिपादितो भवति, न तु रसोपनिबन्धः । उ-
भयानुरागामावात् ॥

काचिद्भाविप्रोषितभर्तृका आत्मानं प्रति सोपालम्भमाचष्टे—

प्रस्थानं बल्यैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं

भृत्या न क्षणमसितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता

‘गन्तव्ये सति जीवित प्रियमुद्दत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥ ३५ ॥

हे जीवित, कृत्याकृत्यविवेकपरास्त्रुखतया प्रियतमे देशान्तरं गन्तुं निःसदेहमनसि
सति सर्वे मुहुरदः सहैवं प्रचलिताः । कथमित्याह—प्रस्थानं बल्यैरित्यादि । दोषरित्यनेन
पतनशीलतया हस्ताभरणं प्रस्थानं कृतम् । किं विशिष्टं । प्रियसखैः बद्धमसहचरैः ।
प्रिये तिष्ठति तिष्ठतिर्गच्छति । गच्छद्भिर्लभ्यः । एवमस्यादिष्वपि प्रियसखैर्वं योज्यम् ।
अस्मिन्पुनर्वरत गतम् । अधूनामप्रवृत्तिर्वावस्थितिः गतिश्च प्रवृत्तिरेव । न त्वमात्र
एव । तथा सन्धूनामभाव एव स्यात् । सतोपेण क्षणमपि न स्थितम् । मनस्यापि पुनः
प्रथममेव गन्तुमुपक्रान्तम् । तत्रवाप्यरश्यगन्तव्ये सति कुतो हेतोः प्रियमुद्दत्सघातः
परित्यज्यते । गम्यतामेवैवर्षः । आस्तां तावदियतमे गते, गन्तुं निश्चितचेतस्यपि ना-
पिरा जीवितनिरपेक्षा एभूवेति भावः । सदोत्तिरलंकारः । यदुक्तम्—“भवति यथाह-
पोऽर्थः पूर्वशेषापरं तथारूपम् । उक्तिस्तस्य समाना तेन सम या सदोक्तिः सा ॥”
यथा—‘कष्टे सखे क्व यामः सकल जगन्मन्मथेन सह तस्याः । प्रतिदिनमुपति शब्दे
कुचकलभनितम्बमितिभरः’ ॥

मंदष्टेऽधरपल्लवे सन्नकितं हस्ताग्रमाधुन्यती

मा मा मुञ्च शठेति कोपवचनैरानतितभ्रूलता ।

सौत्काराधितलोचना सरभसं शृश्रुन्विता मानिनी

प्राप्तं तैरमृतं श्रमाय मभितो मूढैः सुरैः सागरः ॥ ३६ ॥

१. ‘आश्रिते’ इति शृङ्गारदीपिका. २. ‘सर्वैः समं प्रस्थितं’ इति शृङ्गारदीपिका.
३. ‘किमु त्यज्यते’ इति शृङ्गारदीपिका.

उक्त्वे रथ्यात्पर्यायम् । सुप्तमुखचुम्बन च नायिज्ञानां रागोदीपनम् । यदुक्तम्—'सुप्तस्य
 मुखमालोक्यन्त्याः स्वामिप्रायेण चुम्बन रागोदीपनम्' इति । यच्च तेन रिरसुना विज्ञ-
 नमाहङ्गनालीकनिमोलन कृत तत्सख्यो जानन्ति, अत एवाग्निमल्योन्तरसकृमितीयेन
 धूर्तोऽस्मिन्नमाय सुप्त इत्युपन्यस्य स्वयमुत्थाय गताः । अयान्तरसकृमितीयेदाहरणमे-
 तद्—'स्निग्धदगामलकान्तिलितविरतो वैष्टद्वलाना घना वाताः शीकरिणः पयोदसुर-
 दामानन्दकैकाः कलाः । काम सन्तु ददं कठोरहृदयो रामोर्जस्म सर्वं सहे वैदेही तु
 क्य भविष्यति इहा हा देवि धीरा मव ॥' अत्र हि पिष्टमरणादिदुःखसहनक्षमत्ववि-
 शिष्ये राम इति सज्ञा प्रतीयते न तु सतिमात्रम् । यदुपशेन ध्वनिवर्त्मना सचरमाणाः
 मचेतसः प्रद्वेषं प्राप्नुवन्ति तेषामाचार्याणामुक्तिषु मीमामाया के वान् । पर तथाप्या-
 त्मावसंधार्थमिदमुदाहरण परामृशाम—'ननु सर्वसहत्वे हेतुमूतकठोरहृदयत्वेनैव राम
 इति मतिनो वैशिष्ट्यमुच्यते । यदि कठोरहृदयत्वमत्र सर्वसहत्वे हेतुमूतमभविष्यत्तदा
 राम इति पदमेव न प्रायोक्तव्यम् । वैदेही तु यथं भविष्यतीत्यनेनैव दाशरथिप्रतीतिः ।
 तस्मात्कठोरहृदयत्वविशिष्टस्यैव मतिनस्तत्त्वान्तर ध्वननीयम् । येन मया प्रवातनले
 मात्रभिः स्थाप्यमाना त्वमरोध्यायामुपेक्षिता सोऽहं शतंकोटिकोटीनर्कसचेताः सर्वसह ।
 नहि मया त्वमाहृता, अपि तु स्वस्मागता । यथा—'कृतककृत्पिनैर्बीषाम्भोभिः सदेव्य-
 विन्धेकित्तैर्वनमपि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तपाम्भया । नवजलयरदगामाः पर-
 न्दिशो भवतीं विना फटिनहृदयो जीवन्तेव प्रिये स तव प्रियः ॥' यच्चालोचनकारेण
 पिष्टमरणादिदुःखसहनक्षमत्व ध्वनिविषयोक्त तदसत् । दुःखस्य विज्ञातीयत्वात् । नहि
 प्रियात्वरहमत्तस्य पुमाञ्जीवने लोकांतरितस्य वा पितुः स्मरति ॥

राचिन्मानिनी षट्पुमिदणपरतिनिरेन्धप्रसादनेन गत्ररुन्य मान पणिव्यतुमनाः प्रिय
 प्रति प्रवीति—

कौपो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनं

यत्रान्योन्यास्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।

तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशमं पश्य जानं

त्वं पादान्ते लुटामि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥ ३८ ॥

तस्याक्षयैर्विदितस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशमं विनाज्ञो ज्ञानः । पर-
 मान्यो भूः । तस्य स्वैवाह—यत्र प्रणयकलेषु भ्रुकुटेरभिनय एव रोपः । वाक्पा-
 दप्रेणारि मनसो दूषयितुमशक्यं वादूचननिरोध एव यस्मिन्निप्रदः । प्रीत्यारुम्यादि-
 नापि तादनस्य दुष्करत्वात्परस्परमनुश्रुतवशोऽप्यत्रमोपेक्षितमेव प्रसादनम् ।
 कम्पदानादुपादानमपि भेदमूच्यते । उभयोरेपि कुन्तनान्मेव प्रसादनमभिप्रेतय-
 मिति प्रीत्यादयितुमन्योन्यादन्दप्रयोगः । दृष्टिक्षेप एव यत्रानुग्रहः । चरन्त्यनायममरे

१. 'विमरो' इति श्यहारदीपिका. २. 'यत्र दृष्टिः प्रसादः' इति श्यहारदीपिका.

याद—गादेत्यादि । अतिनिर्मलाश्रेणेणावामनी वामनी कृतौ यो कुचीं तत्र प्रकृष्यो-
दृतः पुलकोट्टमो यस्याः सा तयोक्ता । कथमुष्णपिनीति । मा, मा, मानद मानवपदन,
मा भ्रतिसयेन । मामलमिन्यत्र पीडयति क्रियां विना पर्याकुलतायोत्कर्मणोत्कम् ।
मा मेत्यादि पौनर्यकत्वं च सुन्दरम् । अप्रापि यदि कथ्यते तदा वधू रूपाति, यदि मौ-
नाप्यने तदा वृद्धं नश्यति । तथापि कदम्बवीधसस्मारक मृतेति पदं न मानयामः ।
तस्मात् 'किं म्लाना शयिता नु किं मनासि मे लीना विलीना नु किम्' इति पठिष्यामः ।
मशयोऽलंकारः । यदुक्तम्—'वस्तुनि यत्र कस्मिन्ननेकविषयस्तु भरति संदेशः । प्रतिपत्तुः
मादृश्यादनिशयः मशयः स इति' ॥

अभिनयस्तुया प्रथमनर्मारम्भे किं करोतीत्याह—

पटालश्रे पत्नौ नमयति मुखं जातविनया
हृत्श्लेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।
नं शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुत्ससरोदत्तनयना
दिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥ ४१ ॥

वज्राच्छ्लारुर्षिणि श्रेये किंचिदद्वीकाराज्जातप्रथया मुतां नमयति । यत्कारेण परि-
रम्भमात्राहुति सत्यहानि निभृतं यथा मन्वेयमन्यतो नयति । न तु मध्याकरमभ्रमहा-
भ्यगूयाभिनयपूर्वकमपहरति । अत्रशरमरे स्मितमुखी वरतनिधि प्रापयितुमागतां सह-
चरी प्रति क्षिप्तलोचना तस्फालोचितप्रियप्रभोत्तरमाख्यातुं न क्षमने । यदि कथमापि
गन्वी नामविषयसा सा कदाचिद्विचिदाह्यातुमप्यक्षमिष्यतिव्यां । इत्यमन्त-करणे ल-
ज्जया ताम्याति । लज्जा तस्याः प्रियतमस्वच्छन्दमंगमप्रतिवृत्ता धरिणो जातेनर्षः ।
यदुक्तम्—'ह्रादुरकण्ठन्ते दयितानां मनिधौ तु लज्जन्ते । ताम्यन्ति वेपमानाः शयने
नवरांशया कवः ॥' मुग्धानां च प्रियोपशान्तसंनोगच्छलारम्भ एवाकापितेयमिति
पौत्रुस्त्रियः मशयो न सत्वरमेव संनिधानमुज्जन्ति । जातिरलंकारः । यदुक्तम्—सं-
न्यनाशशानक्रियादि ययस्य यादृशं भवति । लोके निरर्षमिदं तदाशयमनन्यथा
प्रतिः ॥ 'हरति हर्षरं गात्राश्रेये यदङ्गमागुत्या स्थगयति तथा यथाभिभ्यां मुने
परिमुग्धने । यदपि बहुतः वृथा विनिदोन्वपरिस्फुटं रमयतिवरां तेनैवार्मा मनोर्षि-
नया वधूः ॥' अने यामा मुग्धा नापिवा । विहर्तं नाम नाद्यालपारः । 'प्रामनात् न
यदप्याद्रीहया विहर्त हि तर्' ॥

नापेतोऽनुनयेन यः प्रियमुद्वहार्हर्षेण यः संद्वेनो
यो दीर्घं दिग्मं विपस्य विपेर्म यरनात्तगंनिहृतः ।

१. 'भक्त्या शास्त्रानु' इति श्लोकादीनिष्कारः. २. 'हरये' इति श्लोकादीनिष्कारः.

म्यांश्चैरिहस्यने । प्राप्तयोगित्वेतावन्मात्रे वान्येऽविष्टमोरिति लक्षणा लब्धोत्पयो-
रित्याः । तथा कश्चिदभिमानो गजस्कन्धाधिष्टः । सपूर्णमनोरथत्वेन विचिन मान-
यति । दिन एव विविचिष्टमोरित्याह—ररुक्कृष्णाल्लयोद्धृतगात्रयोः । अस्मिन्दुरात्मन
दिने गते प्राप्तवान्तां स्वच्छन्द रंस्वावहृ इति सुस्तोत्रकलिकया शिथिलीकृतान्यद्वाते
गम्या तयोः । रिरसोहि प्रतिक्षणमुदृपिनहृदयस्वावगताः शिथिलीभवन्ति । पुनः क-
यभूतयो । भूयो नूतनमिव समारममिच्छीद्व्यस्य तस्यदृतोः । कदा चिरात् । कोऽर्थः ।
अथ प्राग्विरहनिष्फलत्वेन जगन्धमिति ताभ्यां चिन्तितम् । बहोश्चन्दस्याग्निभ्रा-
यः—गनिरपि बहो, पर कथामानेन न भवति । मुरतान्तरालेषु परस्मृत्तान्तोपवर्ग-
प्रभरम्यपामिबिभावरी प्रयाति, निशारा कथं न नास्योति तात्पर्यम् ॥

दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव नेन्दीवरैः

पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभिः ।

दत्तः स्वेदमुचा पयोधरभरेणार्थो न कुम्भाम्भवा

स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विदातस्तन्व्या कृतं मङ्गलम् ॥ ४९ ॥

यथा कश्चिद्भरीकतुंरामः सर्वोचिवागेषु स्वाग्मेव कुटुम्ब निपुड्रे तथा द्वागस्त्य गृह
प्रविरतः कृत्वाद्याः स्वैरेवाङ्गमङ्गलमुपजातिवम् । किं तदित्याह—दीर्घेन्द्रादि । उत्स-
वेषु या तोरणादिसन्निवेशनीया लोचप्रसिद्धा वन्दनमाला सा दृष्ट्यैव दीर्घा सूत्रिता न
तु कृत्वर्थः । कुमुमानामितस्ततः प्रक्षेप ईप्सवतिनेनैव निमित्तो न पुनर्माल्यादिभिः ।
स्वेदस्यन्दिना म्लनत्राम्गारेणैवार्थ संपादित, न तु कलनायोगेन । दृष्ट्यैवैवत्र य एवकारः
न एव स्मितेनेवत्र पयोधरभरेणैव चानुवर्तने । वन्दनमालिकेयत्र स्वार्थे कप्रत्ययः । न
तु हस्वार्थे । तथासति दीर्घेयस्यानुपपद्यमानत्वात् । ईप्सेण लिङ्घदगानलत्वेन पङ्कलत्वेन
च दृष्ट्यैव वदर्थे. साधितस्वैरिन्दीवरैः किन् । सांक्रुमार्येण वङ्गणेन परिमलेन च स्मितेनैव
यत्प्राग्मनुष्ठित तेन पुष्पप्रकोष्णालम् ॥ काटिन्येन प्रथित्रा सज्जलत्वेन गरिम्ना च पयो-
धरेणैव यद्विधेय संपादित तेन कुम्भाम्भवा पयोधरमिवाक्षेपोऽलवारः । इन्दीवरैः कुन्द-
जान्यादिभिरिति बहुवचनावेषेया दृष्टिस्मितगोरेकवचनेन महानुत्कर्षः । अयमवश्य गृह-
प्रवेशो देशान्तरादागतस्यावधार्यमाणो रसपुष्टिमाधत्ते । अत एव तन्व्येति । 'माचिन्या-
गमने भर्तृगत्मान च गृह च या । अन्वराति हर्षेण सा स्वाद्वात्मकतत्रिका ॥' इत्यनेन
तत्त्वात् वास्तवसुत्रा नामिन्द्रा ॥

अथ स्वमन्त्रादृशी, वयमेव दुर्जनभूताः स्वः । युवा पुनरभिनावेवेति सस्मित सन्ध्या
प्रभाते पृथा वाचिता प्रत्याह—

कान्ते सागासि शोषिते प्रियसखीवेषं विधायागते

त्रान्त्वालिङ्ग्य मया रहस्यमुदितं तत्संगमाकाङ्क्षया ।

१. 'दत्तम्' इति श्लोकार्थविका. २. 'अयं' इति श्लोकार्थविका. ३. 'वाचिता'
इति श्लोकार्थविका.

अन्योन्यस्य ह्येते मुखे निहितयोस्तिर्यङ्कथंचिद्दृशोः

स द्वाभ्यामतिविस्मृतव्यतिकरो मानो विहस्योज्जितः ॥ ४२ ॥

स प्रणयमानो द्वाभ्यामतिशयेन विस्मृतानुसंधानः स्वयं विहस्य मुक्तः । कयोः सन्योः । दृशोस्तिर्यङ्कथंचिन्निक्षिप्तयोः । क । मुखे । कस्य । अन्योन्यस्य । किं विशिष्टे । कोपादन्यतो नीते । दृशोर्मुखे इत्युभयत्रान्योन्यस्येति संबन्धः । स कः । यः प्रसादनेन नापगतः । यः सखीप्रभृतीनां वचनैर्न शमितः । यश्च वियोगव्ययया दीर्घं विषयं च दिवसं प्रतिपाल्य गतकल्पोऽपि लाघवशङ्कया यलात्कथंचित्कथमपि व्यवस्थापितः । 'यत्रासभाव्यभावो वा' इति विषममलकारः ॥

क्वाचिन्मनस्विनी दयितव्यलीकखेदं सख्याः कथयति—

गते प्रेमाबन्धे प्रणयबहुमाने विगलिते

निवृत्ते सद्भावे जन इव जने गच्छति पुरः ।

तदुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रियसखि गतांस्तांश्च दिवसा-

न्न जाने को हेतुर्दलति शतधा यन्न हृदयम् ॥ ४३ ॥

हे प्रियसखि, न वेद्य किं कारण यन्मे हृदयं शतधा न स्पुटति । कस्मिन्सतो-त्याह—खेदानुबन्धे गते । अन्योन्यगुणवशीकारगौरवे गलिते । निष्प्रपञ्चनायां निवृत्ता-याम् । विधेयं प्रियतमे वदासीन इव गच्छति । किं कृत्वा हृदयं शतधा न याति, त-त्पूर्वोक्तं पर्यालोच्य पशुण यत्वेति (१) लोकोक्तिः । न पर तदुत्प्रेक्षा । विधेयेन प्रेयसा सह व्यतीतांस्ताननिर्वचनीयवासरान् । इदानीतनदुःखं प्राक्तनं सुखमनुस्मृत्येत्यर्थः । यया किञ्चिदपक्वाप्रस्थितमवष्टम्भेन रिना विदीर्षते तथा मानाध्यातं हृदयं प्रेमाबन्धेन रिना किमिति न स्पुटनीत्युक्तिलेशः । नायिकाः खलु सानुतागमपि नायकमोर्ष्याकालेषु निगुणगं व्यपदिशन्तीलेकानुरागो नात्र शङ्कनीय इति ॥

चिरविरहिणोर्त्युत्कण्ठाश्लथोरुतगात्रयो-

नैवमिव जगज्जातं भूयश्चिरादभिनन्दतोः ।

कथमिव दिने दीर्घे याते निशामधिरूढयोः

प्रसरति कथा बद्धी युनोर्यथा न तथा रतिः ॥ ४४ ॥

बहुदिनवियोगिनोर्मांगधेयः मंगतयोस्तदणयोर्पथा लम्भकानुपलम्भकभूयसी गृहदे-सान्तगानुभूतवृत्तान्तकथा प्रसरति न तथा मंगोगः । किञ्चित्पथोः । महता कथेन दीर्घेऽर्हति व्यतीते शक्ति रात्रिमपिरूढयोः । अथ च दीर्घं निःश्रेणिकाप्रायं पदार्थमतिप्र-

१. 'विहितयोः' इति श्रृङ्गारदीपिका. २. 'संबन्धे सखीदं स्मितव्यतिकरे' इति श्रृङ्गारदीपिका. ३. 'प्रेमावेति' इति श्रृङ्गारदीपिका. ४. 'उत्कण्ठार्था' इति श्रृङ्गारदी-पिका. ५. 'याते दीर्घे' इति श्रृङ्गारदीपिका.

म्यांश्चैरिषुद्यते । प्राप्तयोरिलोतावन्मात्रे वाच्येऽधिस्तयोरिति लक्षणया लब्धोत्कर्षयो-
रित्यर्थः । यथा कश्चिदभिमानो गजस्कन्धाधिरुडः । सपूर्णमनोरयत्वेन किञ्चित् मान-
यति । दिन एव किञ्चिन्नष्टयोरित्याह—रत्युत्कण्ठाश्रयीकृतगात्रयोः । अस्मिन्दुरात्मनि
दिने गते प्राप्तकान्तां स्वच्छन्द रंस्यावह इति सुस्तोत्कण्ठिकया शिथिलीकृतान्यद्भानि
शान्त्या तयो । रिरस्तोर्द्धं प्रतिक्षणमुद्धृपितहृदयस्वावपवाः शिथिलीभवन्ति । पुनः क-
यसूतयो । भूयो नूतनमिव ससारमभिलक्ष्यीकृत्य समृद्धतो । कदा । चिरात् । कोऽर्थः ।
अथ प्राग्विरहनिष्फलत्वेन जगन्नष्टमिति ताभ्या चिन्तितम् । बह्वीशब्दस्यायमभिप्रा-
य —रतिरापि बह्वी, पर कथामानेन न भवति । सुरतान्तरालेषु परस्परवृत्तान्तोपवर्णन-
प्रश्नपरम्पराभिनिभावरी प्रयाति, निद्राया. कथं न नास्तोति तात्पर्यम् ॥

दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव नेन्द्रीवरीः

पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभिः ।

दत्तः स्वेदमुच्चा पयोधरमरेणैर्गार्धो न कुम्भाम्भसा

स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृतं मङ्गलम् ॥ ४९ ॥

यथा कश्चिद्दुशीकर्तृकामः सर्वाधिकारेषु स्वायमेव कुटुम्ब निवृद्धे तथा दयितस्य गृह
प्रविरतः कुराहपा. स्वैरेवाद्भिर्मङ्गलमुपदर्शकितम् । किं तदित्याह—शीघ्रत्वादि । उत्स-
केषु वा तोरणादिसनिवेशनीया लोकप्रसिद्धा वन्दनमाला सा दृष्ट्यैव दीर्घा सूत्रिता न
तु कुवलयैः । कुसुमानामितस्ततः प्रक्षेप ईपद्धसितेनैव निर्मितो न पुनर्माल्यादिभिः ।
स्वेदस्यन्दिता स्तनप्राम्भारेणैर्गार्ध. सगादित., न तु कलशतोयेन । दृष्ट्यैवेत्यत्र य एवकारः
न एव स्मितेनेत्यत्र पयोधरमरेणेत्यत्र चानुवर्तते । वन्दनमालिकेत्यत्र स्वार्थे कप्रत्ययः । न
तु इत्यर्थे । तथासति ईर्घ्यस्यानुपपद्यमानत्वान् । ईर्घ्येण अल्पदयामलत्वेन पद्मलत्वेन
च दृष्ट्यैव यदर्थ साधितस्तैरिन्द्रीवरीः किम् । सानुमार्येण वैशद्येन परिमलेन च स्मितेनैव
यत्नार्थमनुष्ठितेन पुष्पप्रकरेणालम् ॥ कर्माठ्येन प्रथित्वा सजलत्वेन गरिष्णा च पयो-
धरेणैव यद्विधेय सगादित तेन कुम्भाम्भसा पर्याप्तमित्याक्षेपोऽलकारः । इन्द्रीवरी. कुन्द-
जान्यादिभिरिति बहुवचनापेक्षया दृष्टिस्मितयोरैकवचनेन महानुत्कर्षः । अयमवश्यं गृह-
प्रवेशो देशान्तरादागतस्यावधारमाणो रमपुष्टिमाधत्ते । अत एव तन्व्येति । 'भाविन्या-
गमने मरुतात्मान च गृह च या । अन्दकरोति ह्येण सा स्याद्वासस्तत्रिणा ॥' इत्यनेन
तत्प्राग वासकसत्त्वा नाथिना ॥

अथ स्वमन्यादृशी, वामेव दुर्जनीभूताः स्मः । युवा पुनरभितायेति सस्मिन सन्ध्या
प्रभाते पृथक्वाचित्ता प्रत्याह—

कान्ते सागसि शोपिते प्रियसखीवेषं विधायागते

भ्रान्त्यालिङ्ग्य मया रहस्यमुदितं तत्संगमाकाङ्क्षया ।

१. 'दत्तम्' इति शृङ्गारदायिका. २. 'अर्थम्' इति शृङ्गारदायिका. ३. 'यापिते'
इति शृङ्गारदायिका.

मुग्धे दुष्करमेतदित्यतितमामुद्दामहासं बला-

दाश्लिष्य च्छलितास्मि तेन कितवेनाद्य प्रदोषागमे ॥ ४६ ॥

सापराधे प्रेषसि यद्यस्मद्द्रुहमागच्छसि तदामुकशपयस्तवेति निवारितेऽप्यमुकसखीवेनं कृत्वा प्राप्ते सति मया निजवयस्याभ्रमेण परिरभ्य प्रियसंगमस्पृहया स दुरात्मा यदेव परिरभ्यत इत्यादिकमपि रहस्यमुक्तम् । अथ सिद्धसमीहितेन तेन शठेन मुग्धे यदेत- त्वयोक्तं तन्मम दुष्करमित्युक्त्वा निरतिशयेन सशब्दहासं यथा भवत्येवं हठादालिङ्गपाद्य- रजनीमुखसमये वञ्चितास्मि । तदाहं तमज्ञास्यम् । भवाद्दृशीनां सखीनामेव भ्रमेण मु- ष्टास्मीति भावः । अत्र कामुकस्य हठाक्षेप उद्दामहासोपलम्भेन नायिकाया अपसरणं सूचयति । अन्यथा सखीभ्रमेण स्वयं कृताक्षेपायाः कीदृशं हठालिङ्गनम् । मुग्धे इत्यत्र पत्नी सखीमोहः, रहस्यमुदितमित्यनेन काममोहश्च । रसान्तरं प्रसादनोपायः । यथा— 'अभिव्यक्तालीकः सकलविफलोपायविभवश्वरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपु- णम् । इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सत्रास्य सहसा कृताक्षेपां धूर्तः स्मितमधुरमाश्लिष्यति वभूम् ॥' समयाम्भियोगश्चायं नायकस्य । यदुक्तम्—'प्रदोषे निरति तमसि च योपितो मन्दसाध्वसाः सुखेन सुरतव्यवसायिन्यो रागवत्यश्च भवन्ति' इति । प्रदोषागमे छन्दिते- त्युचितम् । अन्यस्यापि यस्य भूतादिच्छलनं भवति तस्य प्रदोषे प्रायः ध्रुयते । अथ प्रदोषागमे इत्यत्राद्यशब्दो विचार्यते—यदेव सा छलिता तदेव नायकः संप्रतिपत्तिमात्रं कृत्वा गत इति तावन्न घटते । यतो मानिनां सखावेषप्रायोपायकृष्टप्रसादिता सर्वा शर्वरी लालनीया भवति । अगते च तस्मिन्प्रदोषसमयानन्तरं कस्यापि कथं वा स्ववृत्तान्तं निवेदयति । न चैवंविधानि वाक्यानि मनोगतानि घटन्ते । ततश्चाद्यशब्दः कथमुपप- द्यते । अप्रोच्यते—लोकोक्तिमात्रमेतत् । यथा व्यतीतरात्रिवृत्तान्तेऽप्युपवर्ण्यमाने अद्य रात्रौ मया स्वप्नो दृष्ट इति व्यवह्रियते, तथा अद्य प्रदोषागमे इत्यत्रापि ॥

कश्चिद्वियोगी प्रियतमामानवृत्तान्तमनुस्मरति—

आशङ्क्य प्रणतिं पटान्तविहितौ पादौ करोत्यादरा-

द्व्यञ्जनेनागतमावृणोति हसितं न स्पष्टमुद्दीक्षते ।

मथ्यालापवति प्रतीपर्वचनं सख्या सहाभापते

तन्व्यास्तिष्ठतु निर्भरप्रणयिता मानोऽपि रम्योदयः ॥ ४७ ॥

तन्व्यास्तावदास्तां निरन्तरमनुवृत्तिपरता, यावन्मानोऽपि रमणीयोदयः । सर्वास्वव- स्यासु स्पृहणीयेति भावः । कथामायाह—आशङ्क्येत्यादि । एष प्रणामं करिष्यतीति चे- श्चविशेषैरनुपीय प्रयत्नाद्दृष्ट्याञ्जलावगुण्ठितौ स्ववर्णां विदधाति । न त्वन्यतो गयति । कौपस्य स्वल्पत्वाद् । पूर्वानुभूतस्य कस्याविभ्रमण उद्वेलेनाकस्मादागतं हास्यं किमिद-

१. 'दुष्कर एष इत्यतितमामुक्त्वा सहासं बलादालिङ्गय' इति शृङ्गारदोषिका.

२. 'वचना मथ्या समं भाषते' इति शृङ्गारदोषिका.

मिति मिथ्यापदार्थनिर्वर्णनार्थं श्रीवावलनापदेशेन रुणद्धि । व्यक्तं नावलोकते । मय्यन्य-
तोमुल्लेखान्तागन्तरा पश्यतीत्यर्थः । मयि वाङ्मिश्रणार्थमालापयुक्ते तदन्तरार्थं सख्या सह
विपरीतवचनमाचष्टे । लेशोऽलंकारः । यदुक्तम्—'शोभीभावो यस्मिन्गुणस्य दोषस्य
वा गुणीभावः । अभिधीयते तथाविधकर्मनिमित्तः स लेश इति' ॥

यावन्त्येव पदान्यलीकवचनैरालीजनैः पाठिता

तावन्त्येव कृतागसो दृढतरं संलप्य पत्युः पुरः ।

प्रेरेभे परतो यथा मनसिजस्येच्छा तथा वर्तितुं

प्रेम्णो मौग्ध्यविभूषणस्य सहजः कोऽप्येष कान्तः क्रमः ॥ ४८ ॥

मुग्धा यावन्त्येव पदानि व्यलीकवचनैः कृता सर्वाजनैः शिक्षिता तावन्त्येव कृता-
पराधस्य भर्तुरप्रे अनन्यमामान्योऽयमर्थो मयैव केवलं साधित इत्यद्भुतातिशयेन मुक्तव-
दुष्कारं तदन्तरं यथा मनसिजस्येच्छा तथा चेष्टितुमुपचक्रमे । संभोगप्रवृत्ता यमूचेत्यर्थः ।
यतः प्रेम्णो मौग्ध्येन शोभमानस्याकृत्रिमः कोऽप्यनिर्वचनीयः सुन्दरः प्रकारः । अलीक-
वचनैरित्यधालीकशब्दो व्यलीकवदपराधार्थः । यथा—'अमिव्यक्तालीकः' इत्यादि ।
तेनापराधे यानि वचनाङ्गुच्यन्ते तैरलीकवचनैः, न तु प्रथयमानार्थं मिथ्यापराधारोप-
रिति । अन्यथा कृतागम इत्यस्यानुपपद्यमानत्वान् । संलप्येति क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकाल-
तायां प्रतिपादितायां मनसिजस्येच्छावर्तनस्य यद्यपि परत्व स्वनः सिद्ध तथाप्यमुक-
कृत्वा पद्यादमुकं कर्तव्यमिति लोकोक्त्या परत्वशब्दो नाधिकः ॥

दूराद्दुस्सुकमागते विवळितं मंभाषिणि स्फारितं

संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कौपाक्षितभ्रूलतम् ।

मानिन्याश्ररणानतिव्यतिकरे चाप्साम्बुपूर्णेक्षणं

चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयमि ॥ ४९ ॥

अहो आश्चर्यम् । यत्रापराधे प्रियतमे मानिन्याश्रुनेरुपनादक्षिणं संरुतम् ।
अथ तथा जातमिनाह—दूराद्दिव्यादि । यदि तमपराधराग्निं पदगमि तदा निक्षी-
प्राहारमतिव्युत्प्रकोपावेगेन दूरस्थे तस्मिन्नुचुक्तम् । सतिथि प्राप्तेऽर्क्षारणयान्वनो नी-
तम् । वस्तु प्रथमे सत्यवाचि निःशङ्को वदन्तं इत्याक्षेपदुद्धया स्फारितम् । पत्रादा-
न्निहितगुणने बहुमानशोभ्यामेव मौं पृथ्याति रंभेण लोहितम् । धृतश्रे कोपप्रवित-
भ्रूलतम् । अप्रादत्तामपानादभितभ्रूलतस्योद्भटत्वेन संभवापि भांगु कोपेदुर्गु-
मानसि विद्येयतः कौपाक्षितेभ्यमना कोपस्यप्रयोगेन बहुमानशोभ एव कोपे प्रापितः ।

१. 'ता दाशन्ति' इति श्वाहादीविद्या. २. 'ज्यादन' इति श्वाहादीविद्या. ३. 'स-
रुता' इति श्वाहादीविद्या. ४. 'संभुविषयभ्रूलतम्' इति श्वाहादीविद्या. ५. 'पूर्णे-
क्षणम्' इति श्वाहादीविद्या.

तस्मात् 'किंचाद्वितभूलनम्' इति यत्कैश्चित्पाठान्तरं कृतं तद्व्यर्थमपर्यालोचितमर-
णीयं च मन्यामहे । पादप्रणामसंपर्कं च बहुमानलाभात्प्रसादोन्मुखत्वव्यञ्जनेन वाष्पा-
म्युना पूर्णं संवराणामोपश्रान्ता ईक्षणक्रिया यस्य तत्तद्योक्तम् । चक्षुरिन्नेकवचनमवहाशो-
तकम् । कर्तृक्रियादीपकमलंकारः ॥

अङ्गानामतितानवं कुत इदं कैस्मादकस्मादिदं

मुग्धे पाण्डुकपोलमाननमिति प्राणेश्वरे पृच्छति ।

तन्व्या सर्वमिदं स्वभावत इति व्याहृत्य पक्षान्तर-

व्यापी वाष्पभरस्तया वैलितया निःश्वस्य मुक्तोऽन्यतः ॥१०॥

तन्व्या तत्कालमेव परास्मृत्वेनान्यतो विवृत्तया वाष्पोत्पीडो निःश्वामपूर्वमुक्तः ।
किं कृत्वा । इत्युदीर्यं । इति किम् । सर्वमिदमहृतानवादिक् स्वभावादेव । क सति । प्राण-
ेश्वरे मया सह यथारुथचिदेव वाद्विधनं करोन्विन्यनुसंधानेनेति पर्यनुयुज्जाने । इति किम् ।
दे मनोहरे, अक्यमानामतिफार्यं कस्मादेतन् । कुतश्चेदं पाण्डुगण्डफलकं मुखम् । क-
यम् । अकस्मात् । कोऽस्मिन्प्रायः—मया ते शरीरदोषैर्लक्षपाण्डुकपोलन्वसदसं किमपि न
चेष्टितमस्तीति स्वापराधापदवः । प्राणेश्वरशब्दस्य चायमभिप्रायः—य एव प्राणेश्वरः
स एव यदुदासोनवपृच्छति तदा जीवितव्यस्य किं कार्यमिति । अत एव निःश्वामपू-
र्वमन्यतो भूराधुमोक्षः कृतः । व्याजोक्तिगलंकारः । यदुक्तम्—'व्याजोक्तिरुच्छन्नोद्दि-
प्तवस्तुस्पर्शनिगूहनम्' । यथा—'शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजारस्तोपगुहोत्पन्नोद्गोमायादि-
विमंभुलागिलविधिव्यामन्नमहाकुल । हा शैव्यं तुदिनाचलस्य करयोरित्युचिवान्स-
म्भितं शैलान्तपुरमात्रमण्डलार्णवैष्टोऽवनाद्रः शिवः' ॥

कश्चिन्मुपितनायिनाप्रमादनाम्भनिरुपायः कस्यापि रहःमहचरस्यामे निवेदयति—

पुरं तन्व्या गोत्रस्तान्नचक्रितोऽहं नतमुग्धः

प्रवृत्तो वैलक्ष्यात्किमपि लिगितुं दैवहतकः ।

रुद्रो रेगान्यामः कथमपि स ताटवपरिणतो

गता येन व्यक्तिं पुनरवययैः मैव तरुणी ॥ ११ ॥

अहो चित्र चित्र स्फुटमिति निगद्याश्रुकल्प

रुपा ब्रह्मास्त्र मे शिरसि निहितो वामचरण ॥९२॥ (युगलम्)

तन्व्या पुरता वार्तान्तरेऽयाह्वानानामोधारणचक्रितोऽह किंचिदवाञ्चितवदन प्रति
कूलविधिप्रतिता वैलक्ष्यार्कचिह्निलिखितु प्रवृत्त । अप मयि लिखत्येव केनाप्यनिर्वचनी-
वप्रसारेण व्यक्त स कोऽपि रेखालेखस्तादृश परिपाक गतो येन यस्या एव गोत्रस्खल-
नमापनित सैव युवतिर्नामापेक्षया पुनरप्यहैरभिव्यक्ति जगाम । ततश्चित्रनायिकामुप-
लभ्य तया वामोऽथ च प्रतिकूलश्वरणध्वनिद्वन्ना निक्षिप्त । किंविशिष्ट । रुपमालकारेण
ब्रह्मास्त्रम् । यथा वारवारमतिप्रधारिणि शत्रावनन्योपायतया ब्रह्मास्त्र मुच्यते तथा मयि
प्रथमपराधिनि पुनर्गोनस्फलनकारिणि पश्चादन्त्याह्वानचित्रलेखिनि वामपादो न्यस्त
इत्यथ । किं कृत्वा । अधुकल्प यथा भवत्येवमित्यभिधाय । इति निम् । अहो आश्चर्यमा-
श्चयमभिव्यक्तम् । कोऽभिप्राय — लोका , पश्यत दुरात्मनोऽस्य तस्या तदेकतानताम् ।
गोत्रस्खलने न पर्याप्तमिदानीं तामेव लिखन्वतते । किं विशिष्टया सत्या निगद्य । आरू-
पगणैत्यादि । प्रकर्ष प्राप्तन प्रेमत्रिशेषेण य एव मे तथा वशीभत आसीत्स एवापमित्य-
मुदृत्तो जात इत्याश्चयकोपव्यञ्जकेन ह्रासेन सह वर्तत इति सहसा बद्धतरोदनस्वना च
गायया स्वात्तया । कुटस्यादि कुटादिरिति पट्टीतरपुरुषेण कुटादिसन्धालिखितुमित्यत्र
गुणप्रतिषेधसमयनम् । अयथा लेखितुमलव प्राप्नोति । यथा—'स्रष्टा स्रष्टा समस्त ज-
नमनुलिखता भूरिभाययाक्षराणि क्षिप्र विद्वद्बलात् कथमपि विधिना लिखितु निस्मृता
थी । इत्वास्मिन्हसपाद मलयजतिलरुच्छन्नना क्षमातलदो हस्ते इत्तं सुवर्णं प्रति
हान भवता शोधितो भालदेश ॥' यच्च लेखनारम्भे सैव तरुणो व्यति गता तत्र ना-
यस्य तामयी चित्तवृत्तिनिमित्तम् । चित्रकला च विलासिना प्रसिद्धेन । यदुक्तम्—
गान वाद्य वृत्त चालेभ्य विज्ञापकपञ्चछेद्यम्' इत्यादि । विग्रममलनार । यदु-
क्तम्—'यत्र त्रियाविपत्तर्न भवदेव त्रियाफल तावत् । कतुरनर्थश्च भवेत्तदपरमभिर्धायने
चिरमम्' ॥

कथिप्रायिका समासोक्तिभिरनुनयति—

कठिनहृदये मुञ्च भ्रान्ति व्यतीकैयाश्रिता

पिशुनवचनैर्दुःख नेतु न युक्तमिम जनम् ।

किमिदमथवा सत्य मुग्धे तनयाद्य विनिश्चित

यदभिरुचित तन्मे कृत्वा प्रिये सुगमास्यताम् ॥ ९३ ॥

यामनपराधमुपरा ममगमं विनय तिष्ठमानि हेता हे कठिनहृदय, अपराधस्यावि-
षयां मिथ्यापुद्भि त्यत्र । व्यतीकैयाश्रिता न तु व्यतीकाश्रिताम् । व्यतीकैय यथा

१ यथाधर्मा' इति श्रद्धादाश्रिता

तस्माद् 'किंचाशितभूलतम्' इति यद्वैश्वित्याठान्तरं घृतं तद्वर्धश्रमपर्यालोचितमरमणीयं च मन्यामहे । पादप्रणामसंपर्के च बहुमानलाभात्प्रसादोन्मुखत्वव्यञ्जकेन वाष्पाम्बुना पूर्णा संवरणायोपक्रान्ता ईक्षणक्रिया यस्य तत्तथोक्तम् । चक्षुरित्येकवचनमवहायोक्तम् । कर्तृक्रियादीपकमलंकारः ॥

अज्ञानामतितानवं कुत इदं कैस्मादकस्मादिदं

मुग्धे पाण्डुकपोलमाननमिति प्राणेश्वरे पृच्छति ।

तन्व्या सर्वमिदं स्वभावत इति व्याहृत्य पक्षान्तर-

व्यापी नाप्पभरस्तया वैलितया निःश्वस्य मुक्तोऽन्यतः ॥१०॥

तन्व्या तत्कालमेव पराङ्मुखत्वेनान्यतो विवृत्तया वाष्पोत्पीडो निःश्वासपूर्वमुक्तः । किं कृत्वा । इत्युदीर्य । इति किम् । सर्वमिदमज्ञानवादिना स्वभावादेव । क्व सति । प्राणेश्वरे मया सह यथा कथञ्चिदेव वाङ्मिश्रण करोत्वित्यनुसंधानेनेति पर्यनुयुज्जाने । इति किम् । हे मनोहरे, अवयवनामतिभार्य कस्मादेतद् । कुतश्चेद् पाण्डुगण्डफलकं मुखम् । कथम् । अकस्माद् । कोऽभिप्राय — मया ते शरीरदीर्घल्यपाण्डुकपोलत्वसदृशं किमपि न चेष्टितमस्तीति स्वापराधापह्नवः । प्राणेश्वरशब्दस्य चायमभिप्राय — य एव प्राणेश्वरः स एव यद्युदासीनवत्पृच्छति तदा जीवितव्यस्य किं कार्यमिति । अत एव निःश्वासपूर्वमन्यतो भूत्वाशुभोक्षः कृतः । व्याजोक्तिरलंकारः । यदुक्तम्—'व्याजोक्तिरच्छन्नोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्' । यथा—'शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोऽसद्रोमाश्वादि-विस्तस्थुलासिलत्रिभिव्यासहमहाकुलः । हा शैल्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्युचिवान्तस्मित शैलान्त पुरमातृगण्डलगर्णदृष्टोऽश्वताङ्गः शिवः' ॥

कश्चित्पुपितनायिकाप्रमादनारम्भनिरुपायः कस्यापि रहःसहचरस्याग्रे निवेदयति—

पुंरस्तन्व्या गोत्रस्त्रलनचकितोऽहं नतमुखः

प्ररुत्तो वैलक्ष्यात्किमपि लिखितुं दैवहतकः ।

स्फुटो रेत्नान्यासः कथमपि स तादृक्परिणतो

गता येन व्यक्तं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥ ११ ॥

ततश्चाभिज्ञाय स्फुरदरुणगण्डस्थलरुचा

मनस्विन्या रूढप्रणयमहमोद्गदगिरा ।

१. 'कथञ्च कस्मादेव' इति शृङ्गारदीपिका. २. 'दयितया' इति शृङ्गारदीपिका.
३. एतदुगमं शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. किं तु दशरूपायलोकस्य चतुर्थापरिच्छेदेऽमू-
योदाहरणे धनिनेनामहसतयनार्यैव समुद्भूतमस्ति.

अहो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगद्याश्रुकलुपं

रुपा ब्रह्मास्त्रं मे शिरसि निहितो वामचरणः ॥९२॥ (युगलम्)

तन्व्याः पुरतो वार्तान्तरेऽन्याङ्गनानामोच्चारणचक्रितोऽहं किञ्चिदवाञ्छितवदनः प्रति-
कूलविधिप्रेरितो वलक्ष्यार्तिकचिह्निलिखितुं प्रवृत्तः । अथ मयि लिखत्येव केनाप्यनिर्वचनी-
यप्रकारेण व्यक्तः स कोऽपि रेखालेखस्तादृश परिपाकं गतो येन यस्या एव गोत्रस्खल-
नमापतितं सैव युवतिर्नामापेक्षया पुनरप्यङ्गैरभिव्यक्ति जगाम । ततश्चित्रनायिकामुप-
लभ्य तथा वामोऽथ च प्रतिकूलध्वरणध्वण्डिना निक्षिप्तः । किञ्चिद्विष्टः । रूपकालंकारेण
ब्रह्मास्त्रम् । यथा वारवारमतिप्रहारिणि शत्रावनन्योपायतया ब्रह्मास्त्रं मुच्यते तथा मयि
प्रथममपराधिनि पुनर्गोत्रस्खलनकारिणि पश्चादन्याङ्गनाधित्रलेखिनि वामपादो न्यस्त
इत्यर्थः । किं कृत्वा । अधुःकलुपं यथा भवत्येवमित्यभिधाय । इति किम् । अहो आश्चर्यमा-
श्चर्यमभिव्यक्तम् । कोऽभिप्रायः—लोकाः, पश्यत दुरात्मनोऽस्य तस्यां तदेकतानताम् ।
गोत्रस्खलने न पर्याप्तमिदानीं तामेव लिखन्वर्तते । किं विशिष्टया सत्या निगद्य । आरू-
ढप्रणयेत्यादि । प्रकर्षे प्राप्तेन प्रेमविशेषेण य एव मे तथा वशीभूत आसीत्स एवायमित्य-
मुदृष्टो जात इत्याश्चर्यकोपव्यञ्जनेन हासेन सह वर्तत इति सहसा उद्गतरोदनत्वना च
गीर्यथा स्यात्तथा । कुटस्यादिः कुटादिरिति पृथीतत्पुरुषेण कुटादिसंबन्धात्लिखितुमित्यत्र
गुणप्रतिषेधसमर्थनम् । अन्यथा लेखितुमित्येव प्राप्नोति । यथा—‘सृष्ट्वा सृष्ट्वा समस्तं ज-
नमनुलिखता भूरिभाग्याक्षराणि क्षिप्रं विद्वल्ललाटे कथमपि विधिना लेखितुं विस्मृता
श्रीः । इत्थास्मिन्हंसपाद मलयजतिलकच्छन्ना क्ष्मातलेन्दो हस्ते दत्तः सुवर्णैः प्रति-
कृति भयता शोषितो भालदेशः ॥’ यच्च लेखनारम्भे सैव तरुणी व्यक्ति गता तत्र ना-
यकस्य तन्मयी चित्तवृत्तिनिमित्तम् । चित्रकला च विलासिनां प्रतिज्ञेव । यदुक्तम्—
‘भीत वाचं वृत्तं चालिख्यं विशेषरूपत्रच्छेद्यम्’ इत्यादि । विषयमलंकारः । यदु-
क्तम्—‘यत्र क्रियाविपत्तेर्न भवेदेव क्रियाफलं तावत् । कर्तुरनर्थक्यं भवेत्तदपरमभिर्धायते
विषयम्’ ॥

कथिनायिकां समासोक्तिभिरनुनयति—

कठिनहृदये मुञ्च भ्रान्तिं व्यलीककथाश्रितां

पिशुनवचनैर्दुःखं नेतुं न युक्तमिमं जनम् ।

किमिदमथवा सत्यं मुग्धे त्वयाद्य विनिश्चितं

यदभिरुचितं तन्मे कृत्वा प्रिये सुखमास्यताम् ॥ ९३ ॥

मामनपराधमुपेक्ष्य मत्संगं विनैव तिष्ठसीति हेतोः हे कठिनहृदये, अपराधकथावि-
षयां मिथ्यानुद्धि त्यज । व्यलीककथाश्रितां न तु व्यलीकाश्रिताम् । व्यलीकस्य कथा-

१. ‘कथाश्रयां’ इति श्टद्वारदीपिका.

पि नास्तीत्यर्थः । परगृहभङ्गव्यसनिना कर्णजपाना वचनैरिममिति त्वद्वैमुख्येनैवविधु-
खस्य जनमतिविषेय मा दु ख प्रापयितु न ते युक्तम् । अथवा अलमनेन त्रियन्मे जी-
वितेन प्रयोजनम् । तस्मात्सत्य कथय हे अचेतने, किमिदं त्वया ममोपरि विनिश्चित
किं पर्याप्तम् । हे प्रिये, यत्किंचिदभिवाञ्छितं तन्मे विधाय सुखं स्वीयताम् । तवैव
सुखार्थमहमकारणोत्पन्नं मानं त्याज्यामि । ममाभावे (१) चेत्तव सुखं तर्हि मानत्या
जनेनेत्यर्थः । युक्तमित्यत्र 'नपुंसके भावे च' । तेन 'विपश्चक्षोऽपि सर्वर्थं स्वयं छेत्तुमसा-
प्रतम्' इत्यादिवत् 'प्रधानत्रियाशक्त्यभिधाने गुणत्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रनाशते' इति
न्यायेनेम जनमित्यत्र न प्रथमा । तत्र तु साप्रतमित्यत्र द्वितीया न युज्यते इति
कर्मविवक्षा ॥

रात्रौ वारिभरालसाम्बुदरवोद्विभेन जाताश्रुणा

पान्थेनात्मवियोगदुःखपिशुन गीतं तथोत्कण्ठया ।

आस्ता जीवितहारिण प्रवसनालापस्य सञ्जीवितं

मानस्यापि जलाञ्जलिः सरमसं लोकेन दत्तो यथा ॥ १४ ॥

कास्मिन्निद्रामे यामिन्यामध्वगेन मुक्ताश्रुणा तेन प्रसारेण तत्कालोचितं किंचिदुत्क-
ण्ठितया गीतम्, यथा 'कुमुदोत्था विभापेव निर्दिष्टा याटिन्न या । धैवतासप्रह्नयासा-
ङ्गहीना मन्द्रमध्यभाक् । समस्वरा च सपूर्णां करुणे मधुर्यसौ ॥' एवंप्रायम् । किं वि-
शिष्टम् । विरहद्वेषसूचकम् । अथ वात्मशब्देन जीवात्मा । अत एवोत्तरार्थम् 'आस्तां
जीवितहारिण' इत्यादि । कीदृशेन । वारिभरालसजलधररसितोद्विभेन । अत्र लाक्षणिके
नालसशब्देन गर्भवेदनाप्रान्तयुवतिस्तनितवद्गर्जितस्य निःसीमगम्मारता व्यज्यते ।
निशाथे हि निवातनिर्भरं वपन्तो पलाहनास्तैव गजन्ति, भवति च वराणाणां वियो-
गिनामुद्वेजनादुर्ललिता । अत एवोक्तमुपाध्यायेन—'या त्रिया मान्मयैर्वापि शल्यितेषु
त्रियोगिषु । जलं ददति यत्सस्यं तेनामी चला स्मृता ॥' तथा कथं गीतमित्याह—
आस्ता तावत्प्राणहारिण प्रवसनात्रो मृदणं यात्रत्प्रेमवत्सर्माभिरेण लोकेनोभयरूपस्यापि
मानस्य जलाञ्जलिर्दत्तः । लक्षणया लोकान्तरं गतो मां इत्यर्थः । 'त्वं तावदास्व दूरे
भृत्यावपयोऽपि ते निदहत्यहितान्' इत्यादिवदथ विपमालम्बारः ॥

कश्चिद्व्योमी मत्तनायिकाया प्रणयमानमनुस्मरति—

स्व दृष्ट्वा करजक्षतं मधुमदक्षीपाविचार्यैर्ष्याया

गच्छन्ती क्व नु गच्छामीति विवृता बाला पटान्ते मया ।

प्रत्यावृत्तमुगी सपाप्पनयना मां मुञ्च मुञ्चेति सा

कीपप्रम्फुरिताधरा यद्वदत्तत्वेन विस्मार्यते ॥ १५ ॥

मया मुग्धा वस्त्राञ्चले गृहीता । किं कुर्वती । गच्छन्ती । कया । ईर्ष्याया । किं कृत्वा । स्वमेव नक्षपदं दृष्ट्वा । पुनः किं कृत्वा । अविचार्य । यतो मदिरामदमत्ता । मया किं कृत्वा विधृता । नु इति प्रश्ने । क्व गच्छसीत्युक्त्वा । अथ सा वलितवदना सासदृष्टिः कोपकम्प्रीष्टी मां त्यज त्यजेति यद्वोचत्तत्कैव विस्मार्थते । अपि तु न केनापि । अत एव स्व करजक्षतं दृष्ट्वा न त्वन्याहनायाः । तस्य तदेकचित्तत्वात् । अत्र बालाशब्दो-
ऽज्ञानमात्रापेक्षया न तु वयोपेक्षया । बालानायिक्याविधेयनखपदादीनामवर्ण्यमानत्वात् । ताः प्रत्युत संगमेषु पराद्गुह्यो भवन्ति । निर्वन्धेन नीवीनिरसनोद्युक्ते प्रेषसि षलात्सु-
रतप्रतीपं विदधति । किं च मिथ्यानखपदारोपणेऽपि कम्पन्ते । यदुक्तं मुग्धाविसम्भगे—
'अप्रतिपद्यमानां च भीषयेत् । अहं खलु दन्तपदानि तवाधरे करिष्यामि । स्तनम-
ण्डले नखपदानि । आत्मनश्च स्वयं कृत्वा त्वया कृतमिति ते सस्तीजनस्य वक्ष्यामि ।'
यथानर्धराघवस्य अभिषेकसुमीवाङ्के(सुमीवामिपेकाङ्के)—'स्ववपुषि नखलक्ष्म स्वेन
कृत्वा भवत्या कृतमिति चतुराणां दर्शयिष्ये सखीनाम् । इति सुतनु रहस्ये भीषितायाः
स्मरामि स्मर परिमलमुद्राभङ्गसर्वसहायाः ॥' मधुमदक्षीवेति रतानसानिकम् । यदुक्तम्—
'सव्येन बाहुना परिरन्ध्र्य चपकं गृहीत्वा सान्त्वयन्पाययेत् । भृष्टमांसमातुलुङ्गचुका-
द्युपदंशान्मधुरमिदं मृदु विशदमिदमिति निददय तत्तदुपाहरेत् । हर्म्यतलस्थितायाश्च-
न्द्रिकासेवनार्थमासनम् । तत्र चानुकूलभिः कथाभिरनुवर्तत । अद्भसंलीनायाश्चन्द्रमसं
पश्यन्त्या नक्षत्रपङ्क्तिव्यक्तोत्करणमरुन्धतोध्रुवसप्तर्षिमण्डलदर्शनं च ॥' इति ॥

काचिन्माविर्नी शिक्षयति—

चपलहृदये किं स्वातन्त्र्यात्तथा गृहमागत-

श्ररणपतितः प्रेमाद्रार्द्रः प्रियः समुपेक्षितः ।

तदिदमधुना यावज्जीवं निरस्तमुखोदया

रुदितशरणा दुर्जानानां सहस्रं रुपां फलम् ॥ ९९ ॥

कार्यकार्यपर्यालोचनशून्यतया हे अव्यवस्थितहृदये, कुतो हेतोर्वल्लभोऽवर्धारितः ।
किं विशिष्टः । गृहमागतः । कथम् । तथा । कोऽर्थः । प्रसाद्य सगमांसाह्वया । पुनः कीदृशः ।
चरणप्रणतः । पुनरपि कथंमृतः । प्रेमाद्रार्द्रः । लक्षणयातिसरसकोमल इत्यर्थः । कस्मात्स-
मुपेक्षितः, स्वातन्त्र्यात् । मामंपृष्ट्वेत्यर्थः । तदिदानीं दुःखयजानां निजकुशां फलमनु-
भय । कीदृशी सती । रुदितशरणा । किं तत्फलमित्याह—निरस्तमुखोदया । कियन्त
फालम् । यावज्जीवम् । जीवोऽपि तत्र क्षणत्यायीति भावः । रुषामिति बहुवचनेन वारंवारं
त्वया कोपं कृत्वा सर्वं विनाशितमिति प्रतीयते । किं स्वातन्त्र्यादित्यत्र स्वातन्त्र्यमेव
त्वया कुतः कृतमिति किशोऽर्थः । अन्यथा स्वातन्त्र्यहेतुके मियममुपेक्षणे सिद्धे
किशब्दोऽधिकः स्यात् । परिहृतोऽलकारः । यदुक्तम्—'साभिप्रायैः सम्यग्भिषोर्णवस्तु
यद्विशेष्येन । इत्यादिभेदभिन्नं चतुर्विधः परिहरः स इति ॥' यथा—'उचिनपरिणाम-

रम्य स्वाटु सुगन्धि स्वय करे पतितम् । फलमुत्सृज्य तदानीं ताम्यसि गुग्धे गुग्धे-
दानीम् ॥'

अत्रान्तरे बहव प्रक्षेपरुश्लोका सन्ति । तत्र विचार—य कश्चित्स्वाश्लोकान्-
चयित्वा परकाव्ये प्रक्षिपति स तावत्र प्रसिद्धये । स्वनामलेखनाभावात् । तस्मादेव स
भाव्यते—यद्यस्मिन्सावैपार्यदे काव्ये मम श्लोका अर्हन्ति तदाह विशिष्ट कविरिति
प्रक्षेपरुकराशय । तेषु सन्तु यथा वितदृशनीरलहरीलेख्यस्वराणा (१) गायनाना-
श्लोकावप्रयोगेनातोचलास्यानुविधानशालिनि रक्षि निर्भरगीतलास्यमानमनसा प्रविष्टा-
नामातोचनराणा ततसुपिरघनावनद्धात्मनि वादिने मन्दमुन्द्रितनिनादे नायिकाना
नानाविधदृष्टिवृष्टिमिराप्यायितविदग्धचेतसा ललितहस्तकचारीचमत्कारेणाश्वितभ्रमि-
तनमितकुञ्चितस्तिमितक्षिप्तक्षुभितावयवाना कुचकलशनितम्बह्वरान्तरतरद्वितोद्व-
लितललितवलिभागाना कचिद्विषयधमिव कचिद्वरितस्वरितमिव कचिद्वीतभीतमिव
कचित्सुसुप्तमिव कचित्त्रिद्वितोत्रिद्वितमिव सान्द्रमुखरागमनोभवमनोज्ञ नृत्यन्तीनाम-
न्तरेऽदृष्टकास्तथानिर्वचनीयचमत्काराणाममरुश्लोकाना मध्ये छन्दोमात्रमेलनेन हा-
सोरपादकतया च प्रक्षेपरुश्लोका । ते यथा—

‘मन्द मुद्रितपासु परिपतञ्जानारिहञ्जामरु-
द्वेगव्यस्तकुटीरकाप्रनिपतच्छिद्रेषु लब्धान्तरा ।
कर्मव्यप्रमुटुम्बिनीकुचभरस्वेदच्छिद प्राट्टप
प्रारम्भ मदयन्ति कन्दलदलोत्तासा पयोविदव ॥’

अमी हञ्जानिला शिर्गातिमुत्पादयन्ति विदुषाम् ॥

‘इयमसौ तरलायतलोचना गुरुसमुन्नतर्षानपयोधरा ।
पृथुनितम्बभरालसगामिनी प्रियतमा मम जीवितहारिणी ॥’

जीवितहारिणी शान्तिनी ॥

‘सालत्तत्र शतदलाधिरान्तिरम्य रत्नौघधामनिर्गरुणनूपुर च ।
क्षिप्त शृश कुपितया मृगनेत्रया यत्सौभाग्यचिह्नमिव भूमि पद विरेजे ॥’

इय सा भद्रेदेशिना सर्वस्व सांभाग्यस्योपरिमञ्जरी (१) ॥

‘ध्रुवापस्माभिर्शीथे नवघनरसित विश्याद् पतन्त्या
शय्याया भूमिपृष्ठे करतलधृतया कुपितालीम्बनेन ।
मोतरुष्ट मुनफण्ट कस्मिन्कुचतटापातशीर्षाधुविन्दु
रमुत्ता रमुत्ता प्रियस्य रसलिनमृगवधो रुचते पान्थकध्या ॥’

वियोगममं निगूढं तु रमेधोपरर्षया त । तद्विपर्ययादिय मिथ्यामर्णनि गताया
यापिनो मांधारिणा (१) ॥

‘गीतो यत प्रभृति कामविपासितेन तस्या मयाधररम प्रगु प्रियाया ।

ठण्णा तत प्रभृति मे द्विगुणत्वमति लावण्यमस्ति बहु तत्र त्रिमत्र चित्रम् ॥’

नूनं शारुभरीखनिर्म्मर एष महानुभाव कवि ॥

नूयमिय श्लोकाभ्यां कुतार्त्तचञ्छा दसवीयाकरणप्रयिता । यदुक्तमुपाध्यायेन—‘सप-
र्षण कुतर्त्तणा छन्दोव्याकरणस्पृशाम् । उद्गीयते रस खण्डे पावनेनेव पारद’ ॥

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रूप रोपान्मया किं कृत

खेदोऽस्मामु न मेऽपराध्यति भवान्सर्वेऽपराधा मयि ।

तत्किं रोदिपि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुचते

नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुचते ॥ ५७ ॥

कश्चिमानिनोमनुनेतु सरोधयति—हे मुग्धे । नायिना वक्ति—हे नाथ । नायक—
विमुञ्च मानिनि रूपम् । नायिना—रोपान्मया किं कृतम् । अपि तु न त्रिमपि । को-
ऽभिप्राय—न ते त्रिचिद्विद्वदुक्तम् । न च तादृनादिङ् कृतम् । नापि तत्र गच्छ-
न्वारितोऽस्मि । स्वशरीरेण दुरवस्थामनुभवतो तिष्ठामि । नायक—रोपात्त्वया त्रिमपि
न कृतमित्येव न परमस्मासु खेद कृत । नायिका—खेदस्तस्योपपद्यते योऽपराधी भ-
वति । भवास्तु न मेऽपराध्यति । विपरितलक्षणया विधिरत् । सर्वेऽपराधा मयि । मया
यत्त्वमुपेक्षितस्तेनैवमुच्छृङ्खला जात । नायक—उत्तरभिप्रायमज्ञानप्रिय, तत्किं रोदिपि
गद्गदेन वचसा । नायिका—कस्याग्रतो रुचते । त्वमन्याततो न मे कष्ट जानासि ।
त्वां च विहाय ममान्या गतिर्नास्तीति भाव । नायक—पूर्ववत् । नन्वेतन्ममाग्रतो रु-
चते । नायिका—का तवास्मि । उदासीनो मयि साग्रतं भवानियर्थे । नायक—व-
हमा ह्य मे । नायिका—नास्मीत्यतो रुचते । कोऽर्थे—दयिता नास्मि यापिमवध
पुनरस्येव । प्रशोत्तरमलंकारः । न तु यथोक्ति । शब्दभेदमात्रात् । यत्किं
दर्शांतरमग्र प्रतीक्ये तद्गद्गदेव । वभासेद्गद्गद्गद्गद्—‘किं रोदि मां प्रति रुचा
ननु गौरहे किं गुण्यामि कां प्रति मरीच्यनुमानतोऽहम् । जानाम्यनस्त्वदनुमानत एव स
त्वमित्थं गिरा गिरिभुजः कुटिला जयन्ति ॥’ गुह्यतर-ग्रन्थया एव ह्यतरं देवमुच्यते
गद्गद्म् । अल्पुल्लङ्घितलङ्घित ईष्यति सति सुरभितमयेर्मा ॥’ धीगधीरा मध्या
नायिका । ‘न मेऽपराध्यति भवान्सर्वेऽपराधा मयि’ इत्यनन्त धैर्यम् । ‘सपत्न्यगदिता धैर्य
रदृष्टिगिरिस्थिता’ ॥

श्रिष्ट कण्ठे किमिति न मया मृदया प्राणनाथ-

श्रुम्बत्यस्मिन्वदनविनति किं टता किं न दृष्ट ।

नोक्तः कस्मादिति नववधूचेष्टितं चिन्तयन्ती

पश्चात्तापं वहति तरुणी प्रेम्णि जाति रसज्ञा ॥ ९८ ॥

यथा यथा मीगध्यमपगतं तथा तथा प्रियसंगमबाहुल्येनोपलब्धे प्रेम्णि आस्वादा-
मिज्ञा संवृत्ता सती इत्यममुना प्रकारेण तरुणी पश्चात्तापं विभर्ति । किं कुर्वती । इति
स्वमेव नववधूचेष्टितं चिन्तयन्ती । इति क्रिम् । मया मन्दभाग्यया किमिति न प्राणेश्वरः
कण्ठे आलिङ्गितः । तस्मिन्परिरब्धुमुद्यते मया भुजाभ्यां निजमुरः किं पिहितमित्यर्थः ।
अस्मिन्शुम्भति सति वदनविनतिः किमिति मया कृता । प्रतिचुम्बनं किमिति नारब्धमि-
त्यर्थः । किमिति न दृष्टः । सततं नीरङ्गीलम्बनव्यप्रया सम्यक्कदाचिदपि स्फारीकृतलो-
चनया नावलोकित इत्यर्थः । नोक्तः कस्मात् । तस्मिन्सविलासमालम्बित् सति प्रत्यु-
त्तं किं न दत्तम् । अवनतवदनया स्थितमेवेत्यर्थः । तारुण्ये संगमसुखमनुभवन्ती मी-
गध्येन तदाहं वञ्चितेति चिन्तयतीति भावः ॥

काचिदपमानितानुनया पश्चात्तापयुक्ता यदि त्वं तेन विना स्थातुं न शक्नोषि तत्कि-
मिति मानं करोषीति सख्या निर्भर्त्सता तां प्रत्याह—

श्रुत्वा नामापि यस्य स्फुटघनपुलकं जायतेऽङ्गं समन्ता-

दृष्ट्वा यस्याननेन्दुं भवति वपुरिदं चन्द्रकान्तानुकारि ।

तस्मिन्नागत्य कण्ठग्रहणिकटपदस्थायिनि प्राणनाथे

भग्ना मानस्य चिन्ता भवति मयि पुनर्ब्रजमय्यां कदाचित् ॥ ९९ ॥

नाहं सर्वदेव मानं करोमि क्लिप्तव्यन्तकठिनायां मयि निन्द्या मानचिन्ता कदाचिदु-
त्पद्यते । क्व सति । तस्मिन्प्राणेश्वरे प्रसादनतात्पर्येणागत्य कपोलचुम्बनप्रत्यासन्नस्थानस्था-
यिन्यपि । कोऽर्थः । यस्मिन्नवमरे चुम्बनं युज्यते तस्मिन्नाहं मानं करोमि । तस्मिन्प्रा-
णेश्वरे कीदृशे । यस्य नामाप्यारुण्यं व्यक्तसान्द्ररोमाश्च ममाङ्गं सर्वतो जायते । यस्य व-
चचन्द्रमसमप्रलोकयेदं वपुर्द्विभ्रस्वेदपिन्दुजालतया चन्द्रकान्तमणिसदृशं भवति । द-
पिनमुखं दृष्ट्वा स्वियामीति पर्यवसितत्वाद्विन्नकर्तृकता नाशङ्कनीया । अयमपि श्लोकः
प्रक्षेपक इति संभाव्यते । परं निददौ नास्ति । एवविधा अन्येऽप्यन्तरान्तरा द्विधाः
सन्ति । तेऽप्यविदद्वा इति व्याख्यास्यन्ते ॥

लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले

धके कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।

दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनामिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो

लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्ति गताः ॥ १० ॥

१. नारादी मुणाच्छादनवध्रम्. २. 'यन्मुन्तात्' इति श्रृङ्गारदीपिका. ३. 'मम'
इति श्रृङ्गारदीपिका. ४. 'कथयत्' इति श्रृङ्गारदीपिका.

ईर्ष्याविकारसवरणार्थमाप्राणच्छद्यना मुखप्रत्यासनीकृतस्य लीलातामरसस्योदरे कु-
रङ्गलोचनायाः श्वासा नि स्रव्य निःसृत्य प्रोढापमानजन्मनाभिषेद्वेणान्तनिरुद्धतया समाप्ति-
गता । किं कृत्वा । अन्याङ्गनाया मण्डनं तदिदं प्रेयसः सक्रान्तमत एव कोपविधायि
प्रभाते चिर दृष्ट्वा । इदं किम् । ललाटपट्टमभितस्तत्प्रसादनपादपतनानुमापक लाक्षा-
लक्ष्म । तदालिङ्गनशसिनी केयूरमुद्रा कण्ठे । तत्रोचनचुम्बनसूचनी वक्षे कज्जलमा-
लिमा । अपरथ तस्कृतचुम्बनपिशुनी नयनयोस्तामूलरागः । अहेतुरलकारः । यदुक्तम्—
'श्लवति विकारहेतो सत्यपि नैत्रोपगच्छति विकारम् । यस्मिन्नर्थः स्थैर्यान्मन्तव्योऽसा-
वेहेतुरिति ॥' 'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते स्खण्डितेर्ष्या कपागिता' इत्यनेन खण्डिता नायिका ।
शृथो नायकः । यच्चैदं लीलातामरस तदवदय विरहसतापप्रतिविधानोपनतसखीजनोपनी-
तशीतोपचारीयम् ।

काचित्प्राणपरित्यागकृताध्यवसाया देशान्तरं प्रस्थितं प्रियं प्रत्याह—

लौलैर्लोचनवारिभिः सशपथैः पादप्रणामैः प्रियै-

रैन्यास्ता विनिवारयन्ति कृपणाः प्राणेश्वरं प्रस्थितम् ।

पुण्याहं ब्रज मङ्गलं मुदिर्वसः प्रातः प्रयातस्य ते

यत्स्नेहोचितमीहितं प्रियं मया तन्निर्गतः श्रोप्यसि ॥ ६१ ॥

अन्यास्ताः प्राणलोभेन कृपणा स्त्रियः न त्वहम् । याः प्रस्थितं प्राणेश्वरं निवार-
यन्ति । कः । झलज्जलायमानेर्षापाम्मुभिः । न केवलं तैः । किं तु यदि त्व यास्यामि
तदा तेऽमुङ्गस्य शपथ इति सशपथेश्वरणप्रणामैः । किं विशिष्टं । अनुरागव्यङ्गकृत्वा-
त्प्रियं । अहं पुनरेव वक्ष्मि—हे प्रिय, पुण्याहं कल्याण मुदिनं ते तस्माद्यदृच्छया
गच्छ । यद्य तव प्रीतिरस्य स्नेहोचितं मया किञ्चिदीप्सितमस्ति तन्निश्चयेन गतः सन्न-
स्मादपि पथिकादाकर्णयिष्यति । अथ च यद्यहमिदानीमेव प्राणान्मुञ्चामि तदा तवाम-
ङ्गलं स्यात् । अत एव पुण्याहमित्यादि । पराभवोऽलमारः । आशीर्वचनाक्षेपथ ।
यथा—'गच्छ गच्छसि चैरक्रान्तं पन्थानः सन्तु ते शिवा । ममापि जन्म तत्रैव भू-
याद्यत्र गतो भवान् ॥ इत्याशीर्वचनाक्षेपो यदाशीर्वादवर्त्मना । स्वायस्या सूचयन्त्येव
कान्तयाना निपिष्यते' ॥

काचिन्निरजसख्याः स्वरं स्थापितप्रतिष्ठासु मर्त्यायाः स्वरूपं सिद्धममोहितत्वेनान्या-
माममं कथयति—

लम्बा नांशुकपल्लवे भुनक्तता न द्वारदेशोऽर्पिता

नो वा पादयुगे स्वेयं निपतितं तिष्ठेति नोक्तं वनः ।

१. 'वान्तः' इति श्वाहारदीपिका. २. 'अर्थः' इति श्वाहारदीपिका. ३. 'धन्याहं'
इति श्वाहारदीपिका. ४. 'मुदिनम्' इति श्वाहारदीपिका. ५. 'प्रियतम त्व निर्गतः' इति
श्वाहारदीपिका. ६. 'प्रस्थित' इति श्वाहारदीपिका. ७. 'सुदः' इति श्वाहारदीपिका.

काले केवलमम्बुदालिमलिने गन्तुं प्रवृत्तः शठ-

स्तन्व्या वाप्पजलौघकल्पितनदीपूरेण रुद्धः प्रियः ॥ ६२ ॥

सा वस्त्राचले प्रियस्य न लग्ना । तथा द्वारदेशेर्गलमद्भुजलता न न्यस्ता । नापि चरणपुमले लुठितम् । तिष्ठेति वचनमपि नोक्तम् । कथं ताँहि निवारित इत्याह—काल इत्यादि । यस्मिन्देशान्तरादागत्य मिथुनानि मिलन्ति तस्मिन्मेघमालामलीमसे समये निर्दयः साहसिको गन्तुं प्रवृत्तः सन्कृशाद्गथा केवलमधु-रुद्धोलकल्पितनदीपूरेण वड्भो निषिद्धः । अत्राधुनदीपूरेणेति वाचयेन रूपकेण मेघकार्यमधुभिरेव कृतमित्यनेन मेघाक्षे-पेण परिपुष्टो विप्रलम्भः । औपम्यभेदः । पूर्वोक्तकारोऽप्यत्र प्रतीयते । यथा—‘काले जलदकुलाकुलदशदिशि पूर्वं वियोगिनीवदनम् । गलदविरलसलिलभर पश्चादुपजायते गगनम्’ ॥

काचित्परपुरुषानुरागिणी वस्याश्चिञ्जरकुलटायाः पुरतः प्रतीकारप्रत्याशया स्वदुःख निवेदयति—

आस्तां विश्वसनं सखीसु विदिताभिप्रायसारे जने

‘तत्राप्यर्पयितुं’ दृशं सुरचितां शक्नोमि न व्रीडया ।

लोकोऽप्येष परोपहासचतुरः सूक्ष्मेद्भित्तोऽप्यलं

मातः कं शरणं ब्रजामि हृदये जीर्णोऽनुरागानलः ॥ ६३ ॥

हे मातः, कं शरणं ब्रजामि । अपि तु न क्वमपि । तस्माद्दृढय एव केवल सत्तापहेतु-स्वेनानुराग एवानलो जरा प्राप्तः । तत्फलं किमपि नासादितमित्यर्थः । कथमित्याह— आस्तामित्यादि । प्रियं जन प्रति प्रेषणदानयनादिकार्यसाधके सर्वाजने विश्वसन तावदास्ताम् । ताः वस्याप्यग्रे स्फुटित्वा कथयेयुरित्यर्थः । ताँहि स्वयं दूतीविरसितं कि-मिति नारभ्यते इत्याह— इयं मायि सर्वात्मनानुरक्तेति विदितोऽभिप्रायसारो येन त-स्मिञ्जने दृष्टिमप्यारोपयितुं लज्जया न शक्नोमि । का कथा गमनानयनादिकार्यस्य । ताँहि लज्जां परित्यज्य तदवलोकरासास्वादेनैव किमिति कालो नातिग्राह्य इत्याह— एष स्वगृहमघारी लोकोऽमुस्यमुनेन सह वर्तते इत्यादि परोपहासकुशलोऽप्यतिशयेन सूक्ष्मेद्भित्तोऽपि । अर्पयितुं समुशये । सूक्ष्मेद्भित्तोऽपि यदि मनसि धृत्वा तिष्ठति तदा कं शङ्कते । भ्रमां परोपहासचतुरोऽप्यति तात्पर्यम् । अगस्तमुच्योऽलंकारः । यथा राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य—‘दुर्लभजनापुराभो लज्जा मर्दं परप्यसो अप्या । पिभमहि विगमं पैमं मरण मग्नं नवर एवम् ॥’

१. ‘मन्दिता’ इति गृहद्वारदीपिका. २. ‘दुर्लभजनानुरागो लज्जा मुर्वी परपदा आमा । प्रिदनाति विगमं प्रेम मरणं शरणं केवमेवम् ॥’ इति चट्टाया.

त्वमस्माकमप्रे परं मानस्य वार्तामिव करोषि तस्मिन्निधौ पुनरन्यैव सपयस इति स-
खीभिः काचिदुपालब्धा स्वदोषं परिहरति—

न जाने संमुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।

सर्वाण्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतां किमु कर्णताम् ॥ ६४ ॥

अहं किं करोमि समस्तान्येव ममाहानि लोचनता गच्छन्ति श्रयणतामथवेति न
जाने । क्व सति । प्रिये समुखायाते सति । न पर तथा, अभिमतालाप जल्पति च । त-
मभिमुख्यमागच्छन्तमुत्कृष्टया पश्यन्त्यास्तल्पेसालालापानारुण्यन्त्याथ ममेन्द्रियान्त-
राणि स्वव्यापार परिहरन्तीति तात्पर्यम् । अहशब्दोऽत्रेन्द्रियार्थः । अन्तरङ्गमिन्यनापि
दृष्टत्वात् । उत्तरसशययथास्तन्यान्यलंकारा । ललित नाम सार्त्तिको नायकगुणः । य-
दुक्तम्—‘शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्थैर्यतेजसो । ललितौदार्यभिर्यथै सत्त्वजाः
पाँदया गुणाः ॥’ यथा—‘लावण्यमन्मयविलासत्रिभूम्भितेन स्वाभाविकेन सुसुमारम-
नोदरेण । किं वा ममैव सखि योऽपि ममोपदेशे तस्थैव किं न विषम विदधीत ता-
पम् ॥’ भावप्रगल्भा नायिका ॥

अनल्पचिन्ताभरमोहनिश्चला विलोम्यमानैव करोति साध्वसम् ।

स्वभावशोभानतिमात्रभूषणा तनुस्तवेयं वत किं नु सुन्दरि ॥ ६५ ॥

इति प्रिये पृच्छति मानविह्वला कथंचिदन्तर्धृतचाप्पगद्रदम् ।

न किंचिदित्येव जगाद यद्बधूः कियन्न तेनैव तयास्य वर्णितम् ॥ ६६ ॥

(युग्मम्)

अन्तर्निहृद्वाप्पगद्रद यथा भवत्येव यधूर्न किंचिदेवोत्तर यदगोचत्तेनैव तयास्य प्रि-
यस्य कियन्न स्वदुःख वर्णितम् । अपि तु मय् । किर्विशिष्टा सती जगाद, बहुदिवसोप-
धितेन मानेन विह्वला । क्व सति । सापराधे इयिते इति पर्यनुष्ठाने सति । इति किम् ।
इय दुर्बला शरीरलता गुरुतरचिन्तायां दुर्बलत्वेन यद्वैचित्य तेन निश्चय निरोक्ष्यमा-
णैव सती किमिति मयमुत्पादयति । कारयेन निश्चेष्टतया चामहत्चिन्ता प्रणिददातो-
त्यर्थः । निरोपेण दृश्यमानैव साध्यस करोति दूरत्पुनराहृत्त्रविषमार्देन पूर्ववत्स्वस्वरा-
म्यैव प्रतिभासते । यत आभरणनिरादरतया स्वभावसामान्यतया । तथा च प्राग्गारे(१)-
णानतिस्तन्मात्र भूषण यस्याः सा तथा । ‘अहानामतितानत्र वु च इद’ इत्यादिशोभन-
दत्रापि सविधानम् ॥

काचिद्वृत्ती प्रणयापमानित नायक सशोधयति—

विरहविषमः कामो वामस्तनूकुरुने तनुं

दिवसगणनादैक्षश्रायं व्यपेतवृणो यमः ।

१. 'कामं तनु कुरुने' इति श्द्वारदीपिका. २. 'दक्षः स्थैर' इति श्द्वारदीपिका.

त्वमपि वशगो मानव्याधेर्विचिन्तय नाथ हे

किसलयमृदुर्जीविदेवं कथं प्रमदाजनः ॥ ६७ ॥

हे नाथ, विषमोर्गुणवयोस्तनुं दुर्बलां करोति । किंविशिष्टः । प्रतिकूलः । कीदृशः सन्प्रतिकूलः । विरहे विषमः । सभोगे पुनरनुकूल एवेत्यर्थः । शरीरकाश्रयोपन्यासेनैव प्रतिदिनोत्पद्यमानक्षीणतया कतिपयदिवसैः सभोगयोग्यतैव युवयोरस्तमेध्यतीत्यर्थः । अयमिति प्रत्यक्षनिर्देशेन पुर इव वर्तमानो निरनुक्रोशोऽन्तःकश्च दिवसगणनादक्षः एवं-विधानपि दिवसांश्चिखयति । सभोगे विप्रलम्भे चायु क्षयस्तावदस्त्येव । तस्माद्विप्रलम्भे मृत्युर्वरमुतस्वित्समोग इति यमशब्दस्योपयोगः । देहदौर्बल्येन सभोगपरिहारेण च मान एव व्याधिस्तस्य त्वमपि वशगः । अथ यावन्मयैवं ज्ञातमासीद्यत्सव मानव्याधेर्वशमेत्य-पिशब्दार्थः । तस्माद्विचिन्तय, एवमुत्पातपरम्परया प्रमदाजनं कथं जीवति । प्रस्तुते एरुस्यामपि प्रमदाया प्रमदाजन इति जात्यपेक्षया लोकोक्तिः । अथवा प्रकृत्यो मरौ रिरसाद्यक्षणे मानमथो विकारो यस्याः सा प्रमदा । सैव विधेयत्वेन जनः । अथवा नायकस्थानेकनायिकास्पृहणीयत्वेन प्रमदासमूह एवास्तु । किंविशिष्टः । किसलयमृदुः । सिद्धदुरवस्था सोढुमक्षम इत्यर्थः । अथ च किसलयक्रीमल प्रमदाजनमालिङ्ग्य किमिति चरितार्थो न भवतीति । अमलमुचयोऽलकारः ॥

कश्चित्प्रियामानोपशान्तिं कस्यचिद्विषमसम्भसभावितस्याग्रे कथयति—

पादासक्ते सुचिरमिह ते वामता कैव मुग्धे

मन्दारम्भे प्रणयिनि जने कोऽपराधोपरोधः ।

इत्थं तस्याः पैरिजनकथाकोमले कोपवेगे

वाप्पोद्देदैस्तदनु सहसा न स्थितं न प्रवृत्तम् ॥ ६८ ॥

तस्यास्तदनन्तरं त्वरितमेव वाप्पोत्पीडितं त्विलम्बितं न च स्पष्टम् । क्व संति । कोप-वेगे संति । किं विशिष्टे । सतीप्रायपरिजनस्येत्य संरोधकथया शिथिले न तु दृढे । को-पवेगस्य कोमलतयाधुभिर्न स्थितम् । कोपसत्तया च न प्रवृत्तम् । स्तम्भितरेव जात-मित्यर्थः । इत्य कथमित्याह—हे अचेतने, इह प्रणयिनि जने सुचिरं चरणलम्भे कैव तव वामता । प्राणितुल्यं न गुञ्जयत इत्यर्थः । अथ च येन स्वेदरोमाश्चप्रभृतयो भवन्ति त-स्मिन्नापि दयितशरीरस्पर्शे तव कठिनायाधेतमि मानस्तिष्ठतीति भावः । ननु सापरा-धोऽय वामतां कथं त्यजामतीत्याह—अस्मिन्मन्दारम्भे । कोऽर्थः—दोषोद्घोषणे कृतेऽपि निरुत्साहया न प्रमुग्धे यथाकथञ्चित्प्रसादमेवावाहृति संति । तस्मादपराधस्य क्व उपरोधः ।

१. 'नैव शान्ते' इति २२शार्दीयिका. २. 'कोपने कोऽपराधः' इति २२शार्दीयिका.

३. 'परिजननिगम कोपवेगे प्रशान्ते' इति २२शार्दीयिका.

प्रणयित्रनस्यैवोपरोधोऽस्त्विति भावः । त्रितीयोऽलंकारः । यदुक्तम्—‘यस्मिन्द्वयादीनां परस्परं सर्वथा विरुद्धानाम् । एकत्रावस्थानं समकालं भवति न विरोधः’ ॥

वाचिन्मनस्विनी दयितनुरालम्बने—

तथाभूदस्माकं प्रथममविमक्ता तनुरियं

ततो न त्वं प्रेयानहमपि हताशा प्रियतमा ।

इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं

मैयाप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥ ६९ ॥

आदी तावादेयमस्माकं तनुस्तथानिर्वचनीयेन प्रकारेणाविमक्ता जाता । संयोगाभावः कदाचिदपि नासीदित्यर्थः । अत एवैक्यवनिपादकस्तनुगिर्यामिति प्रयोगः, न तु तनू इमे इति । आवयोरिति वाच्ये प्रणयवहुमानादस्नाकमिति । तदनन्तरं न त्वं प्रेयान् अहमपि हताशा न प्रियतमेति ज्ञानमविनायेऽपि भेदमाचष्टे । तदनिश्चानो तादात्म्येन श्री-पुरुषभेदेऽपि निरुक्त इत्यर्थः । इदानीं गत्वानिव त्वमस्नाकं पतिः वयमप्यदिताङ्गितया परिणीता इति यावज्जीव भर्तव्या इति कलत्रम् । न तु प्रेमगन्धोऽपि । तदेतस्मादपि किमन्यम् । केवलं त्वायि पराङ्मुखे येन गजोन्मूलितकोमलनृगालनालान्वायेन विशुष्कालेन तेषां वज्रक्रेगानां प्राणानामिदं नाथकलत्रव्यवस्थास्य फलमान्नादितम् । अथ च कारणानुरूप कार्यमिति कर्करानां फलमपि कर्करभेदेत्यर्थः ।

मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमैस्त्रिलः कालः किमारम्यते

मानं धत्स्व धृतिं वधान् ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयासि ।

सैख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना

नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥ ७० ॥

काचिदमुना प्रकारेण सख्या प्रतिबोधिता सर्वा प्रतिवचनमाह—नीचैः शंस । यस्मात्स्वयुर्ध्वदृष्टान्त्या मम हृदये हतास्यदः प्राणेश्वरः श्रोष्यति । तत्रोपरि हृदो भविष्यतीति भावः । अथ च प्राणनायोऽयं यस्य हस्ते त जगतीति(?) यग्रहमेव सह विप्रतिपद्ये तदा मे प्राणान्द्रुहीत्वा निष्ठतीति । अत एव भीतानना । संतुचिन्तनेन मान-भिवानन यस्याः सा तथा । इयं च मुग्धा तदेकताने हृदि प्राणेश्वरं माझादेव स्थितं मन्यते । एव कथं प्रतिबोधितेराह—हे मुग्धे, बाण्यदुर्लभितैरेव सर्वैः कालोऽनिवा-हितुं कस्मादागम्यते त्वम् । केवलं मुग्धेत्याशङ्कनीया भविष्यति । तस्मादोर्ध्वाकारणं विनापि मानं धारय । माने धृते कथमवस्थातुं प्रभविष्यामीत्याह—धृतिमवस्थापय । न-

१. ‘पुरा’ इति श्दहारदीपिका. २. ‘भविष्यति(भि)न्ना’ इति श्दहारदीपिका. ३. ‘ततोऽनु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः’ इति श्दहारदीपिका. ४. ‘हानानां’ इति श्दहारदीपिका. ५. ‘अस्त्रिष्ठ कालं’ इति श्दहारदीपिका. ६. ‘सख्येदं’ इति श्दहारदीपिका.

न्वय विना कारणः स्यात् न शनोमि तेन सह याव्याकारेण(?) भृति बभ्रामोत्याह—प्रे-
यसि विषये प्राञ्जलता परित्यज । मोहायितं नाम नाभ्यालकारः । 'मोहायितुं तु तद्वा-
वभावनेष्टकथादिषु' । यथा पद्मगुप्तस्य—'चित्रवर्तिन्यपि वृषे तत्त्वावेशेन चेतमि । त्रा-
दार्धवलिन चक्रे मुखेन्दुमवशैव सा' ॥

एष प्रक्षेपकश्लोकोऽपि व्याख्यायते । काचिन्नरदभिसारिका नवनिष्पन्नस्वैरिणीं प्राह—

क प्रस्थितासि करभोरु धने निशीथे

प्राणाधिको वसति यत्र जैनः प्रियो मे । .

एकाकिनी वैत कथं न विभेषि बाले

नन्वस्ति पुद्गितशरो मदनः सहायः ॥ ७१ ॥

मणिन्धरनिष्ठोरन्तर करभः । तदाकारावूरु यस्यास्तस्माः । यथापूर्वं पीवरता
ऊर्वोर्गौरवेण कथं गन्तु शक्यसीत्याशयेन सरोधन हे करभोरु, निर्भरेऽर्धगात्रे क चलि-
तासि । यथा मरणाध्यवसिता यदृच्छया मनोगतमाचष्टे तथा मन्मथोन्मत्ततया दुष्करा-
भिसारप्रवृत्ता सती उत्तरमाह—जीविनादप्यधिको यत्र स्थाने मम वध्नो वसति । किं
भूतः । जनो विधेयः । इत्युभयानुरागः । पूर्वा पुनः पृच्छति—हे बाले, असहाया केन
प्रशरणेन न विभेषि । वतशब्दः खेदार्यो बालाशब्दवत् । सोऽप्युत्तरं स्वैरिष्युत्तरं ब्रूते—
ननु विद्यते सन्नितसायनो मदनः सहायः । शरप्रहारोन्मुखमन्मथहेतुजोऽयमारम्भ इ-
त्यर्थः । सहायो हि गन्तव्य स्थानं प्रापयति । ननु सहायो य सहायिनमनुगच्छति न
तु तमेव प्रहर्तुं शरं पुद्गतिं तन्मथमत्र मदन सहायः । मत्स्यम् । ईदृशमेवात्र साहाय्य
यत्पुद्गितशरमजितमेव सहायो गन्तव्य स्थानं प्राप्यते । यथा ह्यन्यमानस्वार्थस्यैव दर्श-
नेन्द्रियस्य तमसि नीलिमोपलम्भः । अथवा नन्वस्ति पुद्गितशरो मदनः सहाय इति सो-
ऽप्युत्तरम् । अहं किं करोमि यद्यद्विषमशरं कारयति तदेव करोमि । यथा विपरीतलक्ष-
णायाम् 'उपहृतं षट् तत्र हिमुच्यते सुजनना प्रथिता भयता परम् । सिद्धदोदृशमेव
सदा समे सुखिनमास्व ततः शरदा शतम् ॥' प्रश्नोत्तामलेकारः ॥

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशद्ददष्टाधरः

केश्रित्केसरदूपितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।

मुग्धा कुम्भलिताननेन्दु ददती वार्युं स्थितां तत्र सा

भ्रान्त्या भूर्ततर्यापना नतिमृते तेनोनिशं चुम्बिता ॥ ७२ ॥

कौशुल्यामुनेऽन्याहनास्वच्छन्ददशैष्टे नापिण्या प्रादानामरमेन ततोदनः मते-

१. 'प्राणेशरः शरं श्वादादापिना. २. 'मनः प्रिय' इति श्वादादापिना. ३. 'यद'
इति श्वादादापिना. ४. 'भेदान्' इति श्वादादापिना. ५. 'वान्ता कुम्भलिताननेन' इति
श्वादादापिना. ६. 'तदा' इति श्वादादापिना. ७. 'तेनामरम्' इति श्वादादापिना.

चने मुद्रयित्वा स्थितः । किं विशिष्ट इव । किं त्वेन कुशलाय किञ्चलकूपितदृष्टिरिव । अथ
 सा भुग्धा नाथमधरक्षतप्रकाशापवर्धामभिनयं करोति किं तु मत्प्रहारदूषितदृष्टित्वेन
 व्यथित एवेति यां भ्रान्तिस्तया । अथवामिनयं जानाति परं प्रेम्णः कुटिलस्वरूपत्वा-
 क्षुण्ठनार्थं या धूर्तता तथा मुकुलिताननमृगाङ्कं यथा भवत्येवं वदनमारुतं निश्चला सती
 तस्य लोचनयोर्ददती तेन प्रणामोपायं विनैव सिद्धसमीहितेन वारवारं चुम्बिता । भ्रा-
 न्तिपक्षे प्रियतमस्यापराधप्रहृष्टं ता उद्गृत एवास्ताम्, प्रयुक्त प्रहरणोक्तपद्मजकिञ्चलक-
 लकूपितदृष्टिरिति स्वयमपराधीनी जाता । अतः कुब्जलिताननेत्यनेनानुप्यथमुत्तमारु-
 तविनरणप्रयत्नः । अन्यथा चुम्बनार्थमभियुक्ता कोपेन पराद्दुस्वी भवति । मीगध्यमप्यत-
 स्मिस्तदिति प्रत्यय एव । न तु वयोमीगध्यम् । धूर्ततयेत्यनुपपन्नत्वात् । धूर्ततापेक्षया च
 स्थितेत्यत्र प्रियप्रन्यासत्तिजनितेन त(ह)र्षातिरेकेणापराधविम्वरणं हेतुः । अत एव प्रण-
 ल्युपायं विनैव तेन चुम्बिता । अत्र केचिद्वायुपदेन जुगुप्साक्षौलमिति दोषमाचक्षते ।
 तथादि कीरदेशे कुब्जलिताननेन्दुपदमनिधात्रापि कमलपरिमलोलोद्गारिणो मुखमारुतस्य
 प्रतीतिर्न भवति भवति चाक्षौलप्रतीतिस्तदा वाग्देवनादेश इति व्यवमितव्य एवासा ।
 किं तु हृदि कमयीवरलब्धप्रमार्दी काव्यप्रकाशकारा प्रायेण दोषदृष्टी येन वंविधेष्वपि पर-
 मायेंसद्दधानन्दमन्त्रे(प्रदे)षु सारसरुमिन्दमेषु दोषमेव साक्षादुच्यताम् । उक्तं च भट्ट-
 वातिके—'न चाप्यतीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः । दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां
 प्रकाशने ॥' इति ॥

काचित्मन्त्री कोपनिर्धुतमन्त्रिकाया नायिकायाः पश्चात्तापमपरस्याः प्रतिपादयति—

स्फुटतु हृदयं कामः कामं करोतु तनुं तनुं

न सखि चपलप्रेम्णा कार्यं पुनर्दयितेन मे ।

इति सरभसं मानावेशाद्दुदीर्यं वचस्तया

रमणपदवी सारङ्गाक्ष्या निरन्तरमोक्षिता ॥ ७३ ॥

तथा सुरल्लोचनया गतवनो रमणस्य पदवी निरन्तर निर्वाणिता । किं कृत्वा । इ-
 न्यमुना प्रकारेणापर्यालोचिनाध्यवसितत्वेन सरभस यथा भवत्येवं मानावेशवशाद्दचनमु-
 चार्यं । इति कथम् । हे सखि, मततचिन्ताप्राग्भारेण हृदयं मे विदीर्यताम् । स्वेच्छया
 मन्मथस्तनुं दुर्बलां करोतु । क्षणिकप्रेम्णा श्रियेण न किञ्चिन्प्रयोजनम् । धृत्यात्मुष्यं
 व्यभिचारिभात्रा ॥

काचित्कान्तकान्तवृत्तान्तं मरुयाः कथयानि—

गौडाश्लेषविशीर्णचन्दनरजःपुञ्जप्रकर्षादियं

शय्या संप्रति कोमलाङ्गि परुपेत्यारोप्य मां वक्षसि ।

१. 'कोपाटोपात्' इति श्द्वारदीपिका. २. 'मशद्रिन' इति श्द्वारदीपिका. ३. 'व-
 र्णाश्लेष' इति श्द्वारदीपिका.

गाढौष्ठग्रहपूर्वमाकुलतया पादाग्रसंदंशके-

नाकृप्याम्बरमात्मनो यदुचितं धूर्तेन तत्प्रस्तुतम् ॥ ७४ ॥

तेन धूर्तेन स्वच्छन्दमधरपीडनपूर्वकमनङ्गपर्याकुलतया चरणाप्रस्थाङ्गुलियन्त्रेण म-
जितम्बसिचये मोचयित्वा तत्कालयोग्यमात्मनो यत्समीहितं तत्प्रव्रान्तम् । अत्र ननि-
वेशवशेन पुर्यायितम् । तथा आत्मनो यदुचितं न तु मम । तेनाप्राम्यत्व लजा च ।
किं कृत्वा । इति हृदये मामारोप्य । इति किम् । हे सुदुमाराहि, इदानीमिदं तल्प कर्क-
शम् । कस्मात् । निर्भरमालिङ्गनोद्धतितचन्दनरज पुञ्जप्रसजनात् । इयं च नायिका प्री-
दस्तेन मनस्विनी पूर्वमासीत् । अन्यथा मात्स्वरुस्वेदेन चन्दनरजौ नोपपद्यते ॥

कथमपि कृतप्रत्याख्याने प्रिये स्खलितोत्तरे

विरहकृशया कृत्वा व्याजे प्रकल्पितमश्रुतम् ।

अमहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादसंभ्रमं

विगलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वमितं पुनः ॥ ७५ ॥

सापगाथे प्रिये कथमपि प्रणामशय्यादिभिः कृतनिराकरणे मति । अथ तस्मिन् गोत्र-
स्खलितनावरे सुषुप्तदिग्गमनात्मनि विरहदुःखे लतया यथार्थचित्तसंगमलांघ्येन सप्रतिपि-
रमया परिजनव्यापारादिषु व्याज विधायाधुन नाटितम् । अथ चामहानवरस्यारण-
जन्याङ्गनातामप्राप्तिं मेव प्रमादस्तेन पर्यारुहयथा भययेषु घाण्णानिदृष्टया शून्ये वे-
दर्मानि पुनः समुच्छ्वमितम् । निवृत्ते यदिने यदि प्राणी हरितहेतुभूता दुःखस्यामनुस्मरति
तदोत्तरम्वितद्वयं युनरुच्छ्वमिति । मगमलोभेन मेव नायिका पराश्रयस्खलनं महते न
तु मखी । तस्मात्तत्र विगलितं यथेनद्रोप्रसन्नममहनसगीरते प्रमादात्प्रतिभवंति
तदाहमपि लयां कथं जीवामि । अनिषट्मानमंभारात्तथा समभ्रममिति विशेषणम् ॥

आर्दाष्टप्रमगात्प्रियस्य पदवीमुद्धीक्ष्य निर्विण्णया

विच्छिन्नेषु पणिप्यहःपरिणती ध्वान्ते समुत्सर्पति ।

द्वर्त्तकं मञ्जुना गृहं प्रति पदं पान्थस्त्रियास्मिन्क्षणे

मा भूदागत इत्यमन्दवन्तिस्रीयं पुनर्वीक्षितम् ॥ ७६ ॥

स्मिन्नेवान्तरे कदाचिदागतो मा भूदिति प्रत्याशया औत्सुक्याद्वेगविवर्तितरुधा यथा
मन्वयेवं पुनः पृष्ठतो विलोकितमिति तदेतानेन प्रीतिप्रकर्षः । पथिध्वति बहुवचनेन
सर्वमार्गेषु प्रियस्यागमनपदवी निर्वाणितेत्यर्थः । पान्थस्त्रियेत्येकवचनेन विरहहृद्रोगभेषजा-
त्मकप्रबोधनवाक्यप्रस्तावनादिभिराश्वासदायिनी वयस्यापि तस्या नास्तीति भावः । त-
देव प्रवासात्मको विप्रलम्भोऽप्येव करुणप्राय एवेति मर्मणि स्पृशति । परमप्रेतनश्लोक-
स्याचिन्त्येन रसिकाः सजीवन्ति । 'दूरदेशान्तरस्थे तु कार्यतः प्रोषिते प्रिये' इति प्रोषि-
तमर्तिका नायिका ॥

आयाते दायिते मनोरथशतैर्नीत्वा कथंचिद्दिनं

वैदग्ध्यापगमाज्जडे परिभने दीर्घा कथां कुर्वति ।

दष्टास्मीत्यभिधाय सत्वरपदं व्याधूय चीनांशुकं

तन्वङ्गचा रतिकातरेण मनसा नीतः प्रदीपः शमम् ॥ ७७ ॥

कृशाह्वया रत्यर्थे कातरेण मनसा विशिष्टया प्रदीपो विध्यापितः(निर्वापितः) ।
किं कृत्वा । द्रुतपद प्रदीपसमीपमेत्य चीनदेशोद्भव वज्र विज्ञेयैणास्फाल्य । एतदेव किं
कृत्वा । इति मिथ्याभिधाय । इति किम् । दष्टास्मीति । श्लिष्टिकादिना हि दष्टो विश्ल-
वस्त्राखलचरणविन्यासप्रक्रियोद्धान्तो दीपविध्यापनभाण्डपातनादिकमवश्यं करोति ।
क सति । दायिते मनोरथशतैरायाते सति । पुनरपि किं कृत्वा दीपः शमितः । उभयत्र सं-
बन्धान्मनोरथशतैरेवमेवमुपालम्भपरिरम्भस्मृनादिक, करिष्यामिति स्वरूपैर्महता कष्टेन
दिनमातवाह्य । ननु व्याजेन दीपमुपशमय्य किमिति रतिमाकाङ्क्षतीत्याह—वैदग्धये-
त्यादि । इदानीं कीदृशोऽवसरः । कीदृशमजन्याना चेतः । किमस्माभिः कर्तव्यमित्या-
दिवैदग्ध्याभावान्मूर्खं परिजने गृहदेशान्तररुधा दीर्घां कुर्वति । इयं च कथा संभोगान्त-
रायत्वाद्विद्विष्टा । यदुक्तम्—'या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च स्वैरविसर्षिणी । परहिंसा-
त्मिका या च न तामवगिरैर्दुषः ॥ नात्यन्तं सस्मृतेनेव नात्यन्तं देशमापया ॥ कथां
गोष्ठीषु वयसल्लोके बहुमतो भवेत् ॥ लोकचित्तानुवर्तिन्या प्रौढामात्रैरुकार्यया । गोष्ठा
समाचरैर्ल्लोके शृणां बहुमतो भवेत् ॥'

कश्चिद्विरही प्रियतमामनुध्यायति—

आलम्ब्याङ्गणवौटिकापरिसरे चूतद्रुमे मञ्जरीं

सर्पत्सान्द्रपरागलम्पटैर्दृज्जङ्गनाशोभिनीम् ।

मन्ये स्तां तनुमुत्तरीयशकलेनाच्छाद्य बाला स्फुर-

त्कण्ठध्वाननिरोधकम्पितकुचश्वासोद्रमा रोदिति ॥ ७८ ॥

१. 'गत्वा वासपृष्ठे जडे' इति श्लहारदीपिका. २. 'चैलाखलम्' इति श्लहारदीपिका.
३. 'वापिका' इति श्लहारदीपिका. ४. 'रणत्' इति श्लहारदीपिका.

मन्येऽवश्यमस्मिन्समये मुग्धा रोदिति । किंविशिष्टा । स्फुरणानुमेया य. कण्ठव्वा-
नस्तस्य निरोधस्तेन कम्पिता कुची येन तादृश. श्वासोद्रमो यस्या. सा तयोक्ता । किं
कृत्वा । निजा कृशा शरीरलतामुपरितनांशुक्षशक्यलेन पिधाय । पुनः किं कृत्वा । रसाल-
शाखिनि मञ्जरीमालम्ब्य । किंविशिष्टाम् । सर्पस्तान्द्रपरागो येषु । ते च रजस्यसंभवा-
द्योग्यतया मधुनि मधुलम्पटा मधुरराः प्रसरन्ति । घने कुसुमरजसि परिमल्लोभेन
लम्पटा रटन्तो ये ऋहास्तेपामद्भनाश्च तामि. शोभत इत्येवशीला ताम् । चूतद्रुम एव
क इत्याह—यत्र मया सह क्रीडित यत्रैव च पिष्टविकाराशन(१)शूतपण्यतिकरे जयप-
राजयव्यवस्थया विलसित तस्या अहूणवाटिकायाः प्रदेशे । स्वामित्यनेन विशेषध्वनिना
सप्रति तस्यास्तनुरेवेत्यर्थे । प्राणाना गतकल्पत्वात् । य शाखादिकमवलम्ब्य तिष्ठति
तस्याहमुद्धाटित भवति । तथापि विकलतयोत्तरीयशकलेनाच्छाद्य न तु सावधानतया
समस्तेन । चूतद्रुमालम्बनपूर्वकं सस्थानमपि प्राणजिहासया दुष्करप्रायम् । मुकुलिता-
भ्रदर्शनस्यापि विरहिणामशक्यत्वात् । यथा मालतीमाधवे—‘घत्ते चक्षुर्मुकुलिनि
रणत्कोकिले बालचूते मार्गे गात्र क्षिपति बकुलामोदगर्भस्य वायो । दावप्रेम्णा सरस-
विसिनीपत्रमात्रान्तरायस्ताम्यन्मूर्तिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादान् ॥’ अह्नवा-
टिका च शृङ्गारिणा मन्येव । यदुक्तम्—‘तत्र भवनमासन्नोदक वृक्षवाटिकासहित
द्विवासगृह कारयेत् ॥ [अथ च मूलगृहद्वारि सहकारारोपणं सुप्रसिद्धम् । यदुक्तम्—
‘किं द्वारि दैवदतिके सहकारकेण सर्वाभितेन विषयादप एष पाप. । अस्मिन्मनागपि
विकासविवारभाजि भीमा भवन्ति मदनञ्जरसनिपाताः ॥’ इति] ॥

काचित्प्रोषितमर्द्धकामानमधिकक्षिपति—

यास्यामीति समुद्यतस्य गदितं विस्त्रब्धमाकर्णितं

गच्छन्दूरमुपेक्षितो मुहुरसौ व्यावृत्य तिष्ठन्नपि ।

तच्छून्ये पुनरास्थितास्मि भवने प्राणास्त एते ढढाः

सख्यस्तिष्ठत जीवितव्यसनिनी दम्मादहं रोदिमि ॥ ७९ ॥

हे मन्थ , स्वस्यावस्थया तिष्ठत मद्द्विषये नाश्रुति. कार्या । यतोऽहं जीविनाकार्हाङ्गिणी
च्छन्नता रोदिमि । यदि च प्राणनिरपेक्षा भवामि रोदिम्येव न । किं च, दयितस्य प्र-
वासार्थमुद्यतस्य यास्यामीति वचन मया त्रिसब्ध यथा मन्थेयमाकर्णितम् । गच्छन्स-
न्मदपेक्षया वारंवारमर्मा व्याश्रुत्य तिष्ठन्नापि दूरं यावदुपेत. । तदैव किल जीवितत्यागा-
यमा आसीत् । तस्याग्नेरमद्भामनिर्वृत्तास्मि । इदानीं पुनर्यस्मिन्नेव भवने तेन सह
विनित्त तस्मिन्नेया वज्रमयो आस्थितास्मि । त एते चण्डालचरिताः प्राणा अपि
इहा एव । अथ यायमुनेःरुद्रेण—पूर्वार्धे यद्यहं यास्यामीति गदिते पर्याकुलीभवामि
तदा च गच्छन्त निवारयामि । यदि आर्गिताकार्हाङ्गिणी भवामि । तस्माद्द्विष्येच्छेष्ट
ममनोतेक्ष्णा च किं न भवामि इत मे पूर्वं निश्चिन्तासीत् । इदानीं यस्मादापि दुर्द-

वादेर्वविधा कर्कशा संवृत्तास्मि । गदितमिन्यत्र भावे क्तः । अत्रागिवक्षितवाच्यस्य ध्व-
नेर्भेदोऽन्ततिरस्कृतवाच्यो नाम । यथादिकवेर्बाल्मीकेः—‘निःश्वासान्ध’ इवादर्शध-
न्वमा न प्रकाशते’ इति ॥

क्वचित्सखी नायिकां भीषयित्वा मानप्रहापस्मारान्मोचयति—

अनालोच्य प्रेम्णः परिणातिमनादृत्य मुहूद्-

स्त्वयाकाण्डे मानः किमिति सरले संप्रति कृतः ।

समाकृष्टा ह्येते प्रलयदहनोद्गामुरशिखाः

स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारण्यरुदितैः ॥ ८० ॥

धूर्तविदग्धाना कुटिलमनोज्ञेषु चेष्टितचमत्कारेषु प्रविश्य क्रीडितुं न जानासीति हे
सरले, तस्मिन्नेवावसरे तव दयितोऽन्याङ्गानवसरेद्वेद्देवागुराया पतित इत्यकाले संप्रति
त्वया किमिति मानः कृतः । किं कृत्वा । प्रेम्णः परिणातिमनालोच्य । दिनानि पञ्च यथा
तथास्तु । अक्षिणी निभीत्य समयोर्धतत्राहनीयः । पानीयमवश्य पानीयवर्त्मन्यागमि-
ष्यतीत्यादि किमपि न सप्रथारितमित्यर्थः । न केवलमिदं कृत्वा, एवविधोपदेशपेशला-
नस्मादशान्मुहूदोऽप्यनादृत्य । इदानीं पुनः किं कर्तुं याति । यतः प्रलयदहनस्वेवोद्गा-
मुराः शिखा येषां तेऽमी स्वहस्तेनाङ्गारास्त्वया सम्यगाकृष्टाः । उपाख्यानमेतत् । अथ
च देहदाहात्मक उपन्यासः । तस्मादिदानीं पुनः पर्याप्तमरण्यरुदितैः । लोकोच्छ्रि-
यम् । अथ चारण्यप्रायं सर्वमिदानीं ते शून्यमासीत् ॥

कश्चिन्मनस्त्रिनीमनुनयति—

कपोले पञ्चाली करतलनिरोधेन मृदिवा

निपीतो निःश्वासैरयममृतदृद्योऽधररसः ।

मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति वाष्पः स्तनतटं

प्रियो मन्युर्जातस्त्वव निरनुरोधे न तु वयम् ॥ ८१ ॥

हे निरनुरोधे, पादोपान्तेऽपि लुठतोऽपि मे भणितं न करोषि मन्युस्ते बलभो
जातः । किञ्चिदुपेक्षालेखेनान्तर्गमितेयमुक्तिः । अत एव न तु नयमित्यौदासीन्यव्यञ्जकं
चट्टनचनम् । कथं मन्युरेव प्रियकार्यं करोतीत्याह—कपोल इत्यादि । विषादानुभाव-
तया यस्मिन्सततं मुखं न्यस्तं तस्य करतलस्य निरोधेन कपोले पञ्चाली प्रोच्छ्रिता ।
स्वेनाननुमृतत्वात् । सुधास्वादुरयमित्यनिर्वचनीयं ओष्ठरसो निःश्वासैः शोषितः । अ-
न्तर्निद्वयतया कण्ठे सक्तो वाष्पः स्तनतटं कम्ययति । अपहृतिरलङ्कारः ॥

शून्यं वसगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-

निद्राव्याजमुपागतस्य मुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

१. ‘तरले’ इति श्चद्वारदीपिका. २. ‘स्तनतटं’ इति श्चद्वारदीपिका.

विस्त्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥ ८२ ॥

श्रीदानम्रवदना बाला वल्लभेन स्मयमानेन चिर चुम्बिता । किं कृत्वा लज्जानम्र-
मुखी । पर्यु. कपोलस्थलीं जातपुलकामिति हेतोर्जाप्रदवस्थाशंसिनीं विलोक्य । कपो-
लावलोकनमेव किं कृत्वा कृतम् । निद्राव्याजमुपागतस्य मुख परिचुम्ब्य । कथम् । वि-
स्रब्धम् । विस्रब्धचुम्बनमेव किं कृत्वा कृतम् । सुचिर निर्वर्ण्य । मुग्धा ह्यन्यदा लज्जा-
साध्वसाभ्यां पराङ्मुखीकृताः क दयितमुखनिर्वर्णेनचुम्बनरसमनुभवन्ति । सुचिर निर्व-
र्णेनमेव किं कृत्वा कृतम् । शयनात्स्तोकमुत्थाय । कथम् । प्रबोधशङ्कया शनैः । स्तोकौ-
त्थानमेव किं कृत्वा कृतम् । मा कदाचिदपि कोऽपि मां पश्येदिति शङ्कया शून्यमपि
वासगृह विशेषेण दृष्ट्वा । (अत्र भिन्नवर्तकत्वशङ्का न कार्या । लज्जाक्रियापेक्षया समान-
वर्तकत्वात् ।) नायिकायाश्च स्वाभिप्रायचुम्बनमेतत् । गदुक्तम्—‘सुप्तस्य मुखमालो-
कयन्त्याः स्वाभिप्रायेण चुम्बन रागोदीपनम्’ इति । स्वाधीनपतिना मुग्धा नायिका ।

लोलङ्गुलतया विपक्षदिगुपन्यासेऽवधूतं शिर-

स्तदृत्तान्तनिरीक्षणे कृतनमस्कारो विलक्षः स्थितः ।

कोपात्ताम्रकपोलभित्तिनि मुखे दृष्ट्या गतः पादयो-

रुत्सृष्टो गुरुसंनिधावपि विधिर्द्वीभ्यां न कालोचितः ॥ ८३ ॥

श्वशुरप्रायगुरुजनसंकाशेऽपि द्वाभ्यां चातुर्येण कोपप्रसादनात्मको विधिः समयोचि-
तो न मुक्तः । कथं कथमन्याह—तत्र गत्वा आगतोऽसीति सूचक स्पन्दितया भ्रूल-
तयान्यवनितागृहेदेशोपक्षेपे नायिकया शिरोऽवधूतम् । नायकोऽपि शिरःकम्पनवृ-
त्तान्तनिरीक्षणे विलक्षः स्थितः । किं विशिष्टः । नमस्या भवती यदेवमेव निरपाधस्य
ममापराधमारोपयतीत्याशयेन कृतनमस्कारः । अथवा तस्यै दिशे मम नमस्कार एवेति
भावः । न केवलं विलक्षः स्थितः नायिकाया मुखे इदानीं किं ते कितव कर्तुं शक्तोमि
यद्येनान्ते लक्ष्यो भवसि तदा शिक्षां प्राहयामीति कोपात्ताम्रगण्डमण्डले मुखे सत्या-
भिनयेन प्रणाम सूचयन्दृष्ट्या तत्पादयो. पतितः । अत्र कोपेन पुलकाद्यभावात्कपोले
कर्कशत्वसाधारणधर्मो भित्तिस्वेन रूपितः । दृष्टिधेय लज्जितशङ्किता । यथा—‘किंचि-
दङ्गितपद्ममात्रा पतितोर्ध्वपुटा भिया । त्रपाधोगततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते’ ॥

याचित्तपोभिर्घपादिष्ट मान स्थापयितुमक्षमा ताः प्रत्याह—

जाता नोत्कलिका स्तनौ न लूलितौ गात्रं न रोमाञ्चितं

वक्रं स्वेदकणान्वितं न सहसा यावच्छेतेनामुना ।

१. ‘बालाम्रचुम्बिता’ इति श्रद्धारदीपिका. २. ‘लोलङ्गुलतया’ इति श्रद्धारदी-
पिका. ३. ‘विधुत’ इति श्रद्धारदीपिका. ४. ‘इपत्ताम्रकपोलभित्तिनि मुखे दृष्ट्या
नम.’ इति श्रद्धारदीपिका.

दृष्टेनैव मनो हृतं धृतिमुपा प्राणेश्वरेणाद्य मे

तत्केनात्र निरूप्यमाणनिपुणो मानः समाधीयताम् ॥ ८४ ॥

तस्मात्कथंयत् केनोपायेनात्र संस्थानके मानः स्वैर्य नोयताम्, अपि तु न केनापि । कथंभूतः । निरूप्यमाणनिपुणः । निपुण निरूप्यमाणो निरूप्यमाणनिपुणः । सुप्नुपेति समासः । पूर्वनिपातानियमः । यतो यन्मानात्मकविरहातिवाहनक्षमामिति संभावितमासीत्तदद्य मे मनो दृष्टेनैव यावदमुना शठेन प्राणेश्वरेण सहसा लुण्ठितम् । किंवाशिष्टेन । एतदसंगमे कथं जीविष्यामीति मे धृतितस्करेण । (यादि पुनः संनिधानुपविश्य प्रणामादिकमारभते तदा तस्य कथं च वा । तच्चानेन कृतमेव न । कथं ज्ञायत इत्याह—उत्कण्ठा न जाता । कुर्चा न कम्पिता । अहं न पुलकितम् । मुखमपि स्वैकपचितं न जातम् ।) संनिधानुपविश्य यदि प्रणामादिकमारभते तदा सर्वमेव जातप्रार्थं भवतीत्यर्थः । अहो नूनतोऽयं तस्कोरो यदृष्टिमात्र एव पदार्थमपहृतीत्याश्चर्यद्योतक शठेनेति प्रीतिवचनमेव ॥

दृष्टः कातरनेत्रया चिरतरं बद्धाञ्जलिं याचितः

पश्चादंशुकपल्लवेन विधृतो निर्व्याजमालिङ्गितः ।

इत्याक्षिप्य यदा समस्तमधृणो गन्तुं प्रवृत्तः शठः

पूर्वं माणपरिग्रहो दयितया मुक्तस्ततो बल्लभः ॥ ८५ ॥

तदा प्रवसतो नायकस्य दयितया प्रथमं जोवितास्था मुक्ता तदनन्तरं दयितो मुक्तः । तदा कदा । यदेत्यादिकं सर्वममानयित्वा गन्तुमेव कितवः प्रवृत्तः । किंवाशिष्टः । मुमुक्षुमपि बल्लमामुपेत इति निर्वृणः । इत्यादिकं किमिन्याह—स्यापनार्थं दैन्यव्यञ्जकत्वेन कातरचक्षुषा चिरतरमवलोकितः । पश्चादंजलिं बद्धा प्रार्थितः । अनन्तरं बल्लामलेन विधृतः । चरमं, गाडमुपगूडः । गन्तुं प्रवृत्तो न तु गत एवेति हेतौरेकानुरागो न शङ्कनीयः । कर्तृदीपकमलकारः । यदुक्तम्—‘यत्रैकमनेकेयां वाक्यार्थानां क्रियापद भवति । तद्वत्कारकपदमपि तदेतदिति दीपकं द्वेषा ॥’ अतिदयमेदः पूर्वं च । यदुक्तम्—‘यत्रातिप्रबलतया विवक्षते पूर्वमेव जन्यस्य । प्रादुर्भावः पश्चात्जनकस्य तु तद्वत्पूर्वम् ॥’ यथा—‘दुर्लभजनमभिलषतामादौ ददद्यते मनो यूनाम् । गुरुरतिवारप्रसरः पश्चात्कामानलो ज्वलति’ ॥

कश्चिद्वियोगी दयितादुरवस्थामनुस्मरति—

- तप्ते महाविरहवद्विशिखावलीभि-

रापाण्डुरस्तनतटे हृदये प्रियायाः ।

१. 'पल्लवे च' इति शृङ्गारदीपिका. २. 'इत्याक्षिप्य समस्तमेवमधृणो' इति शृङ्गारदीपिका.

मन्मार्गवीक्षणनिवेशितदीनदृष्टे-

रूनं छमच्छमिति चाप्पकणाः पतन्ति ॥ ८६ ॥

नूनमदमेव मन्ये—इयिताया हृदि च्छमच्छमित्यधुविपुप. पतन्ति । किंविशिष्टायाः । मदागमनपदवीगवेपपदत्तदीनदृष्टेः । किंविशिष्टे हृदये । महतीभिवियोगानल-
ज्ज्वालामिस्तप्ते । पुनः क्रोडशे । आपाण्डुरस्तनतटे । संतप्तवस्तुनिपतितं पयश्छमत्करो-
तीत्यनुकारः । रूपकमलंकारः । यदुक्तम्—‘यत्र गुणानां साम्ये सत्युपमानोपमेययोर-
भिधा । अविवक्षितसामान्या कल्प्यत इति रूपकं हेयम् ॥’ परं गृहीतमुक्तोऽलंकारः ॥

काचित्सखो मानिनीदृत्तान्तमपरसख्याः कथयति—

चिन्तामोहं विनिश्चलेन मनसा मौनेन पादानतः

प्रत्याख्यानपराब्धुखः प्रियतमो गन्तुं प्रवृत्तोऽधुना ।

सर्वीडैरलसैर्निरन्तरलुठद्वाप्पाकुलैरीक्षणैः

श्वासोत्कम्पिकुचं निरीक्ष्य सुचिरं जीवाशया वारितः ॥ ८७ ॥

तथा प्रियतमो निवारितः । किंविशिष्टः सन् । गन्तुं प्रवृत्तः । यतः प्रत्याख्याननेन
पराब्धुखो निराकृत एव । किंविशिष्टः सन् । चरणानतः । केन विशिष्टः । विदितापरा-
धत्वान्मौनेन । पुनरपि केन । चेतसा । कथंभूतेन । प्रसादं करिष्यति न वेति चिन्तयान्तः-
करणशून्यत्वान्मोहेन च स्तिमितेन । विनिश्चलमिति भीदत्वोक्तिः । कदा । अधुना ।
इदानीं यावत्प्रसादोपायांश्चकारेत्यर्थः । कया वारितः । जीविताशया । प्रत्याख्यानं ताव-
त्साहसेन कृतम् । गन्तुं प्रवृत्ते तस्मिन्प्राणान्धारयितुमशक्यत्वादनन्यगतिक्रत्व जातमि-
त्यर्थः । अद्यादमेव त्वया विना जीवितुं न शक्नोमि, तदा क्रमेण लघ्नी भवामीत्यभिधा-
नात् । श्वासेनोत्कम्पिता कुचौ यत्र तत्तथोक्तम् । अथ च यद्यहं जीवामि तदा प्रियसं-
गमं प्राप्नोमीति जीवने कृता आशा जीवाशा । किं कृत्वा वारितः । सुचिरं निरीक्ष्य ।
कैः । ईक्षणैः । किंविशिष्टैः । अवष्टम्भत्यागव्यञ्जकतया सर्वीडैः । दैन्यद्योतकतया लसैः ।
अपमानातिशयाभिरन्तरलुठद्वाप्पाकुलैः ॥

कश्चिद्देशान्तादागतो मनोरथप्राप्तप्रियतमासमागमं प्रणिषत्ते—

म्लानं पाण्डु लशं वियोगेविधुरं लम्बालकं सौलसं

भूयस्तत्क्षणजातकान्ति रैभसप्राप्ते मयि प्रोषिते ।

१. 'मोहनविषयमानमनसा' इति शृङ्गारदीपिका. २. 'प्रत्याख्यात' इति शृङ्गार-
दीपिका. ३. 'प्रवृत्तः शठः' इति शृङ्गारदीपिका. ४. 'तन्वक्ष्णा स पुनस्तया - तरलया
तन्मान्तरे वारितः' इति शृङ्गारदीपिका. ५. 'विद्यमान' इति शृङ्गारदीपिका. ६. 'चा-
लमं' इति शृङ्गारदीपिका. ७. 'मधुरं प्राप्ते' इति शृङ्गारदीपिका.

साटोपं रतिकोणिकालसरसं रम्यं किमप्यादरा-

द्यत्पीतं सुतनोर्मया वैदनकं वक्तुं न तत्पार्यते ॥ ८८ ॥

वन्मया सुतनोर्वदनकमधरप्रह्वचमत्कारिचुम्बनपूर्वकत्वेन यत्नात्पीतं तदनिर्वचनीयत्वा-
द्भक्तुं न शक्यते । तस्य विशेषणान्याह—भान्तरेण मर्मस्पृशा दुःखेन पुस्तुमिव म्लानम् ।
प्रत्युपशुशारिशुवत्कान्तिविगलितत्वेन पाण्डु । अर्सास्थिनाहारस्मारोचकत्वात्सुतनोरिति
[पदेन] शरीरकाश्यात्कृशम् । किंविशिष्टं सद्गुणवक्ष्यमाणविशेषणयोग्यं जातमित्याह—वि-
योगविधुरम् । इदं विशेषण हेतुत्वेन सालमं यावत्सर्वत्र संगृह्यते । नहि वैधुर्यमेव केवलं
वियोगहेतुकम् । म्लानत्वादीनामपि तन्निमित्तत्वात् । प्रसाधनपरित्यागेन वर्तनादिरहित-
त्वात्त्व्यालकम् । अन्त खेदेन सालमम् । अथ दर्शनात्मकसमोगसमुचितं विशेषणमा-
ह । चिरमनोरथप्राप्त्या पुनस्तत्कालोद्भिसितकान्ति । क सति । मयि पथिकेऽकस्माद्रम-
सप्राप्ते सति । अथ चुम्बनसमयविशेषणमाह—त्वमद्य यावन्मां विहाय तत्र स्थिर इत्या-
शयेन मानाद्भ्रमहादिभिः साटोपम् । रतिक्रीडासमये आर्द्रमन एव किमपि रमणीयम् ।
मालसमित्यत्रालसपद भावप्रधानम् । तेन सालस्यमित्यर्थः । मुग्धाया अल्पत्वेन मुस्तम-
प्यल्पं तेनाल्पार्थे कप्रत्ययेन वदनम् । भूयस्तत्क्षणजातकान्तीत्यनेन विलासः । 'ता-
त्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु' ॥

सैवाहं प्रमदा नृणामधिगतोवेती च ती नूपुरा-

वेपास्माकमष्टचिरेष सहजघ्नीडाधनः स्त्रीजनः ।

इत्थं लज्जितया स्मृतेरुपगमे मत्वा तनुं मंभ्रमा-

त्पुंभावः प्रथमं रतिव्यतिकरे मुक्तस्ततो वल्लभः ॥ ८९ ॥

क्याचिद्विपरीतरतिव्यतिकरे पूर्वं पर्यागुलनया पुष्टभावस्यत्तस्तदनन्तरं वल्लभो
मुक्तः । किं कृत्वा । तनुं ज्ञात्वा । मोहनसमये शरीरपरिज्ञानमेव नामीत् । का पुनः कया
स्त्रीपुष्टविषयनिर्माणस्येति भावः । किंविशिष्टया । लज्जितया । क सति । इत्थं स्पृ-
तेरुपगमे । इत्थं कथम् । सैवाहं लज्जावतो गृहलोकानां विदिता इदानीं प्रकृतमदा
जाता । एतौ च तौ नूपुरौ संभोगामियोगेन शब्दायमानौ मयोच्छृङ्खलया लोकाणां धु-
निमवादेन ज्ञापितौ । एपास्माकः स्त्रीणामाक्रियेव । यतः मद्भ्रमोऽहं धनं यस्य स त-
थोक्तः स्त्रीजनः । अतिशयभेदः पूर्वमञ्जराः । 'नि साध्वस्तत्र प्रागल्भ्य' इत्यनेन च
प्रागल्भ्य नाम नाख्याल्लक्षाः ॥

करकिसलयं धूत्वा घूत्वा विमोर्गति वाममी

क्षिपति मुमनोमालाशेषं प्रदोपाशिखां प्रति ।

१. 'केलिदत्तमम' इति श्रद्धारदीपिका. २. 'पीत यत्' इति श्रद्धारदीपिका.
३. 'मुष्मिद तत्केन विस्मयेन' इति श्रद्धारदीपिका. ४. 'विलम्बिभेदता' इति
श्रद्धारदीपिका.

स्थगयति मुहुः पत्युनेत्रे विहस्य समाकुला

मुरतविरतौ रम्या तन्वी मुहुर्मुहुरीक्षते ॥ ९० ॥

समोगावसाने क्षामाङ्गी रमणीया पतिं वारवारमलोकने । अत एव सा नूत विहस्य लज्जया सभ्रान्ता भर्तुनेत्रे भूयोभूय समाच्छादयति । रम्यैव स्थगिन्याह—इतस्ततः पतिते वाससो पाणिपल्लव भ्रमयित्वा परिधानार्थं मृगयति । प्रदोर्पावध्यापनार्थं सुतम-मर्दञ्जुटितपम्मिन्कुसुममालाशेष क्षिपति । प्रियनयनस्थगन च घटितकचुम्बनेऽप्युत्त-मस्ति मुग्धायाः । 'इत्परिगृह्य मीलिताक्षी जिह्वामेण घटयन्ती स्त्रेण तस्य नयने छा-दयतीति घटितकम्' । मन्मथाप्यायिता छाया सैव कान्तिरिति स्मृता' इत्यनेन का-न्तिर्नाट्यालङ्कारः । यथा भद्रनारायणस्य—'उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपती पाणिने-केन कृत्वा धृत्वा चान्येन वासो विगलितकररीभारमसे वहन्त्या । भूयस्तत्कालकान्ति-द्विगुणितसुरतप्रीतिना शीरिणा व शय्यामालिङ्ग्य नीत वपुरलमलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु' ॥

काचित्सखी मानिनी भीषयित्वा नावकसंप्रतिपत्तौ प्रवेशयति—

सन्त्येवात्र गृहे गृहे युवतयस्ताः पृच्छ गत्वाधुना

प्रेयासं प्रणमन्ति किं तव पुनर्दासो यथा वर्तते ।

आत्मद्रोहिणि दुर्जनैः प्रलपितं कर्णेऽनिशं मा कृथा-

श्लिन्नस्त्रेहरसा भवन्ति पुरुषा दुःखानुवर्त्याः पुनः ॥ ९१ ॥

सन्त्येवात्र गृहे गृहे यौवनोद्धता स्त्रिय । ता पृच्छ गत्वा । कदा । अधुना । वि-लम्ब मा कृथा इत्यर्थः । किं पृच्छामीत्याह—प्रेयासः किं तथा प्रणमन्ति यथा तव प्रेयान्दासवप्रणमश्च वर्तते । प्रेयासो हि प्रणम्यन्ते । तस्मात् हे आत्मद्रोहिणि, दुर्जनै-रनर्थमभिहितं कर्णेऽप्यनिशं मा कृथा वा पुन कथा हृदये । कर्णेजपवचनार्हे प्रियो-ऽपमानितः सन्वदाचित्छेदमुत्सृजति । नि श्लेहे तस्मिन्सति किं भवतीत्याह—श्लिन्नस्त्रे-हरसा पुरुषाः पुनर्दुःखानुवर्त्या भवन्ति दुःखानुवर्तितु शक्यन्ते । दुराराध्या इत्यर्थः ॥ काचिन्मानसिक्षणनिर्बन्धदुर्लभताः सर्पीरपालभते—

निश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते

निद्रा नैति न दृश्यते म्रियमुखं नक्तं दिवं रुद्यते ।

अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तदोपेक्षितः

सद्यः कं गुणमाकलय्य दायिते मानं वयं कारिताः ॥ ९२ ॥

१. 'रम्य तन्वी पुनः पुनर्दासते' इति श्रद्धारदीपिका. २. 'दुर्जनप्रलपितं कर्णे भद्रा' इति श्रद्धारदीपिका. ३. 'दुःखानुवर्त्या यत' इति श्रद्धारदीपिका. ४. 'उन्मथ्यते' इति श्रद्धारदीपिका. ५. 'तथा' इति श्रद्धारदीपिका.

हे सख्य', क स्कार्यमनुसंधाय दग्निं वय मान कारिता । वयमिति बहुवचनेन म-
स्तीर्षादासान्यम् । अनर्थ एव कौ जात इत्याह—नि श्वासा इत्यादि । अनन्तदु सस-
वापत्वेन सततमुत्सन्तो नि श्वासवारवो मुखमुष्णतया तरन्ति । निराधामतया हृदय
निर्मूलमुन्मथ्यते । कर्मकर्तारि यम् । चिन्ताज्वरेण निद्रा नागच्छति । सनापशमन च-
न्द्ररश्मि प्रियमुक्त्वा न दृश्यते । तद्दर्शनमन्त्रेण चक्षुषो साधुत्वादहोरात्र दृश्यते । स-
न्ध्यात्रिणायाः कमठिन्या इवाह मे गुप्यति । तदा पादपतितोऽपि पुष्पद्रगितेन प्रे-
यानवगणित । विषमालम्बार । यदुक्तम्—'यत्र त्रिणाविपत्तेर्न भवेदेव त्रिणाफल ता-
वत् । कर्तुंनर्थश्च भवेत्तदपरमभिधापते विषमम्' ॥

काचिन्मानिनी पुण्यसामग्र्या मनोरथशतप्राप्तप्रियतमसप्रतिपत्ति' पुनर्विप्रतिपत्तिविषये
स्वगतेन शपथ करोति—

अद्यारम्य यदि प्रिये पुनरह मानस्य वान्यस्य वा

पृह्वीया शठदुर्नयेन मनसा नामापि मंसोपतः ।

तेत्तेनैव विना शशाङ्कधैवत्याः स्पष्टादहामा निशा

एको वा दिवमः पयोदमग्निो यायान्मम प्राञ्चपि ॥ ९३ ॥

यद्यहमद्यारम्य मानम्यान्यस्य वापि परिचरणप्रसादादेर्नोमापि गृह्यायाम् । अस्तु ता-
वत्करणम् । केन । मनसा । कीदृशेन । शठदुर्नयेन । कोऽर्थे । मिथ्यावाक्य दोषमातोषया-
मीति । तदा किं शशाङ्क इत्यादि—सक्षयन इत्यादि । सदिग्धमरणानेकप्रतिज्ञाना प-
रिहारेण नि मदेहमरणाध्यवसायतया मक्षेपस्तनैव प्रियेण विना मुखाशुचवला अत एव
स्पष्टादहामा इव यामिन्यो मे यान्तु । दु पितृस्य हि इत्यन्वोऽपि न प्रतिमासते । अत
एव प्राञ्चकाले समन्तत मनद्गमेयमाटामन्त्रोमम एशाऽपि दिवमो यायाव । एतस्य-
म्याविशेषेण चन्द्रवदनेकरात्रिन्धोऽपि प्राञ्चद्विद्वसस्त्यागतिवाहयितुमशक्नन्वमुत्सन् ॥

काचिन्सुखा नूतनमानिर्नामात्मप्रियदुर्नगवेदनेन बोधयति—

इदं कृष्ण कृष्ण प्रियतम ननु श्वेतमथ किं

गमिष्यामो यामो भवतु गमनेनाथ भवतु ।

पुरा येनैव मे चिग्मनुसुना चित्तपदवी

न एवान्यो जानः सग्वि परिचिताः कस्य पुरुषा' ॥ ९४ ॥

हे सखि, कस्य परिचिता पुरुषा । अपि तु न कस्यापि । आत्माया न भवन्ती-
त्यर्थे । अयानिनिर्वन्धमानेनोद्वेजिर्नर्हन् सट परिचयोऽपि दुर्लभ । यत्र स एवान्यो

१ 'नहि प्रिये पुनरह मानस्य वा मानन गृह्ण या विषयपि' इति
श्लोकार्हापिका. २. 'किं तेनैव' इति श्लोकार्हापिका ३ 'किरणम्पय' इति श्लो-
रार्हापिका. ४. 'निसोऽपि' इति श्लोकार्हापिका.

जात । एतेनात प्राग्येवाह स एवासीदित्यर्थ । तस्मात्त्वमपि सागसि प्रिये रोद मा कृया । स एव क । येन पुरा मम चित्तपदवी चिरकालमेवमनुसृता । येन येन वर्त्मना मम चित्त विलासित तेन तेन पृष्ठतो लम् । सर्ववारानुत्तिपर आसीदित्यर्थ । एव क्य मित्याह—हे प्रियतम इदं कृष्णम् । स आह—कृष्णम् । ननु श्वेतमिदम् । स आह—अथ क्रिम् । गमिष्याम । स आह—याम । नायिकाभविष्यत्तुत्तौ नायकस्य वतमानो-क्त्यानुत्तरतिशय । आस्ता गमनेन । स आह—आस्ताम् ॥

काचिदन्तर्विलीनमाना स्वगतेन वितर्के सधारयति—

चरणपतनं सख्यालापा मनोहरचाटव

कृशतरतनोर्गाढाश्लेषो हठात्परिचुम्बनम् ।

इति हि चपलो मानारम्भस्तथापि हि^३ नोत्सहे

हृदयदयित कान्त काम किमत्र करोम्यहम् ॥ ९९ ॥

इत्यमुना प्रकरोण नूनं गत्वर एव मानोपक्रम । तथापि स्फुटमीर्ष्या न मानं त्यक्तु-मुत्सहे । इतिशब्दस्यापि शब्दस्याप्ये च हिशब्दो मानारम्भचापत्यस्य मानत्यागानुसाहस्य च निश्चय गमयति । इति क्रिम् । चरणपतनेत्यादि । प्रियस्य मचरणे पतनम् । तदनुबद्ध-सखीनामालापा । क्रिविशिष्टा । मनोहराणि चाटूनि येषु ते तथोक्ता । मदीयदुर्बला-ङ्गस्य प्रियकृत गाढालिङ्गनम् । बलात्कारेण सम-ताश्चम्बाम् । कृशतरतनोरित्यस्य पद-स्यायमभिप्राय—मया तावमानं कृतो यावत्क्षीणेन्दुलेखाशेष मम शरीरमभवत् । ननु यदि नोत्सहे तदा प्रियेण विनैव स्थास्यामीत्याह—अतिशयेन हृदयदयित कान्तश्च, तत्किमत्र प्रस्तावे करोमीति । चिन्ता व्यभिचारिभाव ॥

तन्वङ्ग्या गुरुसनिधौ नयनयोर्यद्धारि सस्तम्भित

तेनान्तर्गलितेन मन्मथाशिखी सिक्तो वियोगोद्भव ।

मन्ये तस्य निरस्यमानकिरणस्थैषा मुखेनोद्भवा

श्वासायामसमाकुटालिसराणिव्याजेन धूमावली ॥ ९६ ॥

इयं पाल्य एव प्रियं विना स्थातुं न शक्नोतीति गुह्यजनेन ज्ञास्य इति लज्जया तस-निधौ नयनयोर्यद्धारि स्तम्भितम् । तेनाभ्यन्तर एव व्यावृत्त्य गलितेन यो हृदय विरहो-द्भव कामानल सितस्तस्य सस्तम्भमानज्वालस्य नूनमेषा वदनद्वारेण धूमवर्तिर-ल्लिखता । येन । मुगन्धिध्यासेन य उष्णताजनित आयासस्तेन समाकुलानामलीना या पद्मतिस्तद्भाजन । जलाभिरेकेण मदिताचिपि वैश्वानरे हि धूमोद्गम समुत्सति ॥

१. 'सख्यालापा' इति शब्दरदापिका २ 'इति चपलो' इति शब्दरदापिका
३ 'च' इति शब्दरदापिका

काचित्सखीभिर्मानं शिक्षितानध्यवसायगर्भं सदेहमाह—

भ्रूभेदो गुणितश्चिरं नयनयोरभ्यस्तमामीलनं

रोद्धुं शिक्षितमादरेण हसितं मौनेऽभियोगः कृतः ।

धैर्यं कर्तुमपि स्थिरीकृतमिदं चेतः कथंचिन्मया

वद्धो मानपरिग्रहे परिकरः सिद्धिंस्तु दैवे स्थिता ॥ ९७ ॥

मानस्वीकारे मया सामग्री प्रगुणीकृता सिद्धिः पुनर्देवाधीना । देवयोगान्माननि-
र्वाहो भवति न वेत्यर्थः । कथं परिकरो वद्ध इत्याह—भ्रूभेद इत्यादि । सूत्रपाठप्राथम्य-
ल्पिकन्यायेन भ्रूमहश्चिरं गुणितः । लौचनयोः संज्ञौचनमभ्यस्तम् । प्रयत्नेन स्मितं नि-
वारयितुं शिक्षितम् । वाचंयमत्वेऽभियोगः कृतः । अक्रातरतां विद्यातुमपि कथंचिदे-
तचेतः स्थिरीकृतम् । एते प्रकारस्तस्मिन्हृष्टे निर्वाहं न गमिष्यन्तीत्यर्थः ॥

काचित्स्वीरिणी चिरमनोरयप्राप्तकामुकचौर्यरतं साधितसाध्यतया सख्याः कथयति—

अहं तेनाहूता किमपि कथयामीति विजने

समीपे चासीना सरसहृदयत्वादवहिता ।

ततः कर्णोपान्ते किमपि वदताघ्राय वदनं

गृहीता धम्मिल्ले सखि स च मया गाढमधरे ॥ ९८ ॥

हे सखि, किमपि कथयामीति व्यवधानेन विजने तेनाहमाहूता । अहं च सखि, सा-
मिच्छापहृदया तस्य प्रियतमस्य समीप आसीना । अथ च तेन ध्वणोपान्ते किंचिद्द्रुता
पर्याकुलतया मन्मुखमाघ्रायापसरणशङ्कयाहं धम्मिल्ले गृहीता । न केवलमेवम्, स च
मया गाढमधरे गृहीतः । किमपि कथयामीति विसम्भणम् । यदुक्तम्—'विविक्ते च
किंचिदस्ति कथयितव्यमित्युक्त्वा निर्वचने भाव तत्रोपलक्षयेत्' ॥

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृतां काननै-

र्यत्नेनापि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।

उद्धीवश्चरणार्थरुद्धवसुधः भोन्मृज्य सास्त्रे दृशौ

तामाशां पथिकस्तथापि किमपि ध्यायन्पुनर्वाक्षते ॥ ९९ ॥

तथापि किमपि ध्यायन्पथिकस्तां दयितासक्त्वां दिश वारंवारमवलोकयति । अथ
वाशामिवाशां । किं कृत्वा । साश्रुणी नेत्रे पदार्थोपलम्भार्थं प्रकर्षात्प्रोञ्छय । किंवि-
दिष्टः । दर्शनोत्कालरुयोत्कंघरः । पुनः कीदृशः । उन्नतो भवितुं पदार्थनावटव्यभूमिः ।

१. 'गृहीत्वा धम्मिल्ल मम सखि निपीतोऽपररसः' इति शृङ्गारदीपिका. २. 'सर-
णाद्य' इति शृङ्गारदीपिका. ३. 'तथैव' इति शृङ्गारदीपिका. ४. 'मुहुः' इति शृङ्गार-
दीपिका.

तथापि कथमित्याह—इति जानन्नपि । इति किम् । यत्नेनापि कान्ता नयनयोगांचर न गच्छति । किंविशिष्टा । यतोऽन्तरिता । कः । देशः । न परं तैः । नदीनां पर्वताना च शतैः । न केवलमेभि, विपिनैश्च ॥

चक्षुःप्रीतिप्रसक्ते मनसि परिचये चिन्त्यमानाम्युपाये

रांगे यातेऽतिभूमिं विकसति सुतरां गोचरे दूतिकायाः ।

आस्तां दूरेण तावत्सरभसदयितालिङ्गनानन्दलाभ-

स्तद्वेहोपान्तरथ्याभ्रमणमपि परां निर्द्वैतं संतनोति ॥ १०० ॥

सामिलापप्रियाश्लेषसगमप्रातिस्तावदूरत एवास्तु । कस्तादृशः सुदृतराशिर्यस्यैव स-
पद्यते । तन्मन्दिरोपान्तरथ्यासचरणमप्यनिर्वचनीय (..... अस्मिन्नपि निस्तर-
णोपाये कश्चित्परोद्गतज्ञ प्रतिमन्धीभवर्तान्यभिप्राय । केन । मनसा । संस्तवे चिन्त्य-
मानप्रातिवेदिमक्रमैश्रीप्रभृत्युपाये । अनुरागे प्ररुच्यं गते । दूतिकायाः सुतरा पुष्यवन्म-
नोहे.....'विकसति । अनुभवी वक्ता । 'यत्रासभाव्यमावो वा' इति विषमभेदः ॥)

तव प्रियः कथं रमत इति सर्वाभिः पृष्टा काचिदाह—

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं वन्धना-

द्वासो विश्वथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।

एतावत्साखि वेद्मि सौंप्रतमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः

कोऽयं कास्मि रतं नु वा कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥१०१॥

हे सखि, साप्रत तावदेतावदेवाह जानामि । एतावत्किम् । कान्ते शय्या प्राप्ते सति
नितम्बसिचयवन्धनसस्पर्शनिर्द्वैति सम्यग्भिस्तारयति । स्पर्शमपि विनैव नीवीविलं-
सन जातमिति सारिवकातिशय । विश्वलमेखला तत्रावलम्बितमम्बर नितम्बे मना-
विस्थितम् । तदङ्गस्पर्शं तु क एषः । वा वाहम् । रतमाहोस्वित्केन प्रकारेण । कापि
स्मृतिर्नास्तीत्यर्थः । अत एवोक्तम्—'धन्यासि या कथयसि प्रियसगमेऽपि विश्वन्ध-
चाटुकशतानि रतान्तरेषु । नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्य शपामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामि ॥' इति ॥

कश्चिद्वियोगी स्वगत वितर्कयति—

प्रासदि सा दिशि दिशि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा

पर्यङ्गे सा पथि पथि च सा तद्वियोगातुरस्य ।

१. 'चक्षुःप्रीत्या निपण्णे मनसि परिचयाच्चिन्त्यमाने' इति शृङ्गारदीपिका. २. 'या-
ते रागे निर्वृद्ध प्रविमरनि गिरा विस्तरे' इति शृङ्गारदीपिका. ३. 'दूरे स' इति शृङ्गा-
रदीपिका. ४. 'तद्वेहोपान्तरथ्याभ्रमणमपि विकसति' इति शृङ्गारदीपिका. ५. 'केचन' इति शृङ्गा-
रदीपिका. ६. 'कोऽयं' इति शृङ्गारदीपिका. ७. 'तु किं कथयसि' इति शृङ्गारदीपिका.

हहो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति मे कापि सा सा

सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः ॥ १०२ ॥

तद्विरहादुरस्य ममान्या कापि प्रकृतिर्नास्ति । तां हि किमस्तीत्याह—प्रासादादिषु सैव । तस्मादहो आश्चर्यम् । सा सेति सकले जगति कोऽयमद्वैतवादः । आत्मनोऽप्य लेखितत्वेन तस्या तादात्म्यम् । विशेषोऽलंकारः । यदुक्तम्—‘यत्रैरमनेकस्मिन्नाधारे वस्तु त्रिदयमानतया । युगपदभिधीयतेऽसावन्नान्य स्याद्विशेष इति ॥’ यथा—‘हृदये चक्षुषि वाचि च तत्र सैवाभिनवयौवना वसति । वयमत्र निरवकाशा विरम कृत पादपतनेन ॥’ पूवाध यावन्त एव साशब्दा प्रयुक्तास्तावन्त एवोत्तरार्धेऽनूदिताः ॥

समाप्तेय रसिकसजाविनी टीका ।

कृतिमंहाराजाधिरानवीरचूडामणिश्रीमदजुनवर्मदेवस्य ।

समाप्तमिदं रसिकसंजीविनीटीकासमेतममरुशतकम् ।

१ परिशिष्टम् ।

वेमंभूपालविरचितभृङ्गारक्षीपिकाख्यटीकाया केचन श्लोका अधिकाः सन्ति, तेऽत्र सतीकास्तत एवोद्भिपन्ते । यथा—

नायकोक्ति —

नभसि जलदलक्ष्मी साखया वीक्ष्य दृष्ट्या

प्रवससि यदि कान्तेत्यर्धमुक्त्वा कथञ्चित् ।

मम पटमवलम्ब्य प्रोल्लिखन्ती धरित्री

यदनु कृतवती सा तत्र वाचो निवृत्ता ॥ १०३ ॥

नभस्याकाशे जलदलक्ष्मीं मेघसामग्रीं सासया राषाण्यया दृष्ट्या दृशा वीक्ष्याव-
लोक्य ‘हे कान्त हे प्रिय, प्रवससि यदि प्रवास करोषि चेत्’ इति कथञ्चित्कृच्छ्रेणार्धं
मावशेषम् । वाक्यमिति शेषः । उक्त्वा मम पटमनुकमवलम्ब्य गृहीत्वा धारित्रीं भुव
प्रोल्लिखन्ती कर्पन्ती अनु पश्चात्मा यत्कर्म कृतवती तत्र तास्मन्वर्मणि वाच उक्तयो
निवृत्ता व्यावृत्ता इति सवन्धः । यत्कृतवतीत्यत्र यच्छब्दश्चाख्यैश्चिन्तानि श्वासरववर्ण-
वाप्यगद्गादिकादिभिर्नुमावस्त्वा विना क्षणमपि जीवितुमह न शक्नोमीत्यमर्थं प्रवसामि
यदीत्यस्य वाक्यस्य शेषत्वनावगन्तव्यं । तत्र वाचो निवृत्ता इत्यनेन नायकायाश्चिन्ता
नि श्वासादीनामनुमावाना दशाविशेष पदगता मनोगोचर एव न वागगोचर इत्यमर्थो-
ऽवगम्यते । दैन्यं नाम सचारीभावः । अत्र नायिका स्वीया मुग्धा च । नायकोऽनुकूलः ।
भविष्यत्प्रवासविप्रलम्भभृङ्गारः । तत्र नर्मस्फोटः । जातिरलंकारः । मालिनी वृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

स्मररसनदीपूरेणोदाः पुनर्गुरुसेतुभि

र्यदपि विधृतास्तिष्ठन्त्यारादपूर्णमनोरथाः ।

तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गेः परस्परमुन्मुखा

नयननलिनीनालानीत पिबन्ति रस प्रियाः ॥ १०४ ॥

प्रिया । 'पुमान्छ्रिया' इत्येङ्शेष । प्रियश्च प्रियाश्चेत्यर्थः । स्मररसनदीपूरेणोदा
स्मरेण कामेन कृतो रसो राग स एव नदीपूस्तेनोदा उद्धृता । बलानोता इत्यर्थः । पुन-
र्भूयो गुरुसेतुभिर्गुरुवो गुरुजनास्त एव सेतव प्रवाहन्त्यास्तैर्यद्यस्मात्कारणाद्विधृता अपि
निवारिताश्च भवन्ति । तस्मादारात्समीपेऽपूर्णमनोरथा अपर्याप्तनामास्तिष्ठन्ति आसने ।
तदपि तथापि लिखितप्रख्यैश्चित्रसदृशैरङ्गै शरीरैरुपलक्षिता परस्परमन्योन्वमुन्मुखा
अभिमुखा सन्तो नयननलिनीनालानीत नयनानि दर्शनान्येव नलिनीनालानि पद्मका
ण्डानि तैरानीतमाहृत रस पिबन्ति आस्वादयन्तीति सन्वयः । अत्र स्मररसनदीपू-
रेणोदा इत्यनेनात्यन्ताभिलाषपरतन्त्रा इति गम्यते । लिखितप्रख्यैरङ्गैरित्यनेन कृतम्भ
नाम सात्त्विकभाव गता इति गम्यते । अत्रास्तुक्त्य नाम सचारी भावः । समोगश्चकार ।
यथोक्तं दशरूपे—'अनुमूर्त्ता निषेवेते यत्रान्यान्य विलासिनी । दर्शनस्पर्शनादीनि स
समोग उदाहृतः ॥' इति । अत्र चेष्टाकृत समोगेच्छारूपश्चकारिणर्मै जातिरलकारः ।
हरिणीवृत्तम् ॥

नायकमानितु गत्वा समागता लक्ष्यमाणसमोगचिदा दूर्ती नायिका प्राह—

नि शेषच्युतचन्दन स्नततट निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेय तनु

मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजननस्पाज्ञातपीडागमे

वार्षीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ १०५ ॥

स्नततट कुचतट नि शेषच्युतचन्दन नि शेष यथा भवति तथा च्युत गलित चन्दन
यस्मात्तथोक्तम् । अधरो दशनच्छदो निर्मृष्टरागोऽपगतलक्ष्मिःऽपगतताम्बूलरागा वा ।
नेत्रे दूरमन्यर्मनञ्जने कचत्परिहृते । तन्वी तवेय तनु पुलकिता सरोमात्रा । मिथ्यावा
दिन्यमन्यप्रलापिनि बान्धवजननस्य मुहूर्त्तनुस्याज्ञातपीडागमे । अज्ञातोऽनवगत पीडागमो
दुःखप्रतिर्ययो सा तथोक्ता तस्या सधुद्धि । अज्ञातबान्धवजनपीडागमे इत्यर्थः । हे
दूति सदेवहरे, अतोऽस्मात्प्रदेशाद्वार्षी दीर्घिका स्नातु जलावगाहनं कर्तुं गतासि या-
तामि तस्याधमस्य निवृत्तस्य नायकस्यान्तिकं पुन समीपं तु न गतासामि सवन्धः ।
अत्र वार्षीस्नानविद्यमन्यव्याजेन समोगचिद्व्यथनाप्रायकस्याधमत्वव्यथनाश्च तदन्तिकं
भवन्तु गतासीत्यमर्षो व्यज्यते । अत्र नायिका स्वीया प्रगल्भा च । नायक शठः ।

ईर्ष्याक्रोधप्राय नमं । समाधिरलकार । यथोक्त काव्यादश—‘युगपत्त्रैरुधर्माणामभ्या-
सश्च मता यथा’ इति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

नायकोक्ति —

आयस्ता कलह पुरेव कुरुते न स्वप्ने वाससो
भुम्भूरतिखण्ड्यमानमधर धत्ते न केशग्रहे ।
अङ्गान्यर्पयति स्वय भवति नो वामा हठालिङ्गने
तन्व्या शिसित एष सप्रति पुन कोपप्रकारोऽपरः ॥ १०६ ॥

आयस्ता आयास प्राप्ता । ईर्ष्याकोपेनेति शप । पुरेव पूर्वमिव वाससो वल्लस्य स्वप्ने
कलह विवाद न कुरुते न विधत्ते । किं च केशग्रहे कचारुर्षण पुरव भुम्भूभूमद्वती
सती अतिखण्ड्यमानमत्यन्त दृश्यमानमधर दन्तच्छद न धत्ते न वहति । किं च ह-
ठालिङ्गने प्रसभाक्षेपे पुरेव वामा वक्त्रा न भवति । किं त्वद्गानि गात्राणि स्वयमात्मना
र्पयति प्रयच्छति । सप्रति पुनरिदानीं तु तन्व्या कान्तया एषोऽयमपरोऽन्य कोपप्रकारो
रोपमङ्गि शिक्षितोऽभ्यस्त इति सन्धः । अत्रावहित्य नाम सचारी भाव । नायिका
स्वीया धीरा प्रगल्भा च । नायक शठ । ईर्ष्यामानकृतो विप्रलम्भश्चद्वार । अत्र
नर्मगर्म । युक्तिरलकार । शार्दूलविक्रीडितम् ॥

ववेर्वाक्यम्—

क्वचित्ताम्रूलाक्त क्वचिदगुरुपङ्काङ्कमलिन
क्वचिच्चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपद ।
वलीभङ्गाभोगैरलकपतिते शीर्णकुसुमे
स्त्रिया नानावस्थ प्रथयति रत प्रच्छदपट ॥ १०७ ॥

क्वचिदेकत्र ताम्रूलाक्तस्ताम्रूलरसेन रञ्जित । क्वचिदेकत्रागुरुपङ्काङ्कमलिनोऽगुरो
पङ्कस्तस्याङ्को लक्ष्म तेन मलिनो मलीमस । क्वचिदेकत्र चूर्णाद्गारी चूर्णस्य कर्पूरादि-
क्षोदस्योद्गारो गलन सोऽस्मिन्नस्तीति चूर्णोद्गारी । ‘अत इानठनी’ इति मत्वर्थ इनि-
प्रत्यय । क्वचिदपि च कुत्रापि सालक्तकपदोऽलक्तकेन लाक्षया सहित सालक्तक पद
पादमुद्रा यस्मिन्स तथोक्त । वलीभङ्गाभोगैर्वैल्य एव भङ्गास्तरद्वास्तेषामाभासो विस्ता
रस्तैश्च । अलकपतितैरलकेभ्यः पाततायलकपतितानि तै शीर्णकुसुमे शीर्णानि वि
कीर्णानि च तानि कुसुमानि च शीर्णकुसुमानि तैश्चोपलक्षित प्रच्छदपट आस्तरण
वस्त्र स्त्रिय कान्ताया नानावस्थ बहुप्रकारावस्थान रत रमण प्रथयति रथापयतीति स-
वध । अत्र क्वचित्ताम्रूलाक्त इत्यनेन मार्जारकरण सूचितम् । यथोक्त रतिरहस्ये—
‘प्रसारिते पाणिपादे शय्यास्पृष्टि मुखोरसि । उन्नताया स्त्रिय कन्या मार्जारकरण म-
तम् ॥’ इति । क्वचिदगुरुपङ्काङ्कमलिन इत्यनेन कर्पिपद नाम बन्धविशेष सूच्यते । य-

योक्तम्—'भृगतस्तनभुजास्पमस्तकामुत्रतस्त्रिजमधोमुखीं त्रियम् । प्रामति स्वर-
कृष्टमेहने कलभे करिपदं तदुच्यते ॥' इति । क्वचिन्पूर्णाद्वारीत्यनेन धेनुक नाम करणं
सूच्यते । यथोक्तम्—'न्यस्तद्वेस्तयुगला भुवस्तले योषिदेति कटिरुद्ववन्नमा । अप्रनो
यदि शनैरधोमुखी धेनुक इवदुन्नते प्रिये ॥' इति । क्वचिदपि च सालत्कारुपद इत्यनेन
पुरुषायित सूच्यते । तत्स्पष्टमेव । वलीमङ्गभोगेरित्यनेनालरूपतितः शीर्षकुसुमैरित्यनेन
च रत्युपमदीतिशय सूच्यते । जातिरलंकारः । भिन्नरिणीवृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

पुष्पोद्भेदमवाप्य केलिशयनादूरस्थया चुम्बने

कान्तेन स्फुरिताधरेण निभृतं भ्रूसंज्ञया याचिते ।

आच्छाद्य स्मितपूर्णगण्डफलकं चेलाञ्चलेनाननं

मन्दान्दोलितकुण्डलस्तवकया तन्व्यावधूतं शिरः ॥ १०८ ॥

पुष्पोद्भेद रजःप्रादुर्भाक्मवाप्य प्राप्य केलिशयनादूरस्थया क्रीडातल्प विहाय विप्र-
कृष्टया । ल्यब्लोपे पञ्चमी । स्फुरिताधरेण स्पन्दिताधरेण कान्तेन प्रियेण भ्रूसंज्ञया सा-
धनेन निभृतं निगूढ चुम्बने याचिते प्रार्थिते सति स्मितपूर्णगण्डफलकं मन्दहासम-
रितकपोलतलमाननं चेलाञ्चलेनाङ्गुरुपल्लवेनाच्छाद्य विहाय मन्दान्दोलितकुण्डलस्त-
वकया मन्द शनैरान्दोलिते आलोलिते कुण्डले कर्णवेष्टने एव स्तवसौ गुच्छौ यस्याः सा
तथोक्ता तथा 'तन्व्या कान्तयो शिरोऽवधूत तिर्यग्बकितमिति सवन्धः । शिरोऽवधूत-
मित्यनेन प्रतिषेधः सूचितः । औत्सुक्य नाम सचारी भावः । नायिका स्वीया
मध्याप्रगल्भयोरन्यतरा स्वाधीनपतिका च । नायकोऽनुकूलः । समोग्धहारः ।
अत्र क्षेत्रकृतं समोयेच्छारूपं शृङ्गारिनर्म । सूक्ष्मोऽलकारः । यथोक्त काव्यादर्श—
'द्विक्ताकारलक्ष्यार्थमोक्ष्म्यारसूक्ष्म इति स्मृत' इति । शार्दूलविक्रीडितम् ॥

नायिका नायकमुपालभते—

शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ष्य सहसा

यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।

तदेतत्काचक्षे घृतमधुमयत्वद्बहुवचो-

विषेणाघूर्णन्ती किमपि न सती मे गणयति ॥ १०९ ॥

हे शठ धूर्त, अन्यस्या इतरनायिकायाः काञ्चीमणिरणित मेरालारत्नशिञ्जितमारुर्णा-
श्लिष्यन्नेवादिदमेव सहसा नोप्रे प्रशिथिलभुजग्रन्थिविध्वक्त्वाहुपन्धनोऽभव आमोरिति
यत्तदेतच्छाब्दं काचक्षे कुत्र प्रेगमि । यतो घृतमधुमयत्वद्बहुवचोविषेण घृतमधुमयं स-
पि क्षात्रस्य स्वद्बहुवचस्त्व भूवचनं घृतमधुमयं च तत्रद्बहुवचश्च तदेव विष तेना-
घूर्णन्ती ध्राम्यन्ती मे सती किमपि न गणयति न विचारयति । न विश्वसितोत्पथः ।

वचनमिति शेष । इति सन्ध । अत्र नायकवचसा घृतमधुमपत्वचनेन तदानीं हि-
तत्व पथादहितत्व च गम्यते । यतो घृत मधुमिधित विपाके विपलमापद्यते । यथोक्त
वाग्मटे—'मधुसापिर्वसातैलपानीयानि द्विशालिश । एतन्न वा समाशानि विरुध्यन्ते
परस्परम् ॥' इति । तदेतत्काचक्षे इत्यनेन सखी त्वया वञ्चिता कस्याप्रतो मम दुःख
वययामीति स्वनिर्वेद सूचित । अत्र नायिका स्वीया प्रगल्भा च । नायकः शठ ।
विप्रलम्भशृङ्गार । अत्र सोपालम्भवचन नमः । आक्षेपालकारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥

दूती नायकमुपालभते—

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुरुवर्षिता

दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीप्राहितः ।

अद्य श्वः परनिर्गृति भजति सा श्वासं परं विद्यते

विस्रब्धो भव विप्रयोगजनितं दुःख विभक्तं तथा ॥ ११० ॥

अच्छिन्न सतत नयनाम्बु अधु बन्धुषु कृतमपिनम् । चिन्ता विचारा गुरुषु जनन्या-
दिप्रापिता न्यस्ता । दैन्य दीनत्व परिजनेऽशेषतः सर्वस्मिन्परिचाररङ्गे । सतम्यथ
तसिल् । दत्त निहितम् । तापः सञ्जरः सखीषु वयस्यास्वाहितो निक्षिप्त । एवमेव
प्रकारेण तथा विप्रयोगजनित विरहोत्पादित दुःख विभक्त विभाग प्रापितम् । सा
यत श्वासं श्वांसितै परमन्वर्थ स्थियते खिन्ना भवति । तस्मादशास्मिन्द्वसे श्वः
परस्मिन्द्वसे वा परनिर्गृतिमत्यन्तसाँख्य भजति प्राप्नोति । अतो विस्रब्धो निश्चिन्नो
भवेति सवन्धः । परनिर्गृति भजनीत्यनेन मरण मूच्यते । विस्रब्धो भवेत्यनेनोपालम्भो
गम्यते । अत्र मूर्च्छा नाम दशाविशेष । नायिका परकीया कन्या च । अयोगविप्र-
लम्भशृङ्गार । अत्र सोपालम्भवचन नमः । आक्षेपालकारः । शार्ङ्गविक्रीडित वृत्तम् ॥

पूर्व वृत्तपरिचयेन नायकेन पश्यादित्यक्ता नायिका स्वकाटिकाया यदच्छागत प्रिय
दृष्टा तमुपालभते—

रोहन्तौ प्रथमं ममोरमि तत्र प्राप्ते विवृद्धि स्तनां

संज्ञापालव वाक्यभङ्गिमिदनाम्नीग्न्यं परं त्याजिता ।

धात्रीकण्ठमुपमाकृतकण्ठे तसामञ्जिते

निर्दाक्षिण्य करोमि किं नु विशिष्याप्येषा न पन्थास्तव ॥ १११ ॥

प्रथम ममोरमि रोहन्तवुद्धयन्तौ स्तनां तत्रोत्तम । विवृद्धि प्राप्ते गर्भा । मम मन्थावा-
ममावर्तानि तत्र वाक्यभङ्गिमिदनाम्नीग्न्यं परं त्याजिता ।
मम पाहुलविके धात्रीकण्ठमुपमाकृतकण्ठमप्यास्य विदार तत्र कण्ठे आमन्त्रिते आमन्त्र
प्रापिते । हे निर्दाक्षिण्य अज्ञातपरचयेनोत्तरं न, एषा विशिष्यापि इव श्वरगति तत्र पन्था
मार्गो न भवति । एव सति किं नु करोमि किं कर्तव्यम् । नु वृत्तानाम् । भवन्त

किमुपालभे इत्यर्थे । इति सन्ध । अत्र नायिका साधारणा । सोपालम्भवचन नर्म ।
आक्षेपालकारः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

कवेर्वाच्यम्—

पराची कोपेन स्फुटकपटमुद्रामुकुलिता
प्रविश्याङ्गेनाङ्ग प्रणयिनि परीरम्मचतुरे ।
शनेनीवीवन्ध सृशति समयव्याकुलकर
विधत्ते सकोचग्लपितमवलग्न वरतनु ॥ ११२ ॥

कोपेन प्रणयकोपेन पराची पराङ्मुखी । स्फुटकपटनिद्रामुकुलिता । स्फुट प्रव्यत्ता ।
तथैव मासमानेत्यर्थे । कपटेन कृता निद्रा तथा मुकुलिता निमीलिताक्षी सती वरतनु-
स्तन्वी अङ्गेन शान्तेनाङ्ग स्वस्य गात्र प्रविश्यासाद्य परीरम्मचतुरे आलिङ्गनदक्षे प्रण-
यिनि प्रिये नार्वाच्यन्ध वध्नप्रान्धि समयव्याकुलकर समयो भयसहितो व्याकुलस्तरल
करो यस्मिन्वर्मणि तत्तथोक्त शनैर्मन्द सृशति समयवलग्न मध्य सकोचग्लपितमम्बरा-
पपणर्शाशत विधत्ते करोतीति सन्ध । अत्र कपटनिद्रावलयमसकोचेन च नायिकाया
विरहासहिष्णुन्व व्यज्यते । आत्सुक्य नाम सचारी भाव । नायिका स्वीया मया स्वा-
धानपतिना च । नायकोऽनुकूल सभोग्यद्वार । केशीनीवृत्तेरद्ग नर्म । युक्तिरल-
कार । शिखरिणी वृत्तम् ॥

नायकमानेतु प्रेषिताया लक्ष्यमाणसंभोगचिन्ताया दूता नायिकायाश्च प्रशोत्तररूपा
वाक्यमाला—

स्त्रिन्नं केन मुख दिवाकरकरैस्ते रागिणी लोचने
रोपात्तद्वचनोदिताद्विलुलिता नीलालका वायुना ।
भ्रष्ट उद्भ्रममुत्तरीयकपणात्हान्तासि गत्यागतै-
रक्त तत्समल किमत्र वद हे दृति क्षतस्याधरे ॥ ११३ ॥

सर्वं समोगचिद्रमपहुतमपरक्षत कथमपहुयेनेव्यमर्वो गम्यते । नायिका स्वीया प्रग-
ल्भा च । नायक शठ । विप्रलम्भशृङ्गारः । वाक्योत्तरमलङ्कारः । शार्दूलवित्रीरित
वृत्तम् ॥

अन्यन्तापराभिनि प्रिये समागने सति रुचिताया नायिकाया आचारगोपनप्रकाश
रचिराह—

नान्त प्रवेशमरुणद्विमुखी न चासी-

दाचष्ट रोपपरुपाणि न चाक्षराणि ।

सा केवल सरलपद्मभिरक्षिपाते.

कान्त विलोकितवती जननिर्विशेषम् ॥ ११४ ॥

सा नायिका नायकस्यान्तः प्रवेश स्वष्टान्त प्रवेश नाक्षरन निवारयति स्म । किं
च त्रिमुखी पराक्षुखी नासीत् । किं च रोपपरुपाणि कोपदर्शान्यक्षराणि वचनादि
नाचष्ट नाभाषत । किं तु सरलपद्मभि सरलानि ऋजूनि पद्मपक्षिरोमाणि येषु ते
तयोस्तास्तरक्षिपातं सदशनं कान्त प्रिय जननिर्विशेष सर्वेनसामान्य यथा भवति
तथा केवल विलोकितवती दृश्यती । एवेति शेष । इति सवन्ध । जननिर्विशेष विलो-
कितवतीत्यनेनापराभिनि प्रियस्यासाधारण दण्डन कृतमिष्यवगम्यते । अत्रहित्य नाम
सचारी भाव । अत्र नायिका स्वीया घोरा प्रगल्भा च । नायक शठः । ईर्ष्यामान-
कृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । ईर्ष्यात्रोषप्राय नर्म । आक्षेपात्कारः । वनन्तविलङ्कारवृत्तम् ॥

कोर्वाक्यम्—

प्रियकृतपटस्लेयनीडाविडम्बनविद्वला

किमपि करणालापा तन्वीमुदीक्ष्य ससंभ्रमम् ।

अपि विगलिते म्कन्धावारे गते सुरताहवे

त्रिभुवनमहाधन्वी म्याने न्यवर्तन मन्मथ ॥ ११५ ॥

प्रियकृतपटस्लेयनीडाविडम्बनविद्वला प्रियेण कृता प्रियकृता पटस्लेयनीडा पत्स्य
वपस्य स्लेय नीडा तदेव प्रीडा प्रिनोदस्तस्या विलम्बन कालक्षेपस्तेन सिदन्त्या व्यापुण्य
ताम् । किमपि करणालापामनिर्वाच्यादीनभाषिता तन्वी मन्तामुदीक्ष्यावलोचय त्रिभुवन-
महाधन्वा प्रियेर्कथयामो मन्मथ कामः सुरताहवे समोगमगरे गते निरुत्ते मति स्त-
न्धावारे शिषिरे शिगलिते च्युते सन्धिपि समभ्रम मत्वर यथा भवति तथा न्यवर्तन निरुत्तो-
म्कृगने युक्तमिति सवन्ध । अत्र पटस्लेयनीडा समोगावमाने कृतेति वेदितव्यम् ।
गते सुरताहवे इत्युक्तत्वात् । सुरतम्याहवत्स्या पास्यसोपमर्दस्य विद्यमानत्वात् । अत्र
स्तन्धावरशब्देन धरन्दिनादिप्रमाधनहायेस्तन्धावामरणालाविन्त्यामविभ्रमादिचेता-
स्वभ्योर्दोषपतनमप्रा कथ्यते । शिगलिते इत्यनेन सुरतान्ते दृश्यमान सामर्थ्येति च य-

किमुपालभे इत्यर्थे । इति सन्ध । अत्र नायिका साधारणा । सोपालम्भवचन नर्म ।
आक्षेपालकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

पराची कोपेन स्फुटकपटमुद्रामुकुलिता

प्रविश्याङ्गेनाङ्ग प्रणयिनि परीरम्भचतुरे ।

शनैर्नीवीबन्धं स्पृशति समयव्याकुलकर

विधत्ते सकोचग्लपितमवलग्न वरतनु ॥ ११२ ॥

कोपेन प्रणयकोपेन पराची पराङ्मुखी । स्फुटरूपटनिद्रामुकुलिता । स्फुट प्रव्यक्ता ।
तथैव भासमानेत्यर्थ । कपटेन कृता निद्रा तथा मुकुलिता निमीलिताक्षी सती वरतनु-
स्तन्वी अहेन गात्रेणाङ्ग स्वस्य गात्र प्रविश्यासाय परीरम्भचतुरे आलिङ्गनदक्षे प्रण-
यिनि प्रिये नीवीबन्ध वल्लप्रन्धि समयव्याकुलकर समयो भयसहितो व्याकुलस्तरल
करो यस्मिन्कर्मणि तत्तथोक्त शनैर्मन्द स्पृशति सत्यवलग्न मध्य सकोचग्लपितमम्बरा-
वर्षणकाशित विधत्ते करोतीति सन्ध । अत्र कपटनिद्रयावलग्नसकोचेन च नायिकाया
विरहासद्विष्णुत्व व्यज्यते । आत्सुनय नाम सचारी भाव । नायिका स्वीया मध्या स्वा-
धानपतिना च । नायकोऽनुकूल सभोगशृङ्गार । कैशीकीवृत्तेरङ्ग नर्म । युक्तिरल-
कार । शिखरिणी वृत्तम् ॥

नायकमानेतु प्रेषिताया लक्ष्यमाणसभोगचिह्नाया दूत्या नायिकायाश्च प्रश्नोत्तररूपा
वाक्यमाला—

स्विन्न केन मुख दिवाकरकरैस्ते रागिणी लोचने

रोपात्तद्वचनोदिताद्विलुलिता नीलालका वायुना ।

भ्रष्ट कुङ्कुममुत्तरीयकपणात्प्रान्तासि गत्यागते-

रुक्त तत्सकल किमत्र वद हे दृति क्षतस्थाधरे ॥ ११३ ॥

हे दृति, तत्र मुख येन कारणेन स्विन्न सस्वेद जातम् । अय नायिकाया प्रश्न ।
दिवाकरकरैस्ते स्विन्नमिति दूत्या उत्तरमुक्तम् । ते तत्र लोचने दर्शा येन कारणेन रा-
गिणी रक्ते । अय नायिकाया प्रश्न । तद्वचनोदितात्तस्य धूर्तस्य वचनं वाक्य तस्मा-
त्पुदितादुद्रताद्रोपाद्रक्ते इत्युत्तरम् । नीलालका कृष्णमुन्तला येन विटुलिता व्यानु-
लिता । अयं प्रश्न । वायुना विटुलिता इत्युत्तरम् । कुङ्कुम वाश्मीर येन भ्रष्ट सि-
लितम् । अयं प्रश्न । उत्तरीयकपणात्प्रान्तासि गत्यागते-
प्रान्तासि । अय प्रश्न । गत्यागतेगमनागमनं प्रान्तासिम् । इत्युत्तरम् । हे दृति,
गतत् स्वया यदुक्तं तस्मै युक्तमुत्तरम् । अधरे क्षतस्य तणस्य हि कारणमप्राप्ति-
प्रश्ने वद प्रदि । उत्तरमिति शेष । इति मन्ध । अत्र वदेत्यनेन राया नैदग्ध्यासा-

सर्वे सभोगविह्वमपद्रुतमधरक्षत कथमपद्रुयेतेत्यमर्थो गम्यते । नायिका स्वीया प्रग-
ल्भा च । नायक शठ । विप्रलम्भशृङ्गार । वाक्योत्तरमलंकारः । शार्दूलविकीरितं
दृष्टम् ॥

अत्यन्तापराधिनि प्रिये समागते सति कुपिताया नायिकाया आकारगोपनप्रधानं
कविराह—

नान्त प्रवेशमरुणद्विमुस्ती न चासी-

दानष्ट रोपपरुषाणि न चाक्षराणि ।

सा केवलं सरलपक्ष्मभिरक्षिपाते

कान्त विलोकितवती जननिर्विशेषम् ॥ ११४ ॥

सा नायिका नायकस्यान्त प्रवेश रण्टहान्त प्रवेश नारुण्य विवारयति रम । कि
च विमुस्ती पराव्युरी नासीत् । किं च रोपपरुषाणि कोपकरंशान्यक्षराणि यवनानि
नायक नाभापत । किं तु सरलपक्ष्मभि सरलानि ऋजुनि पक्ष्माण्यक्षिरोमाणि येषु ते
तथोत्तास्तैरक्षिपाते सदृशी वान्त प्रिय जननिर्विशेष सर्वजनसामान्य यथा भवति
तथा केवलं विलोकितवती दृष्टवती । एतेति शेष । इति सपन्थ । जननिर्विशेषे विलो-
कितवतीत्यनेनापराधिनि प्रियस्यासाधारण दण्डन कृतमित्यवगम्यते । अवहित्य नाम
सचारी भाव । अत्र नायिका स्वीया धीरा प्रगल्भा च । नायक शठ । ईर्ष्यामा-
कृतो विप्रलम्भशृङ्गार । ईर्ष्याशोधप्रार्थं नर्म । आक्षेपालंकारः । वसन्ततिलकादृष्टम् ॥

कोर्वाक्यम्—

प्रियकृतपटस्तेयश्रीडाविलम्बनविह्वला

किमपि करुणालापा तन्वीमुदीक्ष्य सप्तभ्रमम् ।

अपि विगलिते स्कन्धावारे गते सुरताह्वे

त्रिभुवनमहाधन्वी स्थाने न्यवर्तत मन्मथ ॥ ११५ ॥

प्रियकृतपटस्तेयश्रीडाविलम्बनविह्वला प्रियेण कृता प्रियकृता पटस्तेयश्रीडा पटस्य
यद्यस्य स्तेय शौर्यं तदेव श्रीडा विनोदस्तस्या विलम्बन कालक्षेपस्तेन विदला व्याकुला
ताम् । किमपि करुणालापानिर्वाच्यादीनभाषितां तन्वीं वान्तामुदीक्ष्यामलोक्य त्रिभुवन-
महाधन्वो त्रैलोक्येश्वरो मन्मथ कामः सुरताह्वे सभोगसमरे गते निवृत्ते सति स्त-
न्धावारे विगलिते विगलिते च्युते तलपि सप्तभ्रमे सत्वर यथा भवति तथा न्यवर्तत निवृत्तो-
ऽभूत्स्थाने युक्तमिति सपन्थ । अत्र पटस्तेयश्रीडा समोगात्स्थाने कृतेति वेदितव्यम् ।
गते सुरताह्वे इत्युक्तत्वात् । सुरतस्यादन्तरूपेण परस्परतोपमर्दस्य विद्यमानत्वात् । अत्र
स्तन्धावारशब्देन स स्तन्धनादिप्रसाधनहारमेरालायाभरणलीलायिलासशिभ्रमादिचेष्टा-
स्वरूपोदीपनसामग्री कथ्यते । विगलित इत्यनेन सुरतान्ते लक्ष्यमाण सामग्रीशीलित्य क-

प्यते । न्यवर्तत मन्मथ इत्यनेन पुनः सुरतारम्भो गम्यते । यथा लोके नृगः पुरुषः पराधिर्जिन्य
गलितसनाहः प्रयातः सन्पथात्परैरभिभूतानां स्वर्गीयानामार्तनाद ध्रुत्वा तत्प्रशमनाय
पुनर्नवर्तते तद्द्वयमपीत्यभिप्रायः । अत्र ब्रीडा नाम सचारी भावः । नायिका स्वीया
मध्या स्वापीनपतिका च । नायिकोऽनुकूल । संभोगशृङ्गारः । चेष्टाकृत सहास शृङ्गारि
नर्म । हेतुरलङ्कारः । हरिणी वृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

सालक्तकेन नवपल्लवकोमलेन
पादेन नूपुरवता मदनालसेन ।

यस्ताड्यते दयितया प्रणयापराधा-

त्सोऽङ्गीकृतो भगवता मकरध्वजेन ॥ ११६ ॥

स्यष्टोऽर्थः । अत्र दयितया पादेन ताडितोऽपि भगवता मकरध्वजेन सोऽङ्गीकृत
इत्यनेन नानाविधैरुपचारैरुपलालितः किमुनेत्ययमर्थः सूचितः । एतावता कामपुरुषार्थ-
स्योपादेयत्वमुक्तं भवति ॥

२ परिशिष्टम् ।

रुदमदेवकुमारप्रणोतटीकायां केचनाधिका. श्लोकाः । यथा—

प्रयच्छाहारं मे यदि तव रहोवृत्तमखिलं

मया वाच्यं योच्चैरिति गृहशुके जल्पति शनैः ।

वधूर्वक्रं ब्रीडाभरनमितमन्नाविहासितं

हरत्यर्धोन्मीलन्नलिनमनिलावर्जितमिव ॥ ११७ ॥

वाचन नायिका गृहशुके शनैर्मन्दमिति वदति सति मुखं वक्रं करोति । कथं ज-
ल्पति, हे नायिके. मध्यमाहारं देहि यदि न दास्यसि तदा तवैकान्तवृत्तान्तं मममन
मयोर्धं. कथनोद्यम् । व्रीडा नाम सचारी भावः । गुप्तद्वेषितम् । इदानीमुत्प्रेक्षते—
अर्धविस्मयस्य वायुवक्रोऽवृत्तमिव ॥

किञ्चिन्मुद्रितपांसवः शिखिगणैरुत्पक्ष(रुध्वाक्ष)मालोकिता

नीर्णावासरुद्धरिद्रगृहिणीश्वासानिर्दुर्नरराः ।

एते ते निपतन्ति नूतनयनात्प्रावृद्धुरानन्दिनो

विच्छ्रायीकृतविप्रयुक्तवनिता पञ्चेन्दवो विन्दवः ॥ ११८ ॥

त एते नूतनयनात्प्रावृद्धवः पतन्ति । कथमूताः । शिखिभिर्पिद्धरेणवः । मयूरै-
रुध्वनयनं यथा स्यादेवं दृष्टा. । पुगाणमथनरिद्रवान्तानि. श्याममादृतानेषां कृताः ।
वर्षागमर्हणिनः । मालिनीकृतारियोगिननिता वक्ष्यन्ताः ॥

नीत्वोच्चैर्विक्षिपन्त* कृततुहिनकणामारमङ्गान्परागा-
नामोदानन्दितालीनतितरसुरभीन्भृग्शिो द्विङ्गुगेषु ।

एते ते कुङ्कुमाङ्गस्तनकलशमराम्फालनाटुच्छलन्तः

पीत्वा सीत्कारिवक्रं हरिणशिशुदृशा हेमना वान्ति वाताः॥११९॥

एते ते प्रसिद्धा हेमन्तसवन्निर्ना वाता वहन्ति । मृगाक्षीना सीत्कारयुक्त मुख
एष्ट्या । किं कुर्वन्त* । कुङ्कुमनेपयुक्तस्तनकलशनादनाटुर्व गच्छन्तः । पुन किं कुर्वन्त ।
अनेफान्परागानुर्चर्वात्वा दिशामुक्तेषु निक्षिपन्त । निततनुषाररूपयष्टिप्रमान् । पुनः
कथमूतान् । परिमउतोपिनभ्रमरान् । अतिशयमुगन्तान् ॥

पीतमुपारकिरणो मधुनत्र मार्ध-

मनः प्रविदय चपकग्रनिविम्बवर्ता ।

मानाकरं मनमि मानवनीजनन्ध

नून विभेद यदसौ प्रसमाद सद्यः ॥ १२० ॥

कविश्लेषेते—निधयेनाय चन्द्रो मधुपाने प्रनिविम्बित- गन्मयेनैव सद्य पीत-
सन्मानिनीसमूहस्य चित्तेभ्य प्रविदय मानोन्मत्तिमान चूर्णशामाम । कथमेतज्जा-
यते—यदसौ मानिनीलोकस्तत्क्षान्मानरहितो बभूव ॥

ललनालोलगम्भिलमष्टिकामोदवामिता* ।

वान्ति रात्रौ रतहान्तकामिनीसुहृदोऽनिलाः ॥ १२१ ॥

एवविधा वायवो रात्रौ प्रीप्से वहन्ति । कथमूता । अङ्गनाचपलकेशपाशमशिकाप-
रिमलमुगन्तयः । समोगम्भिलकामिनीप्रिया* ॥

वान्ति कहारमुभगा* मत्तच्छदमुगन्तयः ।

वाता नवरतिम्लानप्रभूसंगममन्यराः ॥ १२२ ॥

शरत्काले एवविधा वाया वहन्ति । कीदृशा । मोगम्भिलकामिनी । निरमच्छदमु-
रभय । न्वममोगम्भिलकामिनीसुहृदोत्पादनमन्दाः ॥

रामाणां रमणीयवक्रशशिनः स्वेदोदविन्दुगुनो

व्यालोलामलकावली प्रचत्यश्रुम्वर्तिनम्बाशुकम् ।

१. 'क्षिप्तोर्ध' इति पाठ . २. 'रान्दानानन्दितालीनतितर' इति पाठः . ३. 'मा-
नान्धकारमय' इति पाठ . ४. 'मगलानवसूगमन' इति पाठ . ५. 'नितम्बाम्बरम्'
इति पाठ .

प्रातर्वाति मधो विकृष्टविक्रसद्राजीवराजीरजो-

जालामोदमनोहरो रतिरसग्लानिं हरन्मारुत ॥ १२३ ॥

मधो वसन्ते प्रभात एवविधा वातो वहति । कीदृश । रमणीना मनोहरमुखचन्द्रस्य
स्वेदजलविन्दुयुक्त । तथा तासा चञ्चला कुटिलकेशपाद्विं कम्पयन् । तथा तासा कर्त्त-
वन्न स्पृशन् । तथा तासा समोगसक्तिभ्रम स्पेयन् । कीदृश । अपहृतकमल्पद्वि-
पगसमूहसंगन्ध्यह्वय ॥

अङ्ग चन्दनपाण्डु पट्टवमृदुस्लाम्बूलताम्रोऽधरो

धारायन्त्रजलाभिपेक्कलुषे धोताञ्जने लोचने ।

अन्त पुष्पसुगन्धिराजिकवरी सर्वाङ्गलम्बाम्बर

कान्ताना कमनीयता विदधते ग्रीष्मेऽपराह्णागमे ॥ १२४ ॥

ग्रीष्मस्य सध्यासमये नारीणामेतानि वस्तूनि रमणीयता कुर्वन्ति । एतानि कानि ।
च दननुभ्रमङ्गम् । न केवलमङ्गम् । त्रिसलयसोमलस्ताम्बूलरक्तोऽधरश्च । तथा प्रक्षा-
लितकनले नयने च । कथमूते । धारागृहजलप्रानाराणते । तथा अशुष्क केशपा-
शश्च । कीदृश । मध्यस्थितजुसुमसुरानि । तथा निर्मलमूक्षमवन्न च ॥

वरमसो दिवसो न पुननिशा ननु निशेव पर न पुनर्दिनम् ।

उभयमेतदपि नजतु क्षय प्रियतमेन न यत्र समागम ॥ १२५ ॥

एका सखी एव सूते—इ सखि, असां दिवसो वर न पुन रात्रि । तनो द्वितीया
प्रवीनि—इ सखि, रात्रिरेव श्रेष्ठा न पुनर्दिन वरम् । ततस्त्रतीया वदति—यत्र दिने
यस्या रात्रौ च प्रियतमेन सह मेलापको नास्ति तद्विद्यतयमपि नात्र यातु ॥

मैन्द मुद्रितपासव परिपतद्भ्रान्धकारा मर

द्वेगध्वस्तकुटीरकाग्रनिपतच्छिद्रेषु लब्धान्तरा ।

वर्मव्यग्रकुटुम्बिनीकुचभरस्वेदच्छिद प्रावृष

प्रारम्भे मैदयन्ति कन्दलदलोष्टासा पयोविन्दव ॥ १२६ ॥

वपाया प्रारम्भे एवविधा जलविन्दवा हृषयति । कथमूता । मन्द यया स्यादेव
निवारितफल्य । सर्वशगच्छज्जाततमम । वायुवेगापसारितवृणकुटीरज्जातच्छिद्रेषु
प्राप्तप्रशसा । तथा गृहसमानुल्लृहस्यगामिनीकुचयुगस्वदापहारिण । कन्दलपत्रा-
णामन ॥

* 'प्रक्षाम' इति पाठ २ प्ररुहन् ग्रीष्मापराह्णागम' इति पाठ ३ इत प्रभृ-
द्विशोऽप्यशमननुवमदेवन प्रक्षिप्तमित्युक्त्वा पृथ्वशाशभोभान'तरमुद्धत(४६ पृष्ठ)-
मन्ति ४ 'क्षामाङ्गिष्णामरुत्' इति पाठ ५. 'निपतन्ति' इति पाठ

कोऽपि नायकः कामपि नायिकां दृष्ट्वानुगतिमयात्पुनरुक्त दोषमगमयित्वा इदमाह—
इयमसौ तरलायतलोचना गुरुसमुन्नतपीनपयोधरा ।

पृथुनितम्बभरालसगामिनी प्रियतमा मम जीवितहारिणी ॥ १२७ ॥

इयमसौ प्रियतमा मम जीवितमानन्दयति । चञ्चलदीर्घनयना । पृथुलोचतमासल-
स्तनी । विस्तीर्णकटिप्रदेशभारमन्वरगामिनी ॥

सालककं शतदलाधिककान्तिरम्यं

रात्रौ स्वधामनिकरारुणनूपुराङ्गम् ।

क्षिप्तं भृशं कुपितया तरलायतास्या

सौभाग्यचिह्नमिव मूर्ध्नि पदं विरेजे ॥ १२८ ॥

कस्याचिन्नायकस्य मस्तके चञ्चलदीर्घलोचनया प्रियया कुपितया गत्रो पदं दत्त
विरेजे शुभमे । किमिव । सौभाग्यचिह्नमिव । कीदृशम् । सप्तावरुम् । कमलाधिकदी-
प्तिमनोज्ञम् । निजायतनसमूहस्तोक्तोक्तपादकटकचिह्नम् ॥

श्रुत्वाकसान्निशीये नवधनरसितं विश्वथाङ्गं पतन्त्या

शय्याया भूमिपृष्ठे करतलधृतया दुःखितालीजनेन ।

सोत्कण्ठं मुक्तकण्ठं कठिनकुचतटोपान्तदीर्णाश्रुविन्दु

स्मृत्वा स्मृत्वा प्रियस्य स्त्रलितमृदुवचो रुद्यते पान्यवध्वा ॥ १२९ ॥

कयाचन पयिकुलियार्धरात्रे नवमेघार्जितमचिन्तितमेन श्रुत्वा रुद्यते । शयनान्मन्द-
शरीरं ययामवन्धेवं भूमौ पतन्त्या । दुःखिनसखीजनेन प्रसारितहस्त धृतया । कणं
रुद्यते । उत्कण्ठागुक्तम् । तथा मुक्तकण्ठम् । किं कृत्वा । वदमं स्मृत्वा स्मृत्वा । क-
ठिनस्तनोपरिपतितविदीर्णाश्रुविन्दु अव्यक्तमृदुवचनं च यथा भवत्येवमनुरुद्यते ॥

कोऽपि नायको दूर्तां प्रति श्रूते—

पीतो यतः प्रभृति कामपिपासितेन

तस्या मयाधररसः प्रचुरः प्रियायाः ।

तृष्णा ततः प्रभृति मे द्विगुणत्वमेति

लावण्यमस्ति बहु तत्र किमत्र चित्रम् ॥ १३० ॥

यतः प्रभृति कंदर्पव्यथितेन मया तस्या अधररसः प्रचुरः पीतस्तदादि मम तृष्णा-
भिलाषो द्विगुणतामेति । अत्र किमाश्चर्यम् । यतस्तत्र लावण्यं सौन्दर्यमस्ति ॥

३ परिशिष्टम् ।

मूलपुस्तकध्वनिना श्लोका —

श्रामेऽसिन्पथिकाय पान्य वसतिर्नैवाधुना दीयते

रान्नावत्र विवाहमण्डपतले पान्य प्रसुप्तो युवा ।

तेनोत्थाय खलेन गर्जति घने स्मृत्वा प्रिया तत्कृत

येनाद्यापि वरङ्कदण्डपतनाशङ्की जनस्लिष्ठति ॥ १३१ ॥

कान्ते कत्यपि वासराणि गमय त्व मीलयित्वा दृशौ

स्वस्ति स्वस्ति निमीलयामि नयने यावन्न शून्या दिश ।

आयाता वयमागमिष्यसि सुहृद्दुर्गस्य भाग्योदये

सदेशो वद कस्तवाभिलपितस्तीर्थेषु तोयाञ्जलि ॥ १३२ ॥

कोपस्त्वया हृदि कृतो यदि पङ्कजाक्षि

सोऽस्तु प्रियस्तव विमत्र विधेयमन्यत् ।

आश्लेषमर्पय मदपितपूर्वमुच्चे

मैत्र्य समर्पय मदपितचुम्बन च ॥ १३३ ॥

हारो जलाद्रवसन नलिनीदलानि

प्रात्यशीकरमुचस्तुहिनाशुभास ।

यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि

निर्वाणमेष्यति कथ स मनोभवाग्नि ॥ १३४ ॥

तन्वी शरद्विपथगा पुलिने कपोले

लेले दृशौ रचिरचञ्चलम्बज्जरीटौ ।

तद्वन्धनाय मुचिरार्पितुधुचाप

चाण्डात्पाशयुगलावित्र शून्यकर्णा ॥ १३५ ॥

पादाहुष्टेन भूमि किमप्यरचिना सापदेश ग्निन्ती

भूयो भूय सिपन्ती मयि शितशरत् लेचने लेत्तारे ।

यत्र दीनघर्मापत्सुरदधरपुट वाक्यगर्भ इधाना

यन्मा नोवाच विचिन्तिस्थनमपि हृदये मानम तदृनोति ॥ १३६ ॥

ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ

मध्यं च वेदिरतुलं स्तनयुग्ममस्ताः ।

लावण्यवारिपरिपूरितशातकुम्भ-

कुम्भौ मनोजनृपतेरभिषेचनाय ॥ १३७ ॥

हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।

मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिकराः ॥ १३८ ॥

४ परिशिष्टम् ।

सुभाषितावलम्बमकरनाम्ना समुद्धृता पूर्वागतश्लोकाधिकाः श्लोकाः । यथा—

अन्योन्यप्रयितारुणाङ्गुलि नमत्पाणिद्वयस्योपरि

न्यस्योच्छ्वासविकम्पिताधरदलं निर्वेदशून्यं मुखम् ।

आमीलन्नयनान्तवान्तसलिलं श्लान्यस्य निन्द्यस्य वा

कम्येदं दृढसौहृदं प्रतिदिनं दीनं त्वया स्मर्यते ॥ १३९ ॥

असदृत्तो नायं न च ग्लु गुणैरेप रहितः

प्रियो मुक्ताहारस्तव चरणमूले निपतितः ।

गृहाणेमं मुग्धे व्रजतु निजकण्ठप्रणयिता-

मुपायो नास्त्यन्यस्तव हृदयसंतापशमने ॥ १४० ॥

आलोकयति पयोधरमुपमन्दिरमभिनवान्धुभरनीलम् ।

दयितारचितचितानलधूमोद्गमशङ्कया पथिकः ॥ १४१ ॥

आश्लिष्टा रभसाद्विलीयत इवाक्रान्ताप्यनङ्गेन या

यस्याः कृत्रिमचण्डवस्तुकरणाकूतेषु खिन्नं मनः ।

कोऽयं काहमिति प्रवृत्तसुरता जानाति या नान्तरं

रन्तुः मा रमणी स एव रमणः शेषौ तु जायापती ॥ १४२ ॥

किं बाले मुग्धतेयं प्रकृतिरियमयो रौद्रता किं नु कोपः

किं वा चापत्यमुच्चैर्व्रतमुत किमु ते यावनारम्भदर्पः ।

यत्केशालापवक्रसितललितकुचभ्रूविलासावलग्नैः

स्वस्थो लोकस्त्वदीयैर्मनसि विनिहितैर्दह्यतेऽमीभिरार्यैः ॥ १४३ ॥

गच्छेत्युन्नतया भ्रुवैव गदितं मन्दं बलन्त्या तथा
 तेनाप्यञ्चितलोचनद्वयपुटेनाज्ञा गृहीता शनैः ।
 संकेताय बलदृशा पिशुनिता ज्ञाता च दिक्प्रेयसा
 गूढः संगमनिश्चयो गुरुपुरोऽप्येवं युवम्यां कृतः ॥ १४४ ॥
 चटुलनयने शून्या दृष्टि कृता खलु केन ते
 क इह सुकृती द्रष्टव्यानामुवाह धुरं पराम् ।
 यमभिलिखितप्रस्यैरङ्गैर्न मुञ्चसि चेतसा
 वदनकमलं पाणौ कृत्वा निर्मीलितलोचना ॥ १४५ ॥
 चलतु तरला धृष्टा दृष्टिः खला सखि मेखला
 स्वलतु कुचयोरुत्कम्पान्मे विदीर्यतु कञ्जुकम् ।
 तदपि न मया संभाव्योऽसौ पुनर्दीयितः शठः
 स्फुटति हृदयं मानेनान्तर्न मे यदि तत्क्षणम् ॥ १४६ ॥
 तैस्तैश्चाटुभिराज्ञया किल तथा वृत्ते रतिव्यत्यये
 लज्जामन्थरया तथा निरासिते भ्रान्त्या मदीयांशुके ।
 तत्पट्टांशुकमुद्गहन्नहमपि स्थित्वा यदुक्तोऽधुना
 वेपो युज्यत एष एव हि तवेत्येतन्न विस्मर्यते ॥ १४७ ॥
 पन्नं न श्रवणेऽस्ति वाप्यगुरुणोर्नो नेत्रयोः कज्जलं
 रागः पूर्वं इवाधरे चरणयोस्तन्व्या न चालक्तकः ।
 वार्तोच्छित्तिपुनिष्टुगेति भवता मिथ्यैव संभाव्यते
 मा लेखं लिखतु च्युतोपकरणा न्यायेन केनाधुना ॥ १४८ ॥
 यदि विनिहिता शून्या दृष्टिः किमु स्थिरवर्तुसा
 यदि विरचिनो मने यत्रः किमु स्फुरितोऽधरः ।
 यदि नियमितं ध्याने चेतः कथं पुण्ड्रकोद्गमः
 कृतमभिनयं दृष्टो मानः प्रमीद विगुच्यताम् ॥ १४९ ॥
 यद्रात्रौ रहसि व्यपेतयिनयं वृत्तं रमात्कामिनो-
 रन्यायं शयनीयमीहितरमायामिप्रवृत्तामृहम् ।

तत्सानन्दमिलदृशोः कथमपि स्मृत्वा गुरुणां पुरो
 हासोद्भेदनिरोधमन्थरमिलत्तारं कथंचित्स्थितम् ॥ १९० ॥
 याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथं शय्यागतायाश्चिरं
 निध्यातं परिवर्तनं हृदि पुनः प्रारब्धमङ्गीकृतम् ।
 भूयस्तत्प्रकृतं कृतं च बलितक्षिप्तकदोर्लेखया
 मानिन्या न तु पारितः स्तनभरो नेतुं प्रियस्योरसः ॥ १९१ ॥
 सा यौवनमदोन्मत्ता वयमस्त्रस्यचेतसः ।
 तस्या ल्यावप्यभङ्गेषु दाहोऽस्मासु विजृम्भते ॥ १९२ ॥
 सति प्रदीपे सत्यज्ञौ सत्सु तारामर्णान्द्रुषु ।
 विरामे मृगशावाध्यासमोभूतमिदं जगत् ॥ १९३ ॥
 सुरतविरतौ श्रीडावेशश्रमश्चयहस्तया
 रहसि गलितं तन्व्या प्राप्तुं न पारितमंशुक्म् ।
 रतिरसजडैरङ्गरङ्गं पिधातुमशक्तया
 प्रियतमननौ सर्वाङ्गीणं प्रविष्टमवृष्टया ॥ १९४ ॥
 सस्यस्तानि वचांसि यानि बहुशोऽधीतानि युष्मन्मुखा-
 द्रक्ष्येऽहं बहुशिक्षिता क्षणमिति ध्यात्वापि मौनं श्रिता ।
 धूर्तेनैत्य च मण्डलीकृन्कुचं गाढं परिष्वज्य मां
 पीनान्येव महाधरेण हसता वक्रास्यितान्येव मे ॥ १९५ ॥
 उत्कम्पो हृदये स्वलन्ति वचनान्यावेगलोले मनो
 गात्रं सीदति चक्षुरश्रुकलुषं चिन्ता मुग्धं शुष्यति ।
 यस्यैषा सखि पूर्वरङ्गरचना मानः स मुक्तो मया
 बन्ध्याला अपि योषितः क्षितिलले यासामयं संमतः ॥ १९६ ॥
 मानव्याधिनिपीडिताहमधुना शक्नोमि तस्यान्तिकं
 नो गन्तुं न सखीजनोऽस्मि चतुरो यो मां वक्राश्लेष्यति ।
 मानी सोऽपि जनो न ल्यावयमयादभ्येति मातः स्यं
 कालो याति चलं च जीवितमिति क्षुण्णं मनाश्चिन्तया ॥ १९७ ॥

५ परिशिष्टम् ।

सूक्तिमुक्तावलावमरुक्तात्रा समुद्धृताः पूर्वश्लोकातिरिक्ताः श्लोकाः । यथा—
 कान्ते कथंचिद्भद्रितप्रयाणे क्षणं विनम्रा विरहादिताङ्गी ।
 ततस्तमालोक्य कदा गतोऽसीत्यालिङ्ग्य मुग्धा मुदमाससाद ॥ १९८ ॥
 यद्गम्यं गुरुगौरवस्य सुहृदो यस्मिंस्तन्मन्तेऽन्तरं
 यद्वाक्षिष्यवशाद्भयाच्च सहते मन्दोपचारानपि ।
 यल्लज्जा निरुणद्धि यत्र शपथैरुत्पाद्यते प्रत्यय-
 स्तार्त्तिकं प्रेम स उच्यते परिचयस्तत्रापि मानेन किम् ॥ १९९ ॥
 दृष्टे लोचनवन्मनाङ्गुकुलितं पार्श्वस्थिते वक्रव-
 द्यग्भूतं बहिरासितं पुलकवत्स्पर्शं समातन्वति ।
 नीवीन्धवदागतं शिथिलतां संभाषमाणे क्षणा-
 न्मानेनापसृतं द्वियेव मुदशः पादसृष्टिं प्रेयसि ॥ १६० ॥
 ललितमुरसा तरन्ती तरलतरङ्गौघचालितनितम्बा ।
 विपरितरक्तासक्तेव दृश्यते सरसि सा सख्या ॥ १६१ ॥

६ परिशिष्टम् ।

शार्दूलभरपद्धतां पूर्वश्लोकाधिकः श्लोकः । यथा—
 कान्तामुखं सुरतकेलिविमदखेद-
 संजातवर्मकणाविच्छुरितं रतान्ते ।
 आपाण्डुरं विलसदर्धनिमीलिताक्षं
 संस्मृत्य हे हृदय किं शतधा न यासि ॥ १६२ ॥

७ परिशिष्टम् ।

श्रीचर्यात्रयारचर्यायां पूर्वश्लोकातिरिक्तः श्लोकः । यथा—
 गन्तव्यं यदि नाम निश्चितमहो गन्तामि केयं त्वरा
 द्वित्राप्येव पदानि तिष्ठतु भवान्पश्यामि यावन्मुगम् ।
 संसारे षट्कामप्रणालयिगलद्वारा समे जीविते
 को जानानि पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न या मंगमः ॥ १६३ ॥

अमरुशतकश्लोकानुक्रमणी ।

श्लोकारम्भः	श्लोकाङ्कः	श्लोकारम्भः	श्लोकाङ्कः
अङ्गं चन्दनपाण्डु ...	१२४	एकस्मिञ्चायने परद्विभुत्	२३
अद्धानामतितानवं ...	५०	एकस्मिञ्चायने निपथ	२२
अद्भुत्वमनस्त्रेन ...	५	कठिनददये ...	५३
अच्छिन्नं नयनाम्बु ...	११०	कथमपि शृते ...	७५
अज्ञानेन पराञ्जुली ...	१७	कथमपि सखि ...	१५
अक्षारम्य यदि ...	९३	कपोले पञ्चाली ...	८१
अनन्तचिन्ता ...	६५	करकिसलयं ...	९०
अनालोच्य प्रेम्णः ...	८०	काश्या गाढतरा ...	२१
अन्योन्यमथिता ...	१३९	कान्तामुखं सुरत ...	१६२
अलसवलितीः ...	४	कान्ते कत्यपि ...	१३३
असदृशो नायं ...	१४०	कान्ते कथंचि ...	१५८
अहं तेनाहृता ...	९८	कान्ते तल्पमुपागते ...	१०१
आदृष्टिप्रसरात् ...	७६	कान्ते सागसि ...	४६
आयम्ना कलह ...	१०६	किञ्चिन्मुद्रितपासवः ...	११८
आयाते दयिते ...	७७	किं भाषे मुग्धतेयं ...	१४३
आलम्ब्याङ्गण ...	७८	कृतो दूरदेव ...	१४
आलोकयति ...	१४१	कोपरत्वया यदि ...	१३३
आलोलामलका ...	३	कोपास्कोमल ...	९
आगङ्ग्य प्रणति ...	४७	कीपो यत्र मुकुटि ...	३८
आश्रिता रभसा ...	१४२	कवित्तान्मूलोक्तः ...	१०७
आम्नां विशसनं ...	६३	क प्रस्थितासि ...	७१
इति प्रिये ...	६६	क्षितो हस्तावलग्नः ...	२
इदं कृष्णं कृष्णं ...	९४	गच्छेत्पुन्नतया ...	१४४
इयमसी तरला ...	१२७	गैते प्रेमावन्धे ...	४३
इत्कम्पो हृदये ...	१५६	गन्तव्यं यदि नाम ...	१६३
उरसि निहितस्तारो ...	३१	गाढालिङ्गनवामनी ...	४०
कश्चिद्वयं मृगदृष्टः ...	१३७	गाढाश्रेयविशीर्षं ...	७४
एकत्रासनसंस्थितिः ...	१८	गामेऽस्मिन्पथिकाय ...	१३१

१. शङ्खारदीपिकाया नास्ति. २. सुभाषितावली अद्भुतपुण्डस. शार्ङ्गधरपद्मती अद्भुतपुण्यस्य.
 ३. सुभाषितावली भीमस. ४. शङ्खारदीपिकार्या नास्ति. ५. शङ्खारदीपिकार्या नाम्नि.
 ६. सुभाषितावली शार्ङ्गधरपद्मती च अर्गटस. ७. सुभाषितावली पुलिनस. ८. सृष्टि-
 मुखावली शार्ङ्गधरपद्मती च वामनस. ९. सुभाषितावली विज्जिकायाः.

धोकारम्भः	श्लोकाङ्कः	धोकारम्भः	श्लोकाङ्कः
चक्षुः प्रीतिप्रसक्ते ...	१००	दृष्टेः नासनसस्थिते ...	१९
चट्टलनयने ...	१४५	देशैरन्तरिता ...	१९
चपलहृदये ...	५६	धीरैः वारिधरस्य ...	१३
चरणपतनं सख्यालापा ...	९५	ने जाने समुक्ता ...	६४
चरणपतनप्रत्याख्यान... ..	२०	नभसि जलदल्दमी ...	१०३
चैलतु तरला ...	१४६	नान्तः प्रवेश ...	११४
चिन्तामोह ...	८७	नापेतोऽनुनयेन ...	४२
चिरविरहिणो ...	४४	नायो मुग्धशटा ...	८
जाता नोत्कलिका ...	८४	निःशेषच्युतचन्दन ...	१०५
ज्याहृष्टिबद्ध ...	१	निःश्वासा हृदयं ...	९२
ततथाभिज्ञाय ...	५२	नीत्वोच्चैर्विश्विपन्तः ...	११९
तथाभूदस्माक ...	६९	पटालमे पत्न्यो ...	४१
तद्वक्त्रामिमुस ...	११	यत्र न धवणेऽस्ति ...	१४८
तन्वद्गया शरसनिधौ... ..	९६	पराची कोपेन ...	११२
तन्वी शरत्रिपथगा ...	१३५	परिम्लाने माने ...	२५
तन्ने महाविरह ...	८६	पश्यामो मयि ...	३४
तस्याः सान्द्रविलेपन... ..	२६	पादाबुधेन भूमि ...	१३६
तैस्तीक्ष्णभि ...	१४७	पादासक्ते मुचिर ...	६८
त्व मुग्धाधि निर्नेन ...	२७	पीनेरैतुषारनिरणो ...	१२०
दपत्योर्निशि ...	१६	पीतो यतः प्रभृति ...	१३०
दत्तोऽभ्याः प्रणयः ...	६	पुरैस्तन्व्या गोत्र ...	५१
दीर्घा वन्दनमालिका... ..	४५	पुष्पोद्भेदमनाप्य ...	१०८
दूरपदुत्सुकभागते ...	४९	प्रयच्छाहार ...	११७
दृष्टः कातरनेत्रया ...	८५	प्रस्थान बलयैः ...	३५
दृष्टे लोचनरन्मनाह ...	१६०	महैरनिरता ...	१२
		मातः प्रातरुपागतेन ...	३३

१. सुभाषितावली पुण्ड्रकस्य. २. सृष्टिमुक्तावलावप्यमरुनाश्वेवोद्धृतः. ३. शृङ्गारदी-
पिकायां नास्ति. ४. शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. सुभाषितावली दुर्वहस्य. ५. शृङ्गारदी-
पिकायां नास्ति. ६. शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. सुभाषितावली शार्ङ्गधरपद्धती च छमच्छ-
मिसारवस्य. ७. सृष्टिमुक्तावलावप्यमरुनाश्वेवोद्धृतः. ८. सुभाषितावली नरमहस्य.
९. शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. १०. शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. ११. सृष्टिमुक्तावली
सुभाषितावली शार्ङ्गधरपद्धती च नामरहितः. १२. सृष्टिमुक्तावलावप्यमरुनाश्वेवोद्धृतः.
१३. हरविनयस्योऽयं (२६।६२) धोः. १४. शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. एतमुग्धं दत्त-
स्मात्तन्निऽप्यमरुनाश्वेवोद्धृतम्. सुभाषितावलावप्यमरु दुर्वहस्य. १५. सृष्टिमुक्तावली
सुभाषितावली शलज्जलिषावापुदेवस्य. शार्ङ्गधरपद्धती गलज्जलयापुदेवस्य.

श्लोकारम्भः	श्लोकाङ्कः	श्लोकारम्भः	श्लोकाङ्कः
प्रामादे मा विशि	१०२	लोललोचनसारिभिः	६१
मियच्छतपट	११५	वरमनी दिनमो	१२५
बाले नाथ विमुञ्च	५७	वान्ति कृहार	१२२
भैरवु विदितं	३०	निर्ईविपमः	६७
भ्रमहे रत्नितेऽवि	२८	शैटान्यस्याः शार्था	१०५
भ्रमहेदो युगितः	८७	शून्य वामगृह	८३
भृन्द मत्रिणपांसवः	१२७	श्रुत्वात्स्माच्चिर्नापि	१२५
मेलयमरुता	३२	श्रुत्वा नामानि	५५
मानव्यावि	१५७	गिष्टः रण्टे	५८
मुग्धे मुग्धतयैव	७०	मदयेऽपरपट्टौ	३६
मृगानं पाण्डुरुध्रं	८८	मत्प्यन्मानि	१२५
यदि विनिहिता	१४५	मति प्रदीपे	१०३
यद्वन्य गुरु	१५५	सन्त्येसान गृहे	९१
यदानां रहसि	१५०	मौ पन्थुः प्रथमं	२९
याताः किं न मिल्नन्ति	१०	मौ बाग वयमप	३८
यात्रे गोत्रपरिषये	१५१	मा याननमदी	१५२
यौवन्येन पदा	४८	माउत्तरु शत	१२८
यौव्यामिति मम्	७९	माउत्तरुकेन	११६
यौवो वारिमण	५४	सुतनु जहिहि	३९
यमाया स्पर्शय	१२३	सुनारिती	१५४
रोहन्ती प्रथम	१११	सुतोऽथ मति	३७
रुटनालाल	१२१	मंरोह प्रमदा	८९
रैडिनमुरमा	१६१	रुद्रुतु हृदयं	७३
रुमा नासुह	६२	रुमगमनदावैशोदा	१०८
रुंशालश्म ललाट	६०	रुव हृष्टा करजधन	७५
रुग्गन्तान्ने मृमि	७	रुग्गन्तान्ने मृमि	११३
रुग्यातामरमाहवो	७२	रुग्ये जजार्द्रमन	१३८
रुद्रद्वयतया	८३	रुद्रोऽयं हरिणा	१३८

१. शारदापिशाया नान्ति. २. सुनिमुनावर्त्यो शार्ङ्गपरपट्टो कृमाग्दामस्य. सुभापिशा-
 वर्यो भद्रकृमारस्य. ३. सुभापिशावर्यो भद्रन्दर्भर्देतिः. सुनिमुनावर्यो धर्मर्देतिः. ४. सू-
 निमुनावर्यो सुभापिशावर्यो च भद्रन्तारोग्यस्य. शार्ङ्गपरपट्टो भद्रन्दर्भर्गः. ५. श-
 रदापिशाया नान्ति. ६. सुनिमुनावर्यो शार्ङ्गपरपट्टो च भद्रदृष्टानस्य. ७. शारदा-
 पिशाया नान्ति. ८. सुभापिशावर्यो धर्मस्य. ९. शार्ङ्गपरपट्टोऽयमदृष्टमैव. १०. सुभा-
 पिशावर्यो दात्रिणात्यस्य रुम्यापि. ११. सुभापिशावर्यो शार्ङ्गपरपट्टो च शीतमहापिशायाः.
 १२. भद्रन्दर्भर्देनेन दात्रिणश्लोकस्याप्यादा प्रमाणेनोक्तम्. १३. सुभापिशावर्यो मृ-
 गानन्दस्य. १४. शारदापिशाया नान्ति. १५. सुनिमुनावर्यो शार्ङ्गपरपट्टो नामरु-
 नाधर्भर्गः. १६. शारदापिशाया नान्ति. १७. सुभापिशावर्यो नादकरो.